

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Rapport

R52 :1991

På glänt?

**Bostads- och boendeförhållanden
för kvinnor med missbruksproblem**

Maj-Britt Hanström

V-HUSETS BIBLIOTEK, LTH

15000

400135559

Bygghälsningsrådet

På glänt?

*Bostads- och boendeförhållanden
för kvinnor
med missbruksproblem*

Maj-Britt Hanström

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 890377-8 från Statens råd för byggnadsforskning till Avdelningen för byggnadsfunktionslära, KTH, Stockholm.

REFERAT

Focus för denna studie är missbrukande kvinnors bostads- och boendeförhållanden. Studien är tvärvetenskaplig och teoretiska utgångspunkter är bostads- och boendeforskning, socialpsykologisk forskning och kvinnoforskning. Metoden är kvalitativ. Djup- och gruppintervjuer med kvinnor på olika institutioner har utförts samt intervjuer med personal inom socialtjänst, bostadsförmedling och bostadsföretag.

Grundläggande frågeställningar är: Hur ser missbrukande kvinnors bostads- och boendeförhållanden ut? I vilken omfattning cirkulerar de mellan olika institutioner och andra boendeformer? Finns det alternativa bostads- och boendelösningar som passar missbrukande kvinnor? Hur möts kvinnornas bostadsönskemål av samhället?

Förutom värdcirkulation och institutionsboende utmärktes kvinnornas boende av tre olika typer av bostads- och boendekarriärer/former: stationär, pendlande och ambulerande. Fler-talet kvinnor förde en ambulerande tillvaro. Svårigheterna att upphöra med missbruk och skaffa bostäder innebar att flertalet kvinnor ville ha och hade behov av olika former av stöd.

Studien utmynnar i förslag på alternativa boendeformer för att bryta bostads- och hemlösheten. Alternativen inbegriper "stödrelationer".

I Byggnadsforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

Denna skrift är tryckt på miljövänligt, oblekt papper.

R52:1991

ISBN 91-540-5378-1

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

gotab 94438, Stockholm 1991

INNEHÅLL

KAPITEL 1	INGRESS	11
	BAKGRUND	11
	AVHANDLINGENS INNEHÅLL	13
	BOSTADS- OCH MISSBRUKSPROBLEM	14
	Bostadsbrist - en klassfråga	14
	Osäker statistik om bostadslöshet	16
	Orsaker till bostadslöshet	16
	Bostadsalternativ för män respektive kvinnor	17
	Missbruk - definitioner och förklaringar	18
	Komplexa problem relaterade till missbruk	20
	Kvinnor döljer missbruk	20
	SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	21
KAPITEL 2	KUNSKAPSÖVERSIKT OCH BEGREPP	22
	TVÄRVETENSKAPLIGA UTGÅNGSPUNKTER	22
	KVINNOFORSKNING - en liten inblick	23
	Kvinnoperspektiv	24
	Kvinnoförtryck - en fråga om relationer	25
	FORSKNING OM KVINNOR OCH MISSBRUK	27
	Missbrukskarriärer	28
	Förklaringar till missbruk	29
	BEGREPP OCH TEORIFÖRDJUPNING	31
	Identitetsbegreppet	31
	Relationsbegreppet	32
	Interaktionism och relationism	33
	Avvikarroll och missbruksidentitet	35
	Fysisk miljö och identitet	36
	Kvinnors identitet	37
	Personlighetsstrategier	39
KAPITEL 3	ANGREPPSSÄTT	43
	KVALITATIV METOD	43
	Forskarroll och objektivitet	44
	Perspektiv	45
	Urval	46
	Samtalsintervjuer	49
	<i>Det specifika och det generella</i>	50
	<i>Djupintervjuer</i>	51
	<i>Gruppintervjuer</i>	51
	<i>Intervjusituationen med kvinnorna</i>	52
	<i>Personalintervjuer och skriftliga källor</i>	53
	Triangulering och validitet	54
	Databearbetning	56
	Etiska spörsmål	58

KAPITEL 4	SKRIANDE BEHOV...	59
	BAKGRUNDSDATA OM KVINNORNA	59
	KVINNORNAS BOSTADSSITUATION	61
	Bostads- och boendekarriärer de senaste fem åren	64
	Vårdcirkulation	68
	Missbruk kan leda till bostadslöshet	69
	TRYGGHET - INTE BARA EN BOSTAD	70
	Arbete och utbildning	71
	Socialt nätverk	74
	"När man slutar missbruka blir man ensam"	77
	Stödjande relationer - förutsättning för motivation	78
	"Det viktigaste för mig när jag kommer ut är att få stöd"	81
	Självförtroende	84
	"STÖRSTA PROBLEMET"	85
	ÖNSKEMÅL OCH DRÖMMAR	87
KAPITEL 5	...och BRISTANDE RESURSER	91
	ANVISA ELLER AVVISA?	91
	GODKÄNNA ELLER UNDERKÄNNA?	94
	HJÄLPA ELLER STJÄLPA?	96
	Vräkning - hot eller verkställighet?	96
	Från förtur till försök	97
	Bostadslöshet	100
	Försörjningsmöjligheter	101
	Missbruk	102
	<i>Dynamisk vård eller svängdörrseffekt</i>	103
	<i>Brist på kontinuerligt stöd och eftervård</i>	105
KAPITEL 6	VILKA ÅTGÄRDER VIDTAS?	108
	KVINNORNAS HANDLINGAR STYRS AV RELATIONER	108
	Aktioner för bostad	109
	Motivation leder till handling	110
	BYRÅKRAT ELLER MEDMÄNNISKA?	112
	Aktioner inom socialtjänsten	112
	Skyggglappar mot misär	114
	<i>Störningar och vräkningar</i>	114
	Många turer för en förtur	116
	Samarbete mellan parterna	116
	<i>Socialtjänstens medverkan i samhällsplaneringen</i>	117
	<i>Störningsjour eller grannansvar?</i>	118
	<i>Bostadsförmedlingens och bostadsföretagens kontakter</i>	120
	Samarbete med klienter?	122
KAPITEL 7	KONTROLL - HINDER ELLER MÖJLIGHET?	124
	KONTROLLBEGREPPET	124
	KVINNORNAS UPPLEVELSER AV KONTROLL	125
	Strykrädsla	125
	<i>Strategier mot kontroll</i>	127
	Regler	128
	Positiv kontroll	130
	KONTROLL PÅ SAMHÄLLSNIVÅ	131
	"Storebror" ser dig	131
	Sekretess och integritet	132

	"Klara eget bo"	132
	Tvångsvård kontra frivillig vård	134
	OLIKA MÄNNISKOSYNER	136
<i>KAPITEL 8</i>	<i>VISIONER OCH ERFARENHETER I BOSTADSFORSKNINGEN</i>	140
	KATEGORIHUS	140
	INTEGRATIONSFRÄMJANDE ALTERNATIV	143
	Idéer	143
	Befintliga alternativ	147
	<i>Grannansvar</i>	148
	<i>Service/omsorg i samverkan</i>	148
	<i>Kollektivhus</i>	150
<i>KAPITEL 9</i>	<i>HEMLÖSHET OCH HEMMETS INNEBÖRDER</i>	154
	HEMMETS OCH HEMLÖSHETENS BETYDELSER	154
	HEMMETS BETYDELSE SKILJER SIG ÅT MELLAN KVINNOR OCH MÄN	156
	Trivsel ger hemkänsla	158
	Kan bostadslöshet förändra könsrollsmönster?	159
	Hemlösheten för den missbrukande kvinnan	160
	Hemmet som symboler	162
<i>Kapitel 10</i>	<i>STÖDRELATIONER OCH IDENTITET</i>	165
	STÖDRELATIONER	165
	RELATIONERNAS BETYDELSE FÖR IDENTITETEN	168
	Strategier för förändring av självförtroendet	169
	Missbruksidentitetens förändringar	171
	Bo-identitetens förändringar	172
<i>Kapitel 11</i>	<i>ALTERNATIV TILL HEMLÖSHETEN</i>	174
	KVINNORNAS BOSTADS- OCH BOENDEFÖRHÅLLANDEN	
	- faktiskt/fiktivt	174
	Stationära bostads- och boendeförhållanden	174
	Pendlande bostads- och boendeförhållanden	175
	Ambulerande bostads- och boendeförhållanden	176
	Institutionsboende	176
	Befintliga alternativa bostads- och boendeförhållanden	177
	Visionära alternativa bostads- och boendeförhållanden	178
	Stationära bostads- och boendeförhållanden med stödrelationer	178
	REFLEXIONER ÖVER NÅGRA TÄNKBARA BOENDEALTERNATIV	179
	Stöd i boendet	181
	<i>EFTERORD</i>	184
	<i>SUMMARY</i>	185
	<i>REFERENSER</i>	196

Till
Rikard och Karin

Landet som icke är

*Jag längtar till landet som icke är,
ty allting som är, är jag trött att begära.
Månen berättar mig i silverne runor
om landet som icke är.*

*Landet där all vår önskan blir underbart uppfylld,
landet, där alla våra kedjor falla,
landet, där vi svalka vår sargade panna
i månens dagg.*

Mitt liv var en het villa.

*Men ett har jag funnit och ett har jag verkligen
vunnit -
vägen till landet som icke är*

Edith Södergran

FÖRORD

Denna skrift handlar om kvinnor som förlorat fotfästet i tillvaron och för vilka samhällets välfärdssystem inte räcker till. Den beskriver beroenden, maktlöshet, sårbarhet, men också kvinnornas vilja att komma igen, att resa sig och att skapa en ny tillvaro.

Gruppen missbrukande kvinnor är relativt osynlig i den svenska forskningen. Intresset har kretsat kring männen - de är fler, de märks mer och de pockar mer på samhällets uppmärksamhet. Kring dem finns dessutom ofta ett drag av överseende och tolerans som inte kommer utslagna kvinnor till del.

Detta kan vara motiv nog att ägna de missbrukande kvinnorna uppmärksamhet.

För människor med missbruk är bostadsfrågan ofta ytterst prekär. Missbruket och dettas yttringar gör dem fredlösa på bostadsmarknaden. När efterfrågan är stor och boendekostnaderna höga tillhör missbrukarna dem som drabbas först och värst. Det leder ofta till en tröstlös vandring från institutioner till bostadslöshet, provisoriskt samboende, vräkningar och åter till nya institutionsvistelser. En process som ytterligare minskar deras chanser till rehabilitering och ett normalt liv, eftersom den trygghet rimliga bostadsförhållanden ger är en grundförutsättning.

Skriften tar upp de missbrukande kvinnornas bostads- och boendeförhållanden i två huvudperspektiv - kvinnornas eget och "samhällets", det senare representerat av socialtjänst, bostadsförmedling och bostadsföretag. Arbetet har två syften: Dels att synliggöra kvinnornas situation och hur den påverkar deras boende och deras syn på boendet, dels att skissera lösningar som svarar mot deras behov.

Projektet anknyter till en tradition som präglats av forskare som Mathiesen, Inghe och Skå-Jonsson. Men det använder senare generationers feministiska perspektiv. Det ryms dessutom i byggnadsfunktionslärans ram. I det ämnet söker vi bland annat att mäta bostadspolitikens förmåga att nå de mest utsatta - att förverkliga bostaden som social rättighet. Vi kan konstatera att det målet är avlägset för denna grupp av medborgare.

Vi överlämnar åt läsaren att avgöra om och hur det skall uppnås.

Sven Thiberg

FÖRFATTARENS FÖRORD

I denna avhandling försöker jag förstå och kritiskt granska bostads- och boendeförhållanden för kvinnliga missbrukare. Utan kvinnornas utlämnande av sina livsvillkor hade studien inte kunnat genomföras och jag är dem STORT TACK skyldig.

Ett särskilt tack riktas också till socialtjänstens personal på de fyra hemmen för vård eller boende och på socialdistrikten samt till personal på bostadsförmedlingen, som gav andra perspektiv på bostads- och missbruksproblematiken.

Forskningsarbetet har genomförts vid avdelningen för Byggnadsfunktionslära, Arkitektursektionen, Tekniska Högskolan och under alla dessa år har jag fått stöd och uppmuntrats av min handledare, professor Sven Thiberg, som jag tackar så mycket. Doktorander och forskare på avdelningen har också diskuterat och givit värdefulla synpunkter på mitt arbete.

Ett varmt tack riktar jag också till min biträdande handledare, docent Birgitta Qvarsell på Pedagogiska Institutionen vid Stockholms universitet, som kommit med konstruktiv kritik, tips på vetenskaplig litteratur och goda råd. De kvinnopedagogiska seminarierna på samma institution har också varit säte för livliga diskussioner och jag vill tacka er alla i gruppen, som har inspirerat mig till fördjupning i kvinnoforskningen.

Vidare vill jag tacka Byggeforskningsrådet som finansierat en del av mina studier och tryckt avhandlingen.

Till slut tänker jag på alla kollegor och vänner som inte nämnts här, men som entusiasmerat, inspirerat och stöttat mig på forskarkurser, seminarier och konferenser och på er som lyssnat på mig, när arbetet känts betungande.

Stockholm i augusti 1991

Maj-Britt Hanström

ABSTRACT:

An addict's existence bears the stamp of problems like insecurity, family fights, loneliness, rent debts, evictions, housing shortages, rooflessness and homelessness, as well as institutional living and poor aftercare. The necessities for leading a tolerable life – housing, work, social contacts, economic stability – are usually lacking.

This dissertation focuses on the housing conditions and home relationships of addicted women. Their desires for housing, the obstacles to and opportunities for fulfilling them, as well as factors like their social network and working life are described.

The study is interdisciplinary and its theoretical basis is in women's studies and research in social psychology, and housing and living conditions. Particular attention is devoted to identity and relational concepts. The method is qualitative. In-depth and group interviews with women at four different institutions have been conducted. The description, interpretation and analysis is primarily based on the women's own perspective of their living conditions. As a complement the study includes interviews with personnel in the social services, the municipal housing authority, private housing agencies and housing companies.

The in-depth interviews indicate that the conditions of the women's upbringing are related both to their patterns of moving around and their patterns of their alcohol or narcotics abuse. The more insecure a woman's upbringing, the more likely she is to move from one place to another as an adult, and the poorer the prognosis for ending her addiction. The results also show that the women have three different types of housing and living careers/forms: stationary (several years of continual living with their own leases); oscillating (moving from time to time between their own dwelling and people with whom they have close relationships); and ambulating (continually moving their place of residence). Most of the interviewed women lived an ambulatory existence and generally stayed together with other addicts. In addition to the three forms of housing, there was extensive circulation to and from treatment centres and institutions. Irrespective of the type of housing and the characteristics of living, the women's lives, addiction and housing were often controlled by people to whom they had a close relationship, particularly men. These relationships were often destructive. The women's other social networks were very weak. In many cases society had taken their children into care.

At the time of the interview the women were strongly motivated to change their lives. They were afraid of illness and death, but were at the same time aware of the difficulties of ending their addiction. Their opportunities for choice of and actions for acquiring relevant housing were also very limited. The potential for women who had been evicted was miniscule because of checks by the authorities and housing companies. One institution, whose target group was pregnant women and newly delivered mothers, made greater efforts to acquire housing for the women and to provide support and aftercare. The difficulties of quitting the addiction and acquiring housing entailed that most women wanted and had great need of various kinds of support to deal with the problems both of their addiction and their housing.

The thesis ends with suggestions for alternative forms of living to break the pattern of homelessness. The women could either live in "ordinary" housing or, for instance, in collective housing. Each form of living includes "supportive relationships", which ought to be available in the buildings, housing areas and neighbourhoods and which should provide psychological, social and practical support to the women. Support relationships could be formal, e.g. with social services personnel, or informal, e.g. with neighbours. Genuine and reciprocal communication between the parties is needed to increase the women's sense of self-esteem. This may lead to women giving up their addiction and to the stabilization of housing and living conditions.

Key words: women, housing and living conditions, homelessness, alternative forms of living, alcohol and drug addiction, identity, relationships.

Language: Swedish. Summary in English.

Institute: Royal Institute of Technology, School of Architecture, Dept. of Building Function Analysis, S-100 44 Stockholm, Sweden.

KAPITEL 1 INGRESS

BAKGRUND

Forskare inom Avdelningen för Byggnadsfunktionslära vid Tekniska Högskolans Arkitektursektion har utifrån temat människa- närmiljö- samhälle (Thiberg, 1975) byggt upp gedigen kunskap om bostads- och boendefrågor för olika grupper, såsom barn (Dahlén, 1977; Schéele, 1985), ungdomar (Ögren, 1983; Werner, 1988), vuxna ensamboende (Sandstedt, 1991), fysiskt handikappade (Ratzka, 1984, 1986) psykiskt utvecklingsstörda (Smedshammar, 1984), invandrare (Ehn, 1990) och äldre (Toyama, 1988) ur ett brukarperspektiv. Idén till ämnet för avhandlingen föddes under ett av avdelningens seminarier, som handlade om svaga grupper på bostadsmarknaden. På seminariet framkom att den grupp, som har de största svårigheterna att skaffa, behålla och/eller byta bostad ofta också är fysiskt, psykiskt, socialt, kulturellt, ekonomiskt och politiskt svag - de utslagna (Grossman, 1982). Till denna grupp hör alkohol- och drogmissbrukare och problemen för de som är utslagna från bostadsmarknaden hade inte studerats på avdelningen.

Valet att särskilt studera missbrukande *kvinnors* bostads- och boendeförhållanden har flera förklaringar. Dels hade jag genom kvinnoforskningen uppmärksammat att kvinnor behöver synliggöras i forskningen; att mannen hittills varit normgivande för resultat inom vetenskapen. Dels gjorde jag en inventering av forskning om de utslagna missbrukarna på bostadsmarknaden. Översikten visade, att forskning om missbrukande kvinnors levnadsförhållanden, i synnerhet bostads- och boendeförhållanden¹ saknades. Det fanns ingen studie där intervjuer genomförts med kvinnor om deras bostadsbehov och därmed förknippade problem². Litteratur och forskning som tar upp olika problem för hemlösa, bostadslösa och missbrukare inklusive deras bostadsproblem handlar således i största utsträckning om männens situation (Gough m fl 1979; Isaksson m fl 1978; Jonasson & Svedberg 1979; Franér & Ågren 1987b; Franér m fl, 1988; Stenberg m fl 1989). Specifik kunskap saknas om de kvinnliga missbrukarna i synnerhet om deras bostadsförhållanden. Däremot finns och pågår forskning om kvinnor, missbruk och behandling både i USA och Norden (Dahlgren, 1982; Holmberg & Malmström, 1987; NAD-publikationerna³, 1983, 1984, 1986a, 1986b, 1989).

¹ Jag skiljer mellan bostad och boende. Bostaden implicerar en fysisk ram. Med *bostad* avses den fysiska bostaden, dess planlösning, hustyp m m. Boende implicerar en social ram. Med *boende* avses sättet att bo, relationer till andra i bostaden/grannskapet (samlevnadsform, grannkontakter), livsstil inom boendesfären m m.

² Under avhandlingsarbetets gång har en registerstudie utkommit om utslagna kvinnor och bostadslöshet (Stadig, 1987) samt en kvantitativt inriktad studie av kvinnor på planeringshemmet Hvilan (Franér och Ågren, 1987a). I en rapport av Stenberg m fl (1989) finns en intervju med *en* kvinna samt hänvisning till Stadigs rapport).

³ NAD = Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning.

Ytterligare en orsak till mitt val av kvinnor för studien var, att jag genom socialförvaltningen fick veta, att ett stort antal kvinnor på hem för vård eller boende⁴ har bostadsproblem. Behovet av kunskap om kvinnors bostads- och boendeförhållanden ur kvinnors synvinkel var uppenbart. Ämnet för avhandlingen begränsades till kvinnor som har missbruksproblem för att särskilt belysa deras bostads- och boendeförhållanden.

Efter ämnesval och litteraturinventering började jag formulera frågor i anslutning till bostads- och missbruksproblem. Jag försökte fånga in statistiska uppgifter om missbrukande kvinnor, men dessa var få⁵. Jag tog reda på vårdformer och resurser för missbrukare generellt, men särskilt för kvinnor. Det visade sig att också nykterhets- och klientorganisationer samt religiösa samfund gör vårdande insatser⁶.

I den ursprungliga undersökningsplanen ingick att skicka en enkät till samtliga hem för vård eller boende i Sverige för att få reda på antal platser och in- och utskrivningar under en viss tid samt om bostadsfrågor, eftersom särskilda uppgifter om kvinnor saknades eller var mycket knapphändiga i litteratur och rapporter. Men detta skrinlades, när Socialstyrelsen 1985 kom ut med en förteckning av samtliga hem för vård eller boende, där institutioner som även skrev in kvinnor redovisades.⁷ I undersökningsplanen ingick också att genomföra två intervjuer med samma kvinnor samt komplettera studien med att använda register och journaler. Stockholms socialnämnd gav tillstånd att "för forskningsändamål ta del av akter", men jag avstod från detta förfarande av integritetsskäl. Jag ändrade också studieinriktning genom att intervjua nya kvinnor i stället för att gå tillbaka till redan intervjuade. Det visade sig nämligen svårt att finna kvinnorna. Den ursprungliga forskningsplanen (Ettapp I) finns beskriven i Grossman (1985) "Bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem, Forskningsprogram", A1:1985.

Under samma period som forskningsprogrammet tog form (hösten 1984) utförde jag den första provintervjun med en vräkt, bostadslös missbrukande kvinna, som jag

⁴ Hem för vård eller boende omfattar i stort sett alla nuvarande institutioner inom socialtjänsten: vårdanstalter, inackorderingshem, behandlingshem, alkoholpolikliniker samt barn- och ungdomshem.

⁵ Statistisk årsbok 1982/1983; SALBO-utredningen 1:1 1977; Thunberg, 1980; Lagergren m fl 1982; Socialstyrelsen redovisar 1976:9, 1978:4; Dahlgren, 1981, Institutionsbyråns på Stockholms socialförvaltning 1984.

⁶ Källor för denna kunskapsbas var bl a SALBO-utredningen 1:1 1977, 1:3 1979; Socialdepartementet DsS 1975:8; Socialstyrelsen 1976:9, 1978:4, 1982:5, 1982:6; Socialstyrelsens Meddelandeblad Nr 25/79 och Nr 15/83; SOU 1984:78; Stockholms socialförvaltning, Institutionsbyråns klienter 1983; RFHL (Riksförbundet för hjälp åt läkemedelsmissbrukare), 1983; Dahlgren, 1979, 1981, 1982; Erdmanis & Torsdotter, 1983; EWA, 1983; NAD-publication nr 8, 1983.

⁷ Förteckningen har sedan förnyats flera gånger (Socialstyrelsen 1987b och 1989). Dessutom har en särskild rapport om "vård för kvinnliga missbrukare" utgivits (Socialstyrelsen 1987a).

fick kontakt med genom ALRO (Alkoholproblematikers Riksorganisation). Intervjun genomfördes på ett varuhuscafé. Det var svårt att hitta flera kvinnor att intervjua genom nykterhetsorganisationerna och jag började undersöka olika institutioner för att den vägen få tag på kvinnor. Tre kvinnor provintervjuades strax därefter på ett mödrakollektiv. Dessa intervjuer bidrog till omformulering och finjustering av intervjufrågor och sortering i block och teman.

Efter provintervjuerna vidtog den egentliga studien för avhandlingen. Kontakt togs med personalen för ett behandlingshem, där majoriteten av de inskrivna var kvinnor. Sju djupintervjuer genomfördes. Tolkning och analys av dessa finns redovisade i Grossman (1987) "Öppna alla dörrar! Etapp II i projektet Bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem". Hela materialet kan av utrymmesskäl inte tas med i avhandlingen, men angreppssätt, resultat och flera citerade utsagor finns med i jämförelsen med övrigt material.

I avhandlingsarbetets fortsättning - etapp III - utvidgades det empiriska materialet genom intervjuer med flera kvinnor på olika institutioner. Dessutom ger tjänstemän inom socialtjänsten, bostadsförmedlingen och bostadsföretag sin syn på missbrukande kvinnors problem. Etapp III finns i Grossman (1990) "Knacka på! Bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem".

AVHANDLINGENS INNEHÅLL

I kapitel 1 finns en beskrivning av bostads- och missbruksproblem av allmän karaktär samt syftet med studien relaterat till viktiga forskningsfrågor. Kapitel 2 ger dels en översikt av teoretiska utgångspunkter där kvinnoforskningen samt särskild forskning om kvinnor och missbruk står i focus. Dels ger kapitlet utifrån olika socialpsykologiska/psykologiska teorier en fördjupad diskussion och beskrivning av begreppen identitet och relationer.

Kapitel 3 ägnas helt åt metodfrågor och därefter presenteras det empiriska materialet i kapitel 4-7. I kapitel 4 beskrivs bostads- och arbetsförhållanden, socialt nätverk m m ur de missbrukande kvinnornas perspektiv. Kapitel 5 innehåller ett strukturellt (myndigheter och bostadsföretag) perspektiv på kvinnornas förhållanden. Sedan följer i kapitel 6 vad som görs, dvs kvinnornas handlingsmöjligheter och myndigheternas och företagens åtgärder mot bl a bostadsproblemen. Kapitel 7 handlar om kontrollaspekter dels på en teoretisk nivå och dels ur kvinnornas respektive myndigheternas perspektiv.

En forskningsgenomgång och egna reflexioner om befintliga och visionära alternativa bostads- och boendeformer finns i kapitel 8, som följs av ett resonemang om hem och hemlöshet samt hemmets betydelse för kvinnliga missbrukare i kapitel 9. I kapitel 10, diskuterar jag tänkbara alternativ till hemlösheten. Ett av alternativen utgörs av människor, s k "stödrelationer" och kapitlet tar upp relationers betydelse för

kvinnornas identitetsförändringar. I slutanalysen kapitel 11, visas först i ett socialpsykologiskt resonemang dels kvinnornas faktiska bostads- och boendeförhållanden och dels hur dessa skulle kunna förändras med hjälp av stödrelationer. Till sist ger jag exempel på några mer konkreta tänkbara bostads- och boendialternativ.

BOSTADS- OCH MISSBRUKSPROBLEM

I Sverige har bostadsbyggandet minskat och bostadsbristen ökat under senare år. Även hemlösheten har ökat. Och missbruket är omfattande i stora delar av landet.⁸ Emellertid finns den allvarligaste bristen på bostäder i och runt storstäderna. Det är också i storstäderna som flertalet tunga missbrukare koncentreras. Med tunga missbrukare menas människor med sociala problem som uppstått till följd av missbruk, t ex arbets- och bostadslöshet. Kvinnorna i avhandlingen tillhör denna grupp och de flesta av dem är utslagna från både arbets- och bostadsmarknad. De har missbruksproblem eller är på väg ur missbruk. Empirin är samlad i Stor-Stockholm och belyser två storstadsfenomen; det tunga missbruket förknippat med bostadslöshet.

Bostadsbrist - en klassfråga?

Riksdagen fastställde 1985 målet att alla människor har rätt till en bostad. När målet ska uppnås är inte utsagt, men det torde bli allt svårare att uppnå, eftersom efterfrågan på bostäder ökar och bostadsbyggandet inte täcker efterfrågan. Bostadsbyggandet i Sverige har minskat oavbrutet från 1970, då 110 000 lägenheter färdigställdes till 1986, då 28.800 lägenheter färdigställdes varav 13.500 i småhus. 1986 var 67% av de nybyggda lägenheterna i flerbostadshus hyreslägenheter (SCB, 1988). En anledning till att bostadsbyggandet minskar anges vara de stigande byggkostnaderna. I Stockholms kommun har endast 1 700 lägenheter kunnat påbörjas år 1988 mot beräknade 4 000 på grund av höga byggkostnader. Kommunerna runt Stockholm har ungefär lika dåligt resultat vad gäller bostadsbyggande. (DN, 881129). 1989 började Stockholms stad bygga 2 700 lägenheter - alltså en ökning mot föregående år. Det ansågs ändå som ett "bottenår" för bostadsbyggandet. Bristen på mark angavs vara anledningen till försämringen (DN, 891125). Det faktiska antalet färdigställda bostäder i nya hus i Stockholms stad 1989 blev 2 118. Av dessa var 29 lägenheter i flerbostadshus kategoribostäder, dvs avsedda för speciella grupper (USK, 1990:22).

Bostadsbristen har ökat och enligt prognoser kommer den ytterligare att öka. På Stor-Stockholms bostadsförmedling stod exempelvis 143 000 personer i kö 1988, men från 1984 har antalet förmedlade lägenheter sjunkit varje år. 23 000 lägenheter förmedlades 1984 och 1988 förmedlades endast 16 500 (DN, 890110). Det beror delvis på att bostadsförmedlingen i Stockholm får in allt färre lägenheter (DN 870828

⁸ En artikelserie i DN visar att antalet hemlösa växer även i landsortsstäder pga ökat antal vräkningar. De hemlösa har ofta - men inte alltid - missbruksproblem. (DN 1-2/2, 6-7/2 1990.)

och 881123, BoFast nr 11, 1988). Det är särskilt de privata värdarna, som underlåter att lämna varannan lägenhet till bostadsförmedlingen som de enligt den frivilliga bostadsanvisningslagen⁹ ska göra. Det drabbar i synnerhet de resurssvaga grupperna. Bostadsförmedlingarna ska anvisa lägenheter till många olika boendekategorier; barnfamiljer, hushåll som har separerat, ungdomar, invandrare, utskrivna patienter från psykiatriska sjukhus, rörelsehindrade, missbrukare etc. Av dessa grupper är det invandrare, psykiskt sjuka och missbrukare som stöter på de flesta hindren för att få en bostad. Privata värdar sorterar hyresgäster och vägrar ta emot problemhushåll. Under senare år har också de kommunala allmännyttiga bostadsföretagens attityder hårdnat (Alfredsson m fl, 1979).

De svaga gruppernas bostadssituation har annars pendlat i takt med konjunkturerna på bostadsmarknaden. Så även för missbrukare. Under 1950- och 60-talen rådde stor bostadsbrist och missbrukarna var dåligt tillgodosedda med lägenheter. I mitten på 70-talet, efter miljonprogrammets genomförande, fanns ett överskott på lägenheter i storstäderna. Små nedslitna lägenheter i äldre förorter eller lägenheter i nybyggda fastigheter med höga hyror i förorterna blev då tillgängliga för missbrukande, bostadslösa personer. Samtidigt ökade förtidspensioneringarna bland missbrukare, vilka innebar att fler fick tillgång till bostadstillägg. På 80-talet hårdnade läget på bostadsmarknaden igen. Kraven på hyresgästerna höjdes. Vräkningarna ökade. I början på 90-talet är bostadsbristen fortfarande ett stort problem och hemlösheten ökar.

Vilka grupper i samhället blir bostadslösa och vilka problem ger upphov till bostadslöshet? Problem och bestämningsfaktorer som förekommer hos kvinnorna i föreliggande studie bekräftas av en undersökning om uteliggare¹⁰ i Nordens huvudstäder (Stenberg m fl. 1989). Författarna visar att ökningen av hemlösa framförallt sker bland lågutbildade och bland arbetargrupperna. Vanliga bakgrundsproblem bland de hemlösa är separation från familjen under barndomen, skolk, fosterhems- samt fängelsevistelse. Andra problem är avsaknad av socialt nätverk och relativ social isolering. De viktigaste bestämningsfaktorerna för att bli hemlös är missbruk, främst av alkohol och därtill arbetslöshet. Dessa problem förvärras i och med bostadslösheten. Författarna menar att såväl missbruk, arbets- som bostadslöshet sedan blir kroniska problem.

⁹ Lagen om bostadsanvisning kom 1984. I Stockholm innebär lagen att privata fastighetsägare skall lämna varannan ledig lägenhet i äldre hus till bostadsförmedlingen. Många fastighetsägare har dock underlåtit att lämna den bestämda kvoten. 1989 förstärktes lagen genom att kommunen kan processa i hyresnämnden och ålägga fastighetsägaren att lämna lägenheter.

¹⁰ Stenberg m fl (1989) använder uteliggare synonymt med hemlös, medan jag har en vidare definition av hemlös, som jag redogör för i kapitel 9.

Osäker statistik om bostadslöshet

Hur många beräknas de hemlösa vara? Det är osäkert och någon tillförlitlig statistik finns inte, men de hemlösa anges vara ca 40 000 i Nordens samtliga huvudstäder 1988/89. Därav har Köpenhamn det största antalet med drygt hälften. I Stockholm beräknas de hemlösa männen till mellan 3000 - 5000 och kvinnorna till 500 - 1000 (Stenberg m fl 1989). Nu ökar antalet verkställda vräkningar i Sverige och antalet bostadslösa blir fler. Problemet växer, som tidigare nämnts, även snabbt i landsortsstäderna. Att de bostadslösas antal har vuxit de senaste tio till femton åren visar en undersökning om de socialt utslagna på bostadsmarknaden på 70-talet. 1975 uppskattades de bostadslösas antal i Sverige till 7.600 personer, varav en stor andel hade missbruksproblem (Wiktorin, 1980).

När det gäller bostadslösa kvinnor med missbruksproblem finns troligen ett stort mörkertal, eftersom de oftast döljer missbruket så länge som möjligt och många bostadslösa missbrukande kvinnor torde vara okända i och med en ambulering tillvaro samt bristen på härbärgesplatser. Även i ovan nämnda undersökning av Wiktorin visades att uppgifter om antalet bostadslösa kvinnor är särskilt osäkra och i Socialstyrelsen redovisar 1978:4 påpekas att uppgifter om hemlösa kvinnors antal och förhållanden saknas. I en registerstudie av 101 kvinnor - som bott på ett numera stängt härbärge - framgår dock, att 19 kvinnor fortfarande var bostadslösa efter sex år. 45 kvinnor hade lägenhet med eget kontrakt. Övriga bodde på bostadshotell, i försökslägenheter, som andrahandsboende, inneboende eller på institution. Många hade också avlidit (Stadig, 1987). Stadig är mycket kritisk till socialtjänstens behandling av bostadslösa kvinnor. Hon menar, att det är ett dolt problem och att "uppsplittringen på många servicecentraler och olika institutioner bidrar till att kvinnors bostadslöshet kan fortsätta att vara dold." (Stadig, 1987, s.122).

Orsaker till bostadslöshet

Bland de tunga missbrukarna är det många som blivit vräkta pga hyresskulder eller störande uppträdande och det är i det närmaste omöjligt för dem att erhålla en bostad inom överskådlig tid. Det gäller även missbrukare som genomgått behandling. Vräkningarna drabbar dock inte bara missbrukarna. De har ökat också för andra svaga grupper såsom gravida kvinnor, handikappade och familjer med småbarn (DN 881113). De allmännyttiga såväl som de privata värdarna vräker. En del bostadsområden särskilt utanför storstäderna, har överlåtits på förvaltningsföretag som sanerar och rustar upp, flyttar om och avhyser folk. Betalningsstarkare och mindre störande boende kan flytta in. Enligt Sten-Åke Stenberg har antalet vräkningar fördubblats mellan 1970-1987 i Sverige och på 80-talet ligger vräkningarna på den högsta nivån under hela 1900-talet (Stenberg, 1988). Antalet vräkningar minskade dock något under åren 1987 och 1988 (Stenberg, 1990), för att åter öka 1989 (DN

900119). Socialnämnderna hinner inte få kontakt med dem som ska bli avhysta eller visar inte något större intresse för personer som blivit vräkta, visar också en enkätundersökning som utförts av socialstyrelsen och boverket (Socialnytt nr 2/90).

Det har således blivit ett allt starkare krav på lag och ordning, vilket bl a störningsjouren¹¹ och den förstärkta tvångslagen¹² är exempel på och som riktar sig mot ekonomiskt och socialt svaga grupper. På den informella bostadsmarknaden, har det däremot blivit vanligt att resursstarka individer/hushåll köper sig en bostad i hyreshus med "svarta" pengar. Privatvärdarna vet vilket värde deras lägenheter har, speciellt i innerstan. Genom kontakter med inflytelserika personer inom olika bostadssektorer gör individer med makt också snabba lägenhetsaffärer. Flera sådana "affärer" har uppmärksammats av pressen under senare år - även inom allmännyttan (DN 860821 och 880908, BoFast nr 14, 1988, Expressen 890408). På bostadsmarknaden gäller idag pengar och/eller kontakter. Resultatet av en undersökning visar att drygt 30 procent av hushållen i Stockholms innerstad har kommit över sina lägenheter i det privata hyresrättsbeståndet genom kontakter, vänskaps- och släktband, medan endast 18 procent har fått lägenhet genom bostadsförmedlingen (Siksiö & Borgegård, 1989).

Bostadsalternativ för män respektive kvinnor

Vilka befintliga bostadsalternativ finns för de bostadslösa när möjligheterna till bostad är uttömda på bostadsförmedling och bostadsföretag? Till den frågan återkommer jag senare i avhandlingen, men jag nämner redan nu några provisoriska och otillfredsställande alternativ. Bostadsalternativen är få och bristen på institutionsplatser påtaglig, särskilt för kvinnor. Alternativen är ofta tillfälliga logement eller natthärbärgen som främst är öppna under de kallaste månaderna på året. Det är framförallt de

¹¹ AB Familjebostäder, AB Stockholmshem och AB Svenska Bostäder inrättade gemensamt en störningsjour 1985 efter en utredning tillsammans med fastighetskontoret på uppdrag av fastighetsnämnden om störningsproblem i bostadsområden. Familjebostäder administrerar verksamheten och anställer personal till Störningsjouren. Jouren består av en ledningscentral och utryckningsgrupper. (PM 1987-10-01, Störningsjouren).

¹² En förstärkt tvångslag (LVM=Lagen om vård av missbrukare i vissa fall) trädde i kraft 1 januari 1989 och innebär att tvångsvård skall kunna ges på ett tidigare stadium av missbruket och i mindre akuta skeden än vad som skedde förut; att vårdtiden förlängs från högst fyra till högst sex månader; att socialnämnden (tidigare endast polismyndigheten) har befogenhet att besluta om ett omedelbart omhändertagande (Regeringens proposition 1987/88:147). Den nya lagen tillkom efter ett betänkande av socialberedningen (SOU 1987:22) trots stark kritik från bl a Samrådsgruppen för socialtjänst och vårdpolitik (bestående av klienter, socialarbetare, läkare, jurister, forskare och politiker), klientorganisationerna, flera av R-förbunden, Föreningen Sveriges Socialchefer och Sveriges sacionomförbund. Socialberedningens förslag debatterades också i tidskriften Socialt arbete, bl a nr 1, 4, 7/87, 2/88. Kritikerna menade bl a att "Tvångsvården är oförenlig med vår rättsuppfattning och den demokratiska och solidariska människosyn den bygger på... Socialberedningens tvångsvård innebär återinförande av en klasslagstiftning för missbrukare..Behandling av missbruk under tvång är psykologiskt omöjlig... Tvånget hotar tilltron till socialtjänsten" (Samrådsgruppen för socialtjänst och vårdpolitik, 1987).

manliga uteliggarna som får slåss om platserna. Enligt Stenberg m fl (1989) fanns det vintern 1988 ca 90 platser fördelade på fyra olika natthärbärgen. Tre av dessa drevs av kyrkliga samfund (Stadsmissionen, Frälsningsarmén och Gustav Vasa församling) och ett av Stockholms socialförvaltning. Det är märkligt att Stockholms kommun endast bedrev *en* verksamhet för uteliggarna, eftersom de enligt socialtjänstlagen har skyldighet att se till att invånarna har tak över huvudet. De på kristen grund befintliga härbärgena drevs av humanitära skäl (Gustav Vasa-församlingen och Stadsmissionen hade visst ekonomiskt bistånd från Stockholms kommun). Kommunen har dock en sedan flera år verksam institution enbart för de hemlösa männen i Stockholm, Skarpnäcksgården med 45 platser (Franér & Ågren, 1987b) samt ett antal förhyrda platser på Stiftelsen Hotellhem. På hotellhemmet måste socialdistrikten alltid boka plats för sina klienter utom Specialbyrån¹³ och socialjouren som endast aviserar ankomsten av gästerna (Franér m fl 1988). På natthärbärgena kan männen ställa sig i kö på kvällarna för att få tillfälligt nattlogi. De som inte lyckas måste sova ute. Några kanske åker 94:ans nattbuss.

När det gäller alternativa tillfälliga platser på härbärgen är situationen för bostadslösa kvinnor med missbruksproblem sämre än för män. Vintern 1988 fanns i Stockholm exempelvis *ett* härbärke med åtta platser för kvinnor hos Frälsningsarmén. För övrigt finns endast *en* institution med en härbärgesdel på åtta platser. Härbärgets tar också emot en stor andel kvinnor med psykiska problem. Platsbristen blir på så vis ännu mer märkbar för kvinnor med drogproblem. Hit kan kvinnorna inte komma oanmälda och ställa sig i kö. De måste komma via socialdistrikt eller socialjour. Kontrollen av kvinnorna blir därmed större än för männen. Kvinnorna har inte heller någon "byrå för bostadslösa kvinnor" att söka hjälp hos och kvinnojourerna tar endast emot misshandlade kvinnor utan missbruksproblem. Bostadslösheten torde därför drabba missbrukande kvinnor på ett annat sätt än misshandlade kvinnor som måste lämna hemmet samt bostadslösa män. De missbrukande kvinnorna har få alternativ, men kanske ibland kan välja mellan ett ambulering liv hos andra missbrukarvänner och män, att sova ute eller försöka få plats på institution.

Missbruk - definitioner och förklaringar

Vad är missbruk och var går gränsen mellan bruk och missbruk? Det är svårt att definiera "eftersom alkohol i små doser (hur små?) är inte bara accepterade utan högt uppskattade i vår kultur, medan missbruket (och missbrukaren) inte accepteras."

¹³ Specialbyrån för bostadslösa män i Stockholm har öppen mottagning någon timma om dagen för att ordna bostad åt akut hemlösa män (DN 19850316). Det blir då oftast de ovan beskrivna härbärgena som kommer i fråga om det finns platser kvar. I januari 1988 hade Specialbyrån registrerat 950 hemlösa män varav 832 betraktades som missbrukare. Vid samma tidpunkt fanns det ytterligare ca tusen hemlösa män registrerade på Stockholms 18 socialdistrikt (Stenberg m fl 1989).

(Reybekiel & Sangregorio, 1980, s.19). Att definiera missbruk är så gott som omöjligt också därför att det varierar över tid, i olika kulturer (länder) och för olika individer/grupper. Det beror också på vem som definierar och bedömer missbruket och vilken makt och social status denne har (Björk, 1983). Holmberg & Malmström (1984, 1985) talar om tre olika problemnivåer hos alkoholmissbrukare.

"Social problemdrickare definieras som person med dolt missbruk med något eller några alkoholrelaterade livsproblem som hälsa, relationer till närstående, svårigheter med sociala kontakter, psykiska besvär mm. Alkoholmissbrukare definieras som känd missbrukare med visst behov av socialvårdens insatser samt alkoholrelaterade livsproblem och socialt utslagen missbrukare som känd missbrukare i stort behov av socialvårdens insatser." (Holmberg & Malmström, 1985, s 3).

Tillsammans kan dessa problemnivåer också liknas vid en missbrukskarriär¹⁴. Missbrukskarriären bestäms dels av individens uppväxtförhållanden och socialisation till vuxen, dels av hur han/hon blir bemött av omgivningen. Den bestäms också av situationer under olika skeden av livet (Nygren, 1978). Karriärerna är olika, beroende på vilken typ av preparat som används. Alkoholmissbruket är t ex mer socialt accepterat än det illegala narkotikamissbruket. Användning av olika preparat påverkar också handlingsmöjligheterna på olika sätt för att skaffa dem. Drogmissbrukaren kriminaliseras, dels pga lagen, dels av de stora kostnaderna på narkotikamarknaden. Alkoholmissbrukaren har det betydligt lättare med systembolaget "runt hörnet".

Skapar missbruket problem eller är det bakomliggande problem som skapar missbruk? Flera förklaringsmodeller till missbruk finns och Ronnby (1983) redogör för följande: *medicinsk-genetiska* förklaringsmodeller, som förklarar alkoholism och narkomani med genetiska, ärftliga faktorer och där man ser problemen och det avvikande beteendet som resultat av sjukdom hos individen; *psykologiska* förklaringsmodeller, där psykisk sjukdom och abnormitet är orsaker till avvikande beteende (t ex alkoholism). Bakgrunden till störningen är förändringar hos individen, som kan ha utlösts av sig själva eller då individen hamnat i krissituationer; *socialpsykologiska* förklaringsmodeller ser den sociala miljös inflytande och betydelse för den enskilda människans utveckling och beteende. Hit hör den symboliska interaktionismen och stämplingsteorin (stigmatiseringsteorin) som tar fasta på relationerna mellan den som stämplas och de som stämplar; *sociologiska* förklaringsmodeller, som ser orsaken till missbruk framför allt i de omständigheter

¹⁴ Det vanliga karriärbegreppet används om en stegvis befordringsgång inom yrkeslivet, men karriärbegreppet kan också användas i betydelse av oordning, desorganisation och oförutsägbarhet. På det sättet används det ofta av de symboliska interaktionisterna (Cuff & Payne, red 1982). Med missbrukskarriär menas här dels en stegvis upptrappning av användningen av droger och dels att missbrukaren kan vara mer eller mindre beroende under olika perioder. Karriären sker inte stegvis utan mer oförutsägbart.

under vilka en individ lever. Avvikande beteende orsakas av att människor t ex lever i avvikande delkulturer (subkulturer).

Komplexa problem relaterade till missbruk

Uppfattningarna kan således vara olika om orsaker till missbruk, men i varje fall leder missbruket i sig förr eller senare till missbruksproblem. Det är först i samband med problemen, som missbruket uppmärksammas. Individuella och sociala problem uppstår och/eller förstärks. Relationer till omgivningen (familj, grannar, arbetskamrater) störs. Svårigheter att sköta arbete och ekonomi samt att passa tider är andra följdverkningar. För de tunga missbrukarna är arbets- och bostadslöshet vanligt. Hur problemen synliggörs och åtgärdas, beror i stor utsträckning på vilken samhällsklass individen tillhör. Missbrukare från mellanskikt och arbetarklass råkar oftare ut för myndighetsingripanden. Omhändertagande för vård kan för en del vara en räddning. För andra kan det leda till en social utslagningsprocess.

Missbruk kan således ge upphov till en mängd problem, inte bara bostadsproblem. Förutom ekonomiska och sociala problem bryts det sociala nätverket ofta samman och ensamhet blir följden. Detta gäller både män och kvinnor, men kvinnor utan bostad har möjligen lättare att hitta tillfälliga nattlogi än män (Borger-Bendegard, 1975). Under vilka omständigheter och med vilka konsekvenser? Våld och överdödlighet är vanligt förekommande i missbrukskretsar. Andra problem, kopplade till missbruk är prostitution och kriminalitet. De förekommer hos både alkohol- och narkotikamissbrukare, men har en större utbredning bland narkomaner. För att upprätthålla missbruket, väljer kvinnorna oftare att försörja sig genom prostitution än genom kriminella handlingar.

Kvinnor döljer missbruk

Olika uppgifter finns om missbruk av droger ökar eller inte i Sverige. Missbruk av droger, främst alkohol, ökar bland både män och kvinnor och sedan 1955 (motbokens avskaffande) har det ökat mer bland kvinnor hävdar Dahlgren (1981). Holmberg & Malmström (1987) menar dock att inga belägg finns för att missbruk har ökat bland kvinnor. En ungefärlig siffra i forskningssammanhang brukar vara, att det går en kvinnlig alkoholist på fem manliga. Statistiken är emellertid bristfällig och det finns troligen stora mörkertal på grund av ett stort antal dolda missbrukare. Flertalet av dessa är troligen kvinnor. Det är känt, att kvinnor döljer sitt missbruk mer än män. Missbruk och ökad utslagning bland kvinnor uppmärksammades egentligen inte förrän man upptäckte ett samband mellan droger och fosterskador hos missbrukande gravida kvinnor (Erdmanis & Torsdotter, 1983; Holmberg & Malmström, 1987). Det kan tyda på att samhället bryr sig om kvinnorna först när barnen kommer in i bilden. Åtgärder sätts då in, men om problemen anses för svåra, omhändertas barnen.

Sammanfattningsvis präglas således utslagna människors liv av en mångfaldigt problemfylld tillvaro. Bland de utslagna finns en hel del kvinnor. Det som behövs för ett drägligt liv - bostad, arbete, sociala kontakter, ekonomisk stabilitet, - saknas oftast för dem. De är fattiga i den bemärkelsen "*att de inte kan delta i det sociala liv som förväntas eller krävs av dem från samhällets sida.*" (Tengvald, 1976, s 33). För många kompliceras tillvaron dessutom av missbruk. Ökat missbruk leder till ökat vårdbehov, men vårdresurserna är otillräckliga och åtgärderna är många gånger irrelevanta särskilt för kvinnor. Stödåtgärder efter vården är bristfälliga. Riskerna är stora, att de åter hamnar i instabila bostads- och boendeförhållanden eller återkommande institutionsvistelser. De får en ambulerande tillvaro och försöker om möjligt bo hos varandra, då en del missbrukare har andrahandskontrakt för längre eller kortare perioder eller bor inneboende. Andra alternativ är att få tak över huvudet på något härbärke eller att bli uteliggare. Möjligheten att få lägenhet genom sociala förhållanden har minskat.

SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Utifrån ovanstående problembilder är det första syftet med studien att synliggöra och förstå missbrukande kvinnors erfarenheter och upplevelser framförallt av sina bostads- och boendeförhållanden. Följande frågeställningar är viktiga för att beskriva *hur det är*: Hur ser missbrukande kvinnors bostads- och boendeförhållanden ut? I vilken omfattning cirkulerar utslagna kvinnor mellan olika institutioner och andra boendeformer? Vad betyder hem och bostad för dem? och Hur ser missbrukande kvinnors sociala nätverk ut? Andra frågor kan ge svar på *vad som görs* t ex: Hur möts kvinnornas bostadsönskemål av samhället? Hur fungerar stöd och eftervård från socialtjänsten?

Det andra syftet är att diskutera och komma med tänkbara lösningar vad gäller bostad och boende dvs *så här skulle man kunna göra*. Relevanta frågor är: Finns det några alternativa bostads- och boendelösningar utan institutionskaraktär som passar missbrukande kvinnor? Om inte: Hur kan deras bostadssituation lösas mot bakgrund av förståelsen av deras livssituation?

Focus för studien är således bostads- och boendeförhållanden, men även andra faktorer som har betydelse för missbrukande kvinnors liv kommer att beskrivas och analyseras.

KAPITEL 2 KUNSKAPSÖVERSIKT och BEGREPP

Kapitlet inleds med en sammanfattande beskrivning av olika vetenskapliga utgångspunkter som har påverkat min teoribild. Därpå följer ett avsnitt om kvinnoforskningens utveckling och inriktningar samt en specifik del om kvinnor och missbruk. Kapitlet fortsätter med begreppen identitet och relationer samt socialpsykologiska/psykologiska teorier, där dessa begrepp ingår som en röd tråd. Särskilda avsnitt tar upp avvikelser och fysisk miljö. Kapitlet avslutas med en diskussion av den kvinnliga identiteten utifrån kvinnliga forskares teoribildning.

TVÄRVETENSKAPLIGA UTGÅNGSPUNKTER

Ämnet för avhandlingen rör flera områden: bostäder och boende och missbruksrelaterade problem särskilt för kvinnor. Teoretiskt är det en tvärvetenskaplig ansats, där jag utgår från såväl kvinnoforskning, socialvetenskaplig forskning som bostads- och boendeforskning⁰. Ibland kan gränserna mellan disciplinerna vara diffusa, då teoretiker kan hänföras till flera forskningsområden.

Inriktningen på kvinnor i min forskning gör det nödvändigt och självklart att utgå från ett kvinnoperspektiv. *Kvinnoforskningen* har därför fått en framträdande plats. "Världen är definierad och konstruerad i manliga termer genom manliga ögon. Därför behövs kvinnoperspektivet, där kvinnornas egna upplevelser och livserfarenheter synliggörs genom deras eget språk." (Stanley & Wise, 1983, s 146, fri översättning). Inom kvinnoforskningen har kritik framförts mot tidigare forskning om allmänmänskliga problem. Denna har dominerats av ett naturvetenskapligt synsätt och positivistisk vetenskapsteori, som innefattar en objektsyn där data ska vara kvantifierbara, mätbara och absolut sanna eller falska. Även inom samhällsvetenskaperna har dessa forskningsideal använts och inom alkohol- och drogforskningen har mannen varit norm. Generella slutsatser har dragits utifrån männens situation. Kvinnliga missbrukare utgör en minoritet och har osynliggjorts. Deras speciella situation har inte beaktats. Först på senare år har en förändring skett, dels i USA genom bl a Sandmaier (1980) och Wilsnack & Beckman, ed (1984), men framförallt genom kvinnliga forskare i Norden (NAD-publikationer 8/83, 11/84, 13-14/86, 16/89). Dessa kritiserar den "könsneutrala" forskningen och för fram kvinnornas problem.

Flera av de i avhandlingen refererade forskarna och författarna inom de olika forskningsområdena har gemensamma eller liknande utgångspunkter. Med liknande utgångspunkter menar jag, att forskarna utifrån sina egna discipliner också tangerar *socialpsykologin*. Inom socialpsykologin är det särskilt den *symboliska interaktionismen*, där Mead (1976) står som förgrundsgestalt, som har haft inflytande över

⁰ Ett annat forskningsfält - behandlingsforskning - avhandlas inte speciellt, men tangeras genom en del referenser och intervjuer.

forskare inom andra discipliner. Som exempel kan här nämnas Lock (1981) inom psykologin, Stanley & Wise (1983) inom kvinnoforskningen och Hjorth (1983) inom bostads- och boendeforskningen. Inom socialvetenskaperna dit sociologi, socialt arbete, pedagogik och psykologi räknas är det således framförallt forskning med socialpsykologisk inriktning, som jag har inspirerats av. Jag vill samtidigt tala om att jag har en samhällsvetenskaplig utbildning i botten och inte en arkitektutbildning.

Bostadsforskningen dvs forskning om arkitektur, bostäder och boende innefattar ofta lånade metoder och teorier från andra discipliner t ex sociologi, psykologi och etnologi, men olika ämnen inom arkitektur försöker ändå hålla sin egen profil. En av huvudinriktningarna inom ämnet byggnadsfunktionslära är, att i forskningen utgå från ett brukarperspektiv. Krav och önskemål angående den fysiska miljön (bostäder, närmiljö) och därmed sammanhängande problem som brukarna framför, ska beaktas försvaras och om möjligt förverkligas (Thiberg, 1975). Utifrån detta vill jag med min forskning synliggöra (miss)brukarna - de kvinnliga - lyssna till deras bostadskrav, försvara dem och om möjligt bidra till att förverkliga dem.

Förutom den inspiration och baskunskap som bostads- och boendeforskningen på byggnadsfunktionslära har givit mig, har också annan bostadsforskning varit nödvändig utifrån de problem som missbrukare möter när det gäller bostäder och boende. Intresset har framförallt riktats åt två håll - dels åt boendeforskning med socialpsykologisk/psykologisk anknytning, och dels åt befintliga alternativa bostads- och boendeformer eller idéer/modeller/utopier som eventuella lösningar för missbrukande kvinnors bostadsproblem. Flera av dessa bostadsalternativ har formulerats av kvinnliga forskare och har därmed anknytning till kvinnoforskningen. Alternativa bostads- och boendeformer beskrivs och diskuteras i kapitel åtta.

* * *

Kvinnoforskning, symbolisk interaktionism samt bostads- och boendeforskning inom byggnadsfunktionslära eller med anknytning till socialpsykologisk forskning och/eller kvinnoforskning är således en grund för min kunskap. Mina utgångspunkter är för övrigt att i samhället som helhet och i människornas medvetande pågår en ständig förändring i ett dialektiskt förhållande. Människan är i grunden aktiv och medveten, men omgivande faktorer - andra människor och materiella betingelser - begränsar eller möjliggör handlingsmöjligheterna. I samtliga relationer - det må vara mellan grupper, klasser, individer eller kön - uppstår dock dominansförhållanden beroende på hierarkiska strukturer, skilda positioner eller - från kvinnoforskningssynpunkt - mansdominans/patriarkatet.

KVINNOFORSKNING - en liten inblick

Kvinnoforskningens teoretiska diskussioner har förändrats från en inriktning på manssamhället på 60-talet till kvinnoförtryck på 70-talet och patriarkat på 80-talet

(Dahlerup, 1987). En annan uppdelning är att könsrollsdebatten och kvinnors strävan efter likhet med män stod i fokus på 60-talet för att på 70-talet ersättas med betydelsen av skillnader mellan män och kvinnor. Dessa skillnader har ytterligare betonats under 80-talet (Jonasdottir, 1988) och likhet/särartsdebatten fortsätter. En diskussion som varit betydelsefull under slutet av 80-talet är också skillnaden mellan begreppen biologiskt kön respektive socialt/kulturellt kön eller genus (sex-gender system). Debatten har förts bland annat i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* av Eduards & Manns, nr 4, 1987; Hirdman, nr 3, 1988; Gemzöe m fl, nr 1, 1989, samt av Åquist, nr 1, 1990. Genus eller socialt kön ses som en social kategori och genussystemet är en (makt)relation mellan man och kvinna.

Kvinnoperspektiv

Forskning ur ett kvinnoperspektiv innebär att synliggöra kvinnor, att beskriva deras erfarenheter. Det gäller att föra fram deras verkliga existens som kvinnor (Roberts 1981). Kvinnors handlingar och upplevda erfarenheter måste då ses i relation till andra människor och samhället i en dialektisk process. Målet är dock inte endast att beskriva problem för att förstå innebörden av människans handlingar och samhället som helhet, utan också att kritiskt granska förhållanden för att kunna frigöra och förändra. Det är därför naturligt, att min vetenskapssyn - utifrån Habermas kunskapsintressen - bygger dels på hermeneutisk, dels på kritisk (emancipatorisk) forskningstradition.¹ Kvinnoforskningen har för övrigt mycket gemensamt med hermeneutiska och marxistiska ansatser. Betoningen ligger på interaktion och förståelse. Samtidigt vill den skapa en aktiv och kritisk hållning (Esseveld 1982, Acker & Esseveld 1982).

Kvinnoperspektivet framhålls också av den engelska drog- och behandlingsforskaren Betsy Ettorre, *"Implicit in this perspective is the assumption that women as a social group are culturally, politically and economically subordinate to and dependent upon men for survival. In addition any womens issues, such as substance abuse, is necessarily defined by women's relationship to men."* (Ettorre, 1986, s 7).

Kvinnoforskningen utgår således från ett könsperspektiv och kön står i centrum i teoriutvecklingen till skillnad från klass i marxism/socialism eller individ i liberalism (Eduards, 1988). I övrigt bygger kvinnoforskarna i sina analyser av kvinnors specifika problem på olika vetenskapliga teoribildningar, såsom marxism, interaktionism, relationism, hermeneutik, fenomenologi och/eller psykoanalys². Oavsett

¹Habermas vetenskapliga förhållningssätt; empiriskt-analytiskt (naturvetenskap-beteendevetenskap), historiskt-hermeneutiskt (humaniora) och kritiskt (kritisk samhällsvetenskap) samt dess kunskapsintressen: tekniskt, hermeneutiskt och emancipatoriskt finns diskuterade i *Positivism, marxism, kritisk teori* av Kalleberg (1972) och Sandberg (1980).

²Dessa finns beskrivna i bl a Stanley & Wise (1983), Westkott (1983), Jonasdottir (1984), Frithiof (1985), Ganetz m fl (1986), Makt och kön (1986).

vilken disciplin som valts, så är den gemensamma nämnaren kvinnoförtrycket. Patriarkatet, dvs männens dominans/makt över kvinnorna ses som den avgörande faktorn till kvinnors underordning.

Sammanfattningsvis vill kvinnoforskningen synliggöra kvinnor, fokusera sig på dominansrelationer och bidra till samhällsförändring, dvs den vill förbättra samhället för kvinnor och avskaffa kvinnoförtrycket. Kvinnoforskningen är liksom den kritiska teorin framåtblickande.

Kvinnoförtryck - en fråga om relationer

Begreppen patriarkat, makt och kvinnoförtryck definieras olika och kan ses antingen som en politisk, ekonomisk eller psykologisk struktur av kvinnoforskarna. Några försöker också förena olika teorier. I de s k "tvåsystem-teorierna" hävdas att klassrelationer och relationer mellan könen är två oberoende men interagerande system (Carlsson, Esseveld m fl, 1983). En av tvåsystem-teoriens förespråkare är Heidi Hartmann, som definierar patriarkatet *"som en uppsättning sociala relationer som har en materiell bas och där det mellan männen finns hierarkiska relationer och en solidaritet som gör det möjligt för dem att i sin tur dominera kvinnorna"* (Hartmann, 1986, s 34). Patriarkatets yttersta syfte är att kontrollera kvinnornas arbetskraft. Makt, kontroll och förtryck (och därmed kvinnoförtryck) utövas således i relationer mellan människor och finns på strukturell (samhällelig) nivå, gruppnivå samt individuell nivå (Dahlerup, 1987; Eduards, 1988).

Kritiken mot välfärdsstaten (en del av den politiska/ekonomiska strukturen) har varit motsättningsfylld bland kvinnoforskarna. Å ena sidan ses den patriarkala välfärdsstaten och socialpolitiken som instrument för makt och kontroll, där män utövar kontroll över den reproduktiva sfären, dvs kvinnornas arbetsområde både i familjen och på arbetsmarknaden i offentliga sektorn. För Pateman (1988) betyder den patriarkala välfärdsstaten att män utövar en systematisk makt över kvinnor. Och kvinnor har blivit objekt för välfärdspolitiken och inte dess skapare, menar Hernes (1987). Å andra sidan ses välfärdsstaten som ett stöd för kvinnorna i det reproduktiva arbetet genom överföring av inkomster från män till kvinnor (Pascall 1986). Borchorst & Siim (1987) anser att välfärdsstaten har minskat ojämlikheter mellan olika klasser men den har också skapat nya olikheter bland kvinnor. Det finns exempelvis stora skillnader mellan välutbildade yrkeskvinnor och kvinnor som är beroende av socialbidrag.

Det strukturella förtrycket kan vidare exemplifieras av att kvinnorna blir alltmer beroende av staten (arbets- och bostadsmarknad, daghemsplatser, bidragsförskott m m), när de frigör sig från männen i den privata sfären (Eduards, 1986a, b). Makt är, enligt Hernes (1987), att ha inflytande över politiska frågor och kontroll över maktpositioner, vilka ofta är inflätade i varandra. Strukturell makt över kvinnor

ingår i samhällets könsideologi, i värderingar och normer och lärs bl a ut av massmedia. Även om välfärdsstaterna med könsneutralitet försöker dölja maktens struktur så finns könsarbetsdelning och könsmaktshierarki fast förankrade. Fortfarande råder en stark mansdominans på alla ekonomiska och politiska poster (Siim, 1988). Den strukturella makten eller kvinnoförtrycket består av den köns-segregerade arbetsmarknaden; kvinnans dubbelarbeten, där det mesta arbetet är obetalt; kvinnor som reservarmé; lönegapet mellan män och kvinnor; socialisationsprocessens effekter på flickor och kvinnor samt kvinnors relativa maktlöshet i politiska frågor. Det strukturella förtrycket kan verka svårt att komma åt, men det visar sig ofta genom personliga relationer (Dahlerup, 1987). Förtrycket kan exempelvis utövas i relationen mellan socialarbetaren och klienten.

På den strukturella nivån kan det också många gånger vara svårt, att se kvinnor som handlande varelser. Trots mångårig jämställdhetsdebatt och kvinnors inträde i organisationer, fackföreningar och politik, så är kvinnor fortfarande färre till antalet i styrelser och chefspositioner i förhållande till män. Patriarkatet är starkt och många kvinnor orkar inte slåss mot det. Andra vill inte ta över (få makt) på männens villkor. Ändå finns stora möjligheter på den strukturella nivån att föra en kamp för frigörelse och förändring för kvinnorna.

Exempel på psykologiskt kvinnoförtryck (finns såväl på strukturell som grupp- och individnivå) är männens "härskartekniker" mot kvinnor, dvs män osynliggör och förlöjligar kvinnorna, undanhåller dem information, dubbelbestraffar (vad kvinnan än gör så är det fel). Flera av dessa härskartekniker inger kvinnor skuld och skam (Ås, 1982). En form av härskarteknik torde ligga i själva språket och forskare menar, att det finns ett manligt och ett kvinnligt språk (Nordenstam, 1990). Kvinnoförtrycket syns således i manligt och kvinnligt språkbruk. Mäns dominans över kvinnor i samtal består exempelvis i att män inte låter kvinnor komma till tals, att de avbryts eller ignoreras (Schlyter, 1986). Att ständigt tystas ned kan leda till dåligt självförtroende och svårigheter att hävda sig såväl i parrelationer, i grupp som på offentlig nivå.

Det individuella kvinnoförtryckets grunder hänförs till sexualitet och arbetsfördelning mellan könen. En del forskare antar att kvinnornas frigörelse hotar männen. I rädsla över att förlora kontrollen över dem, ökar exempelvis våldtäkter och misshandel mot kvinnor. Kvinnornas sexualitet objektifieras (Duvander 1981, Stanley & Wise, 1983, Jonasdottir, 1984, Ottoson-Hindberg 1984). Men på den individuella nivån har å andra sidan alltfler kvinnor frigjort sig från ett ekonomiskt beroende till män genom förvärvsarbete. Det är också kvinnor, som i största utsträckning tar initiativ till skilsmässor. Kvinnor upplever dock förtrycket på olika sätt. Beroendeförhållanden kan i vissa fall vara mycket invecklade och valmöjlig-

heterna få. Emotionella band upprätthåller många sociala förtryckarrelationer i stället för att frigöra och förändra.

* * *

Denna avhandling kommer att visa att missbrukande kvinnor i regel befinner sig i underordnade positioner på samtliga nivåer. Begreppen makt, kontroll och förtryck återkommer därför.

FORSKNING OM KVINNOR OCH MISSBRUK

Tidigare forskning har visat att alkoholmissbruk hos kvinnor ökar (Dahlgren, 1981), men andra forskare hävdar, att det inte finns belägg för att missbruk och alkoholproblem ökar bland kvinnor (Björk & Tollefsen, 1982; Holmberg & Malmström, 1987). Däremot har totalkonsumtionen av alkohol ökat bland kvinnor, främst yngre förvärvsarbetande (Fillmore, 1984; Hammer, 1986). En nordisk enkätundersökning angående bl a alkoholförbrukning visar att yngre kvinnor har högre årskonsumtion än äldre kvinnor. Mest alkohol dricker de svenska yrkesarbetande kvinnorna i 20-29-årsåldern i Norden. Utifrån enkätmaterial har Järvinen & Olafsdottir (1986, 1989) urskiljat fyra olika dryckesmönster hos kvinnor: absolutism; det traditionellt feminina dryckesmönstret; det nya feminina dryckesmönstret och det maskulina dryckesmönstret. Det feminina dryckesmönstret är mer kontrollerat och dämpat än det maskulina som präglas av ett mer okontrollerat berusningsinriktat alkoholbruk. Det traditionellt feminina dryckesmönstret förekommer bland de äldsta kvinnorna med låg utbildning, som ofta är hemarbetande och socialt isolerade samt bosatta på landsbygden. Det nya feminina dryckesmönstret finns bland 30-49-åringar, som är yrkesarbetande. Deras årskonsumtion är högre. Det maskulina dryckesmönstret är mer utbrett bland 20-29-åriga kvinnor. I förhållande till männen utmärks dock kvinnornas alkoholvanor av låg konsumtionsnivå, sällsyntare tillfällen av fylla och större nykterhet (Honkasalo, 1986, 1989).

När det gäller läkemedel är bilden annorlunda. Kvinnor har mycket högre förbrukning av beroendeframkallande läkemedel än män (Christie, 1984; Lindhardt & Garde, 1986; Hammer, 1986; Ettorre, 1986). Undersökningar visar, att andelen förbrukare är dubbelt så stor bland kvinnor som bland män i olika länder (Riskä & Klaukka, 1984). De flesta konsumenter av läkemedel är medelålders och äldre kvinnor (Järvinen, 1984). En undersökning (Lindhardt & Garde, 1984) visar, att bruket av medicin börjar hos många kvinnor redan vid unga år - mot bakgrund av ångest, ensamhet och familjeproblem vilket senare kan övergå i alkoholbruk - missbruk. Kvinnor som varit intagna för vård för alkoholproblem använder också oftare psykofarmaka än män (Duckert, 1986, 1989). En förklaring till kvinnornas stora läkemedelsförbrukning är, att kvinnor oftare går till läkare än män och att läkarna frikostigt skriver ut mediciner.

Missbrukskarriärer

Finns det andra skillnader mellan män och kvinnor, när det gäller bruk - missbruk? En undersökning gjord i New York avslöjar, att kvinnors bakgrund och missbrukskarriär vad gäller alkohol skiljer sig från männens. Kvinnorna har oftare varit gifta, har barn och har bättre utbildning än männen. De börjar sitt missbruk i ett senare livsskede än männen, men när missbruket väl har inträtt, går det fortare utför. Kvinnorna är ensamare och fattigare. Prognos och vård för kvinnor är mycket sämre än för män. Två tredjedelar av kvinnorna dricker ensamma och försöker dölja sitt missbruk. De har få människor att söka hjälp hos. De anses mer isolerade än männen som ofta dricker i gäng och mer öppet (Sandmaier, 1980).

Svenska forskningsresultat överensstämmer på flera punkter med ovan nämnda amerikanska undersökning. Kvinnorna debuterar senare, men missbruket utvecklas snabbare än männens. Prognosen är sämre, liksom vårdformerna. Överdödligheten är större (Dahlgren, 1981, 1982). Bjørk & Tollefsen (1982) har också funnit, att den kvinnliga *alkoholmissbrukskarriären* har med ålder att göra. De äldre kvinnorna i deras undersökning hade senare start i dryckeskarriären och drack ofta ensamma i hemmet och dolde alkoholberoendet längre. De hade också en lägre konsumtion än männen och yngre kvinnor. De yngre kvinnorna hade en snabbare karriär och uppmärksammades fortare pga ett mer öppet drickande. (Bjørk, 1983).

Alkoholmissbrukande kvinnor har oftare en partner som har alkoholproblem i jämförelse med alkoholiserade män och icke alkoholiserade kvinnor (Lisansky & Lisansky, 1984; Duckert, 1986, 1989; Hammer, 1986; Vaglum & Vaglum, 1986). Någon motsvarighet till den tålmodigt väntande och stödjande makan till alkoholiserade män finns ej för missbrukande kvinnor. Efter några försök att upprätthålla förbindelsen överger han henne. Instabila förhållanden är mycket vanliga. Många av de kvinnliga missbrukarna är skilda (EWA, 1983).

När det gäller *knarkarkariär*, startar den ofta i tonåren för flickorna. De är då unga och fräscha och får bekräftelse på sin kvinnlighet av männen. Det är vanligtvis en man, som introducerar dem in i knarkvärlden. Den första tiden kan de uppleva positiva effekter av drogen. De mår bättre, kan få större självkänsla och de sexuella hämningarna släpper. Efterhand försvinner känslorna av tillfredsställelse. Självförakt, skuld känslor, självmordstankar, sexuella problem och sjukdomar hör till bilden.

Drogmissbrukande kvinnor lever ofta i destruktiva beroendeförhållanden till män eller vandrar runt bland männen i missbruksgänget. De använder oftast samma drog som killen de för tillfället råkar ha (Erdmanis & Torsdotter, 1983). Att leva på sitt kön som enda tillgång, där männen värderar kvinnan, innebär att andra kvinnor blir ett hot. Kvinnorna rivaliserar om männen. Solidaritet mellan kvinnor förekommer inte (Erdmanis & Torsdotter, 1983; Olsson & Månsson, 1981). "...ju mer osäker hon är på sin identitet som kvinna, desto mer kommer hon att använda sin 'kvinnlighet'

som vapen. Och därmed också upprätthålla det traditionella könssystem som innebär att kvinnor är i underläge." (Olsson & Månsson, 1981, s 383).

Förklaringar till missbruk

Missbrukande kvinnor anger oftare konkreta orsaker till drickandet än män. I stor utsträckning är det fråga om känslomässiga förluster, såsom dödsfall, skilsmässa och relationsproblem (Corrigan, 1980; Hagberg-Dyberg m fl, 1982; Holmberg & Malmström, 1985; ; Duckert, 1986; Honkasalo, 1986; Malmström, 1987). Ångest, ensamhet, depressioner och psykosor kan utlösa problemdrickandet (Vaglum & Vaglum, 1986; Billing, 1986). För att lösa problemen är det vanligt att kvinnorna börjar använda alkohol som medicin (Hvidtfeldt, 1986; Billing, 1986).

Att bruka/missbruka alkohol kan antingen ses som socialt drickande eller som en flykt undan problem. I Corrigan's (1980) undersökning på 150 kvinnor, framgick att de flesta kvinnorna uppgav sitt drickande som en flykt. Män startar i större utsträckning missbruket som socialt drickande, medan kvinnor gör det mer av brist på sociala kontakter (Arngrim, 1986). En undersökning på icke alkoholiserade män och kvinnor visade, att de flesta drack av sociala skäl mer än pga problem, men fler kvinnor tillstod att de drack pga sömnsvårigheter (Giesbrecht, 1987).

Inom drog- och alkoholforskningen har tidigare resultat visat, att kvinnor är mer patologiska än män, men detta har senare kritiserats (Björk, 1983; Hammer, 1986). Eftersom kvinnor oftare går till läkare med sina problem t ex för att få preventivmedel eller vid graviditet, har de ansetts sjukare. Det betyder dock inte, att de är sjukare (Christie, 1984). När missbruket är ett faktum, lider dock kvinnor mer av ångest, depressioner och maktlöshet samt gör fler självmordsförsök än män (Ettorre, 1986; Duckert, 1986).

Kvinnors missbruk har också förklarats med att de bryter mot könsrollen, men även detta kritiserar av de kvinnliga alkoholforskarna (Björk & Tollefsen, 1982; Christensen & Hvidtfeldt, 1983 m fl). Antagandet om ökat alkoholbruk bland kvinnor har förknippats med kvinnors frigörelse och patriarkatets kris, men det är först under senare år, när intresset för kvinnor och alkohol har ökat, som alkoholforskningen har tagit upp dessa begrepp som förklaring (Järvinen, 1983). Ändrade könsroller medför ökad stress och rollkonflikter. De får exempelvis hemarbetande kvinnor att känna sig överflödiga och otillfredsställda. Detta förklarar dock inte varför inte fler kvinnor blir missbrukare (Christensen & Hvidtfeldt, 1983). Samma författare visar, att könsroll och könsidentitet blandas ihop som förklaring. Att avvika från den traditionella kvinnorollen, vilket den missbrukande kvinnan ofta gör, innebär inte att det påverkar könsidentiteten. Klart är emellertid att kvinnliga missbrukare betraktas som dubbla normbrytare. De bryter med normen som goda husmödrar och mödrar och de bryter med normen om kvinnlighet (Christie, 1984). Eftersom de

könsrollsrelaterade normerna fungerar som social kontroll, stigmatiseras kvinnor starkare än män vid normbrytning (Sandmaier, 1980).

Stigmatiseringen har således samband med social makt. *"Women's vulnerability to stigmatization rests on their general social subordination, their relatively poor power position."* (Schur, 1984, s. 8). Finstad (1983), som behandlar prostitution och missbruk talar om stigmatiseringens negativa konsekvenser. Omgivningens reaktioner kan förstärka avvikelsen. Den prostituerade missbrukande kvinnan kan fly in i en total avvikarroll. (Stigmatisering och avvikelse behandlas vidare under rubriken avvikarroll och missbruksidentitet). Det är således omgivningens negativa värderingar, som drabbar den påverkade kvinnan. Hon är utsatt för större moralisk fördömmelse (Björk, 1983). Hon stämplas hårdare än mannen, därför att hon har socialiserats in i roller som innebär omsorg och vård (Snare, 1986, 1989). Genom att bli betraktad som dålig mor och hora möter kvinnorna förakt från samhället och männen i deras egen krets. Deras självförakt ökar, säger Mona Duckert (1986) om narkotikamissbrukande kvinnor, som troligen bryter starkast mot kvinnorollen. Men självföraktet gäller även alkoholberoende kvinnor. Mia Eriksson (1982) skriver i sin självbiografi. *"Det blev nästan en sport att reta folk till vansinne för det hat jag kände mot mej själv. Istället drack jag ännu mer för att stå ut med mitt självförakt."* (Eriksson, 1982, s. 67).

Det finns en skillnad i det samhälleliga bemötandet av kvinnliga och manliga missbrukare. Manligt missbruk (alkohol) "accepteras" i samhället på ett annat sätt än kvinnligt missbruk. Sanktionerna är starkare mot kvinnorna. Missbruket ses som ett "okvinnligt" avvikande och kvinnliga missbrukare utsätts för större förakt av samhället. De manliga missbrukarna i sin tur föraktar dessa kvinnor mer än icke-missbrukande kvinnor. Föraktet påverkar kvinnans identitet och hon införlivar ett självförakt.

Missbrukande kvinnors låga självkänsla har således dels sin grund i samhällets allmänna nedvärderingar av kvinnligheten och dels kan den bero på tidiga separationer och/eller otillfredsställande relationer. För dessa kvinnor är det särskilt relationer till missbrukande män som undergräver självkänslan. De missbrukande männen är också utsatta för stigmatisering, men de förtrycker i sin tur kvinnorna. Kvinnorna har också starka skuld- och skamkänslor för sitt drickande (Björk, 1983; Duckert, 1986; Ettore, 1986; Andersson, 1986a, 1986b).

* * *

Sammanfattningsvis finns det skillnader mellan kvinnors och mäns bruk och missbruk. Män dricker och missbrukar alkohol mer än kvinnor, medan kvinnor konsumerar och missbrukar mer läkemedel än män. Generella skillnader i miss-

bruksmönster- och karriärer finns också hos kvinnorna mellan olika generationer. Narkotikaproblem finns företrädesvis hos yngre och en del medelålders kvinnor.

Många förklaringar har givits till varför kvinnor missbrukar, men det finns t ex inga belägg för att kvinnor skulle vara sjukare än män. Förklaringar till beroende och missbruk måste i stället ses i faktorer av kvinnors (och mäns) sociala och materiella omgivning, menar Bjørk (1983). En klar könsskillnad ligger dock i att missbrukande kvinnor har lägre självkänsla än missbrukande män, men de har också lägre självkänsla jämfört med kvinnor som inte är missbrukare. Den missbrukande kvinnans identitet påverkas inte endast av missbruket i sig. Identiteten påverkas också av interaktioner och relationer mellan människor och de normer och attityder som möter den missbrukande kvinnan. Missbruket sker således i en social kontext, men kvinnorna stigmatiseras olika beroende av om de är narkotika-, alkohol-, eller tablettmissbrukare. Missbruket kan också ha en positiv effekt om kvinnorna får en hemvist i missbrukarkretsar.

BEGREPP OCH TEORIFÖRDJUPNING

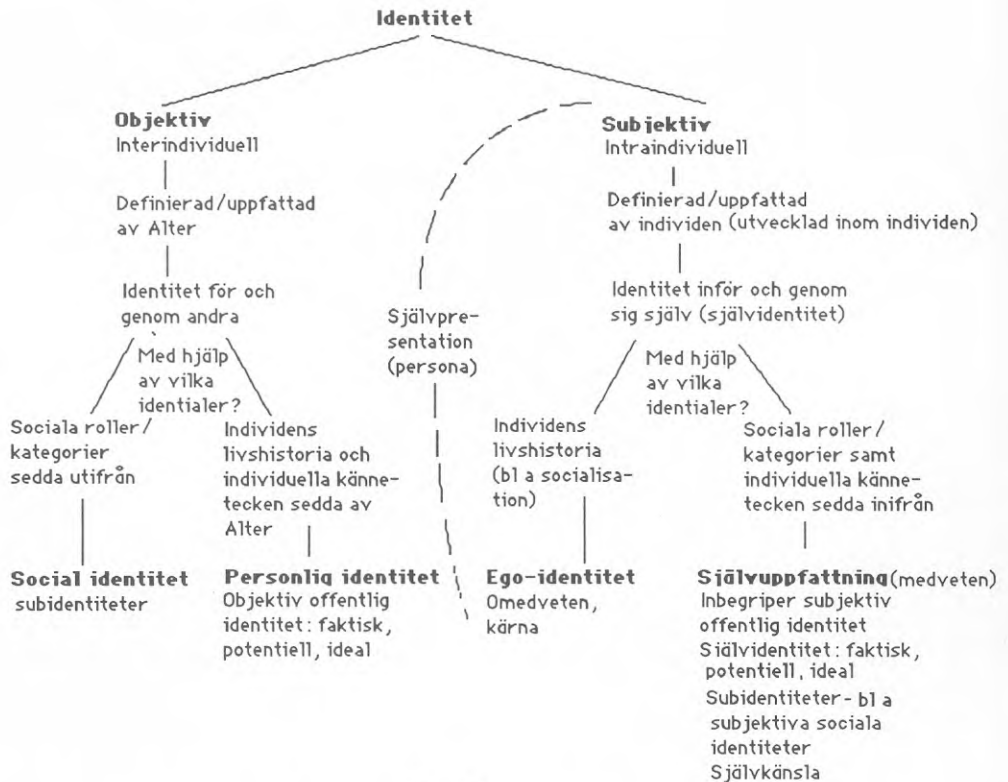
Det är särskilt två begrepp som återkommer i avhandlingen och som är avgörande för slutanalysen: identitet och relationer. Nedan definierar jag dessa och visar därpå begreppens koppling till flera teorier.

Identitetsbegreppet

Identitetsbegreppet ingår i flera teorier; biologiska, psykologiska, socialpsykologiska och sociologiska. Jag använder mig framförallt av psykologiska och socialpsykologiska förklaringar av identitet och utgår från flera författare, såsom Chodorow (1988), Börjeson (1976, 1979) m fl. Nedanstående beskrivning av identitetens olika delar härrör från Lange & Westin (1981).

Identitetsbegreppet kan indelas i en subjektiv och en objektiv aspekt. Det subjektiva identitetsbegreppet härrör från ett psykologiskt betraktelsesätt och det objektiva från ett socialpsykologiskt. Den *subjektiva* (intraindividella) identiteten uppfattas av och utvecklas inom individen själv - *självidentitet* och anses svår att förändra. Självidentiteten kan vidare uppdelas i en omedveten *ego-identitet* (kärnan) och en medveten *självuppfattning*, dvs individens egen uppfattning om sig själv. Där ingår också självkänslan. Den *objektiva* (interindividella) identiteten utvecklas genom interaktion mellan individen och andra människor. Den uppfattas av och förändras för och genom andra. Den indelas i *personlig identitet*, där andra definierar en individs personliga drag eller egenskaper och i *social identitet*, som inbegriper olika *subidentiteter*, där andra definierar en individ efter exempelvis kön, ålder, yrke etc. Men subidentiteter kan även vara subjektiva, där individen definierar sig själv (se figur 0). En subidentitet är situationsbunden och mer föränderlig än ego-identiteten och den personliga identiteten, som präglas tidigt. Enligt Lange & Westin

kan uppsättningen subidentiteter vara många. De hör ihop med individens grupptillhörigheter och roller. En del subidentiteter kan individen själv skapa och förändra, såsom yrkesidentitet.

Figur 0.

Ett modifierat schema över identitetens aspekter (Källa: Lange & Westin, 1981, s. 205)

Det är framförallt olika subidentiteter och deras förändring som jag är intresserad av och som kommer att behandlas framförallt i slutanalysen i kapitlen 10 och 11. Jag antar t ex att missbruksidentitet kan skapas i en förändringsprocess genom relationer. Missbruksidentiteten är då en social identitet och detsamma som en subidentitet. Den kan därvidlag också förändras eller försvinna genom frihet från missbruk. Jag antar också att människors bostads- och boendeförhållanden och särskilt vid förändringar av dessa påverkar identiteten. Denna subidentitet kallar jag för bo-identitet och den redogör jag för i kapitel 9.

Relationsbegreppet

I relationer mellan individer finns det tendenser till att den ena individen är starkare och har möjlighet att dominera pga klass- och/eller könstillhörighet, position, status,

kommunikationsförmåga etc. Men den "starkare" individen har också möjlighet att inte bruka dominanssituationen till sin fördel. Han/hon kan i stället eftersträva en mer jämlik relation, genom att uppmuntra och stödja den "svagare" partens utveckling och behov.

Vilka relationer till föräldrar, män, barn, myndighetspersoner, vänner etc och hur relationerna har utvecklats/utvecklas mellan exempelvis en missbrukande kvinna och dessa personer har stor betydelse för kvinnans identitet eller rättare sagt hennes subidentiteter. Hur kvinnans relationer till olika personer utvecklas kan således påverka hennes relation till själva drogen, vilket påverkar hennes missbruksidentitet. Likaså kan relationer ha avgörande betydelse för kvinnans bo-identitet på olika sätt beroende på om hon har bostad eller är bostadslös, under vilka förhållanden hon bor och med vem hon bor.

Med relation menar jag således dels att kvinnorna står i förbindelse med, har förhållande till eller kontakt med någon, något eller några (ting) och dels kvinnornas förbindelser och bekantskaper, dvs relationer synonymt med personer. Jag skiljer också mellan positiva och negativa relationer. *Negativa* relationer är detsamma som *dominansrelationer*, som försöker utnyttja möjligheten att dominera kvinnorna. *Positiva* relationer står för personer, som kvinnorna har relativt goda kontinuerliga kontakter med och som t ex kan vara ett stöd till ett drogfrött liv, när de kommer ut från institution. Positiva relationer benämner jag också *stödrelationer*, som jag återkommer till och definierar i kapitel 10. Stödet gäller då inte endast drogfrihet utan också stöd för att stärka kvinnans självförtroende samt stöd i boendet.

Interaktionism och relationism

I den symboliska interaktionismen ses förhållandet mellan samhället och individen som en odelbar helhet (Cooley, 1981). Vidare anför Mead (1976) att medvetandet uppstår i den sociala processen genom reflektion och kommunikation (interaktion) med "den generaliserade andre" dvs den sociala grupp eller samhället, som individen tillhör. Språket är då förutsättningen för all interaktion. I Sverige har språkets betydelse och relationsbegreppet, vidareutvecklats av Israel (1981) och Asplund (1987). Israel menar att språket är en grundförutsättning i relationen mellan människor och han skriver om den *relationistiska* ståndpunkten, som innebär att individens handlingar utförs *mellan* individer och alltid i en bestämd situation. Han avvisar därmed synpunkten att människor har speciella egenskaper eller karaktärsdrag. Asplund tar också ställning för den socialpsykologiska skolan (särskilt Mead) och menar att språket förutsätter *social responsivitet*. Social responsivitet innebär att människan i grunden är sällskaplig och samhällelig och är beredd till gensvar på en annan människas existens. Men den sociala responsivitetens motsats är den *asociala responslösheten*, som kan uppstå när den sociala responsiviteten bortfaller, t ex när

människan inte får något gensvar och inte heller ger något svar - en utbränning uppstår.

I teorin om det inre och yttre tvånget eller förtrycket ser även Börjeson (1979) människan som en aktiv och handlande varelse. Människan väljer förhållningssätt i varje situation. Valmöjligheterna är dock starkt begränsade, dels av individens personliga situation och dels av samhällsvillkoren. Även destruktiva handlingar, exempelvis missbruk, är ett resultat av ett inre förtryck hos människan, vilket har sitt upphov i det yttre förtrycket. Liknande tankegångar har Lock (1981), som skriver om identitet i samband med inre och yttre kontroll samt om självet som aktivt och passivt³. Och Eliasson (1987) menar att eftersom vi formas i interaktion med andra människor kan individen ses som objekt. Men vi har också som subjekt rätt att bli respekterade för våra behov och vårt självbestämmande.

Upplevelser av såväl integritet och självbestämmande som kontroll och förtryck påverkar människans identitet och maktförhållanden människor emellan har betydelse för vår identitetsutveckling. Människan strävar hela livet efter positiv självuppfattning och social identitet vilken bygger på kontinuitet. Om kontinuiteten brister uppstår identitetskriser. Kriser upplevs som hot mot identitetens sammanhållning och olika försvarsmekanismer uppstår, t ex regression, förnekelse, isolering eller undertryckande av känslor (Cullberg, 1976). Det är helt normala reaktioner i en akut krissituation, och en kris kan å ena sidan vara utvecklande för individen och skapa en "ny" positiv identitet. Å andra sidan kan identitetskris leda till en avvikande identitet om kontinuitet saknas i identitetsutvecklingen och individen blir negativt bekräftad.

* * *

Sammanfattningsvis visar socialpsykologisk forskning med utgångspunkt i symbolisk interaktionism att det är genom språket, människornas relationer till (var)andra och de materiella betingelserna som medvetandet föds, utvecklas och förändras. Det är relationer och maktförhållanden människor emellan, som kan frigöra eller förtrycka individer, grupper och samhällen. I all interaktion och i alla relationer finns möjligheter för den ena parten att dominera, beroende på individernas position. Det gäller såväl mellan barn och vuxna som mellan vuxna och därmed emellan man och kvinna. Hur relationer utvecklas kan också bero på den starkare partens människosyn, som kan påverka identitet och handlingsmöjligheter i positiv eller negativ riktning. Men ojämlika och undermåliga relationer skapar å ena sidan yttre och inre förtryck och kan begränsa handlingsförmågan. Å andra sidan uppstår konflikter och kamp för frigörelse.

³ Locks kontrollteori beskrivs utförligare i kapitel 7.

Avvikarroll och missbruksidentitet

Den som missbrukar blir betraktad som annorlunda av andra människor, vilket kan leda till att missbrukaren anammar en avvikarroll. Avvikande beteende och identitet har analyserats i den s k stämplingsteorin av Goffman (1972). Beteende som bryter mot samhällets normer stämplas som avvikande av omgivningen. Stämplingen innebär att andra betecknar individen negativt. *"Han besitter ett stigma, han avviker på ett icke önskvärt sätt från våra förväntningar."* (Goffman, 1972, s 14). Stigmatiseringen av avvikelsen kan sätta igång en process, som leder till en självuppfyllande profetia. Stigmatiseringsteorierna har emellertid kritiserats för att de kan vidmakthålla individens missbruksmönster i stället för att förändra (Hammer, 1986). Hammer menar dock, att många kvinnor har få handlingsalternativ, därför att andra bestämmer deras val. Genom negativt bemötande av andra pga ett stigma kan identiteten således förändras hos den stigmatiserade individen till en avvikaridentitet.

Börjeson (1976, 1979) vill se avvikelse som en social definitionsprocess, som uppstår i vissa mänskliga relationer. Man är inte avvikare, man blir betecknad som avvikare. Både den som avviker och den som kallar någon för avvikare ingår i ett rollspel. Den som kallar någon för avvikare försvarar sin egen "normala" identitet, medan "avvikarens" identitet splittras. Att få negativ bekräftelse, att bli betecknad som avvikare innebär ett yttre förtryck. Om den grundläggande tryggheten saknas och om den negativa självuppfattningen förstärks, uppstår även ett inre förtryck. *"...det inre förtrycket uppstår som ett resultat av det yttre förtryckets införlivning inom individen."* (Börjeson, 1979, s 42).

För att få någon form av positiv bekräftelse på sin identitet kan avvikaren skaffa sig nya vänner och/eller ansluta sig till en avvikargrupp. Att vara stigmatiserad och ha en negativ självuppfattning kan då exempelvis ta sig uttryck i flyktmekanismer, t ex genom att börja använda berusningsmedel. Detta kan så småningom leda in i missbrukskarriär och missbruksidentitet. Brytning av dessa och förändring från en missbruksidentitet till en "ny identitet" kan ske endast om andra människor ser individen som en handlande varelse. Ur behandlingssynpunkt är det endast missbrukaren själv som frivilligt måste välja bort missbruket, men det är behandlarens ansvar att skapa en relation till missbrukaren, hans/hennes relationer till andra och därmed till omgivningen (Börjeson, 1979). Här vill jag tillägga att det torde vara en "positiv" relation som bör skapas för att en förändring ska kunna ske.

Börjeson menar vidare, att missbruket i sig är ett val. Passivitet och ansvarslöshet är olika val och att sluta med ett missbruk är också ett val. Rent förnuftsmässigt vill missbrukaren naturligtvis inte fortsätta det destruktiva missbruket, men viljan att missbruka ligger på ett inre känslomässigt plan. För att bryta missbruket måste individens inre därför påverkas. Det kan ske genom relationer till andra. Men

mänskliga relationer begränsas av samhällsvillkoren och samhällsvillkoren begränsar valmöjligheterna pga ojämlika materiella villkor.

Israel (1981) pekar på betydelsen av hur relationer utvecklas mellan människor i ett exempel från en behandlingssituation på ett mentalsjukhus. Exemplet kan också tillämpas på en behandlingssituation med missbrukare. En behandlares eller socialsekreterares handlingar och hur de tolkas har stor betydelse för hur klienten relaterar sig till behandlaren/socialsekreteraren. Det är interaktionen mellan behandlaren och klienten som är viktig för den fortsatta behandlingen - inte att kategorisera missbrukaren, menar Israel. Å andra sidan har socialtjänstens personal en tung arbetsbörda med många möten där relationer ska skapas. Larsson (1987) tar upp utbrändhetssyndromet bland socialarbetare och behandlingspersonal, vilket betyder att de blir desillusionerade och pessimistiska, när de tycker att de misslyckas med klienterna. Asplund menar i sin diskussion om utbränning och asocial responslöshet att inte bara socialvårdaren utan också klienten kan drabbas när ingen av dem får gensvar av den andra. *"Brist på feedback föder brist på feedback, men innan den ömsesidiga utbränningen är ett faktum inträffar ofta våldshandlingar. En insparkad glasdörr eller kulhål i taket på socialvårdsbyrån talar sitt tydliga språk. Det är i desperation efterlämnade spår, de sista försöken att påminna om sin existens och att bokstavligen frambringa en skillnad"*. (Asplund, 1987, s. 150). Min tolkning av citatet är att klienten i en krissituation försvarar sin identitet genom att handla på ett destruktivt sätt, därför att han/hon i kombination med utebliven respons också befinner sig i underläge i förhållande till socialvårdaren. Ojämlika materiella villkor föreligger.

Fysisk miljö och identitet

Flera forskare, såväl psykologer som arkitekter, belyser den fysiska miljöns betydelse för människans identitet. Upplevelser av barndomsmiljöer kan styra val av miljö och gestaltning av hemmiljöer i vuxen ålder. Andersson & Olsson (1986) utgår ifrån objektrelationsteorin⁴ och menar att *"föremål, funktioner och egenskaper i den fysiska miljön har ett symbolvärde, som kan förstås utifrån emotionella kopplingar till människor och händelser i den totala barndomsmiljön."* (Andersson & Olsson, 1986, s 75). Identitetsutveckling och uppfattningar om rummet har också behandlats av Hjorth (1983) och Werne (1987) som bland andra författare också refererar till Mead. Toyama (1988), som skriver om äldres identitetsförändringar i samband med flyttning från sina hem till sevicehus, tar dessutom, liksom Nordström (1988) upp

⁴ Objektrelationsteorin menar liksom andra psykoanalytiska ståndpunkter att sexualiteten organiseras under de tidiga levnadsåren. Objektrelationsteoretikerna har dock en annan uppfattning om vilken roll drifterna har vid bildandet och uttryckandet av sexualiteten. Den är inte instinktmässigt bestämd utan det är barnets erfarenheter av sociala relationer under de tidigaste barnaåren som är avgörande för den psykologiska tillväxten och personlighetsutvecklingen.

skillnaden mellan hem och bostad, vilken också behandlats av Dovey (1985). En bostad är ett konkret praktiskt föremål och en del av miljön, medan hemmet står för ett symboliskt och psykologiskt samband mellan människa och miljö. Ett hem har en social mening.

Dessa forskare utgår således från socialpsykologiska (interaktionistiska), psykologiska och psykoanalytiska teorier, men ingen av dem har särskilt den kvinnliga identiteten eller sett problemen ur kvinnoperspektiv. Kvinnliga forskare har däremot skrivit om hemmets betydelse för kvinnor, t ex Siri Nørve (1984), som menar att vår identitet skapas i samspel med andra men också de materiella tingens inverkan på identiteten. Symbolvärden skapas bl a genom bostadsval och heminredning. Nørve menar att för både män och kvinnor betyder "att bo bra" mycket. För mannen finns dock flera kanaler att visa vem han är genom att han hör till den "stora världen". Han ordnar i regel ramarna för att bo. För kvinnan är familjen och bostaden oftast det primära även om hon yrkesarbetar. Det är innanför ramarna hon visar vem hon är genom färg- och formval, material och stilarter. "*Detaljene og arbeidet med å arrangere dem får en heilt annen betydning for kvinner enn for menn - det er her hun har virkemidlene for å bli særegen.*" (Nørve. 1984, s. 145). Om hemmet har så stor betydelse för kvinnors identitet, hur hanterar de bostadslösa kvinnorna situationen? Jag återkommer i kapitel 9 till den frågan i samband med kvinnor och hemlöshet, där jag utvecklar diskussionen om bostadens och hemmets betydelser för kvinnorna samt i kapitel 11, där bo-identiteten behandlas.

Kvinnors identitet

Nancy Chodorow (1988) har utifrån den psykoanalytiska objektrelationsteorin⁵ belyst flickors/kvinnors speciella identitetsutveckling. Hon menar att det är kvinnors modersfunktion (arbetsdelning efter kön), som gör att det relativa kvinnoförtrycket kan upprätthållas. Men modersfunktionen är inte biologiskt determinerad utan socialt och strukturellt betingad genom psykologiska processer. Hon tar således i sin analys upp både det individuella och det strukturella kvinnoförtrycket. Skillnaden mellan flickors och pojkars identitetsutveckling är att de utvecklar olika relationsförmågor. Det beror på att det är mödrar som huvudsakligen är barnets primära vårdnadshavare och rollföstrare, medan fäderna är mer frånvarande. Symbiosen är starkare mellan moder och dotter för att de är av samma kön och *flickor definierar sig själva mer i relation* först till modern men sedan också till andra. Pojkar måste bryta relationen med modern och identifiera sig med fadern eller det som är manligt. De förnekar därför i högre grad relationer och bundenhet även i vuxen ålder. Detta påverkar sedan samhällsstrukturen genom mäns och kvinnors olika medverkan i produktionen utanför

⁵ Se not 3. Chodorow har vidareutvecklat objektrelationsteorin och tillämpat den ifråga om kön (gender).

familjen och rollerna i familjen. "På grund av kvinnornas ansvar för barnens omvårdnad är kvinnornas viktigaste sociala plats i hemmet. Mannen har sin viktigaste sociala plats i det offentliga livet." (Chodorow, 1988, s 20).

Ett problem med Chodorows teori är, att det är intrapsykiska fenomen och skeenden, svåra att förändra, som ligger till grund för mans- och kvinnoförhållanden. Men det finns emellertid möjligheter till förändring, om männen blir mer närvarande i familjen, menar Chodorow. Om den primära föräldrafunktionen fylls av både män och kvinnor skulle pojkar inte tvingas förneka beroende och nedvärdera kvinnor och kvinnor skulle kunna utveckla mer självständighet.

Kvinnors behov av närhet och bindningar till andra kan ha ett pris. Det visar sig t ex när kvinnor överser med männens brister och t o m kan anamma dem. Jag tänker här närmast på kvinnors överseende med missbrukande män, kvinnors egen introduktion in i missbruksvärlden och deras svårigheter att bryta destruktiva förhållanden.

Carol Gilligan (1985), som delvis har påverkats av Chodorow har också tagit fasta på att beroenderelationer upplevs olika av kvinnor och män. Män upplever en fara i föreningen medan kvinnor upplever faran i separationen. Gilligan menar också att detta påverkar flickors och pojkars moraliska utveckling olika. Män ser moral som en fråga om rättigheter och regler för individen, medan kvinnor definierar moral i termer av omsorg och ansvar i relationer. För kvinnor finns också en motsättning mellan själviskhet och ansvar för andra. Det blir svårt för kvinnor att välja. När kvinnan väl kommit över den motsättningen blir hon starkare och tar mer hänsyn till egna behov. Hon får kontroll över sitt liv, menar Gilligan. Vid en jämförelse med den missbrukande kvinnan, tycks hon pendla mellan ansvar och själviskhet. Under perioder av nykter- och drogfrihet tar hon ansvar för och skyddar sin man eller partner (som ofta också är missbrukare) och barnen (om hon fortfarande har vårdnaden om dem), för att sedan "själviskt" duka under för det egna behovet (beroendet). Den missbrukande kvinnan kontrollerar därmed inte sitt liv. Hon är inte bara beroende av själva drogen utan blir också mer beroende av de få relationer hon har.

Relationsbegreppet - i den betydelsen att makt och förtryck utövas i relationer mellan människor - framhålls av flera kvinnoforskare⁶. Framför allt de nordiska forskarna har inspirerats av Hanne Haavind (1980, 1982, 1983, 1985). Haavind menar, att kvinnlighet är ett förhållningssätt till männen. Det är inte egenskaper eller personlighetsdrag. Det är en fråga om relationer. (Jfr med Israel, som avvisar tanken på att människor har särskilda karaktärsdrag). Men förhållandet mellan kvinnlighet och manlighet är att kvinnligheten är underordnad manligheten. "Kvinner kan gjore alt, bare de gjor det relativt underordnet til menn." (Haavind 1980, s 57).

⁶ Stanley & Wise 1983, Wikander 1986, Ethelberg 1983, 1985, Hartmann 1986, Bengtsson 1986, Esseveld 1986, Jonasdottir 1986a, 1986b, Etorre 1986.

Kvinnoförtrycket som begrepp har förändrats från att vara legitimt och öppet till ett dolt förtryck. Det beror på vad som uppfattas som positivt kvinnligt i vår kultur. Att vara hjälplös och beroende av män värderas inte längre som något positivt kvinnligt. Att protestera och göra uppror mot förtrycket värderas inte heller positivt. Hur ska då positiv bekräftelse uppnås av kvinnan? "*Den positive kvinnelighet er derfor å finne fram til måter å forholde seg til men på som innebaerer en underordning samtidig som dette skjules.*" (Haavind, 1980, s 58). Denna dolda underordning finns i den sociala strukturen, vilken påverkar självuppfattningen. Att realisera sig själv och få positiv bekräftelse på sig själv torde då innebära ett "tyst accepterade" av männens makt över kvinnorna, menar Haavind.

Kvinnoförtrycket kan med detta resonemang verka statistiskt, men relationer mellan människor förändras genom val av handlingar. Även om kvinnoförtrycket är faktiskt, är det inte oundvikligt. Det kan och måste förändras, menar Stanley & Wise (1983).

Haavinds tes om kvinnans acceptans av männens dominans torde också gå att applicera till klassförtrycket. För att uppnå positiv bekräftelse eller andra fördelar i en behandlingssituation kan exempelvis den missbrukande kvinnan från arbetarklassen acceptera "auktoriteten" och dennes spelregler. Men hon döljer själv klassförtrycket. Om behandlaren är en man som osynliggör dominansrelationen kan det - som jag ser det - vara en fråga om både kvinno- och klassförtryck, om behandlaren är en kvinna kan det handla om klassförtryck. I möten med assistenter, läkare, socialsekreterare, bostads- och arbetsförmedlare etc kan kvinnans självförtroende stärkas eller försvagas beroende på relationernas kvalitet.

Personlighetsstrategier

Haavinds tes om kvinnlighet som ett relationellt begrepp har inspirerat Eva Ethelberg (1983; 1985), som menar, att flickor/kvinnor utvecklar olika personlighetsstrategier för att "lösa motsättningen mellan den egna självkänslan och verklighetsuppfattningen vad gäller manlig dominans." Flickans/kvinnans val av personlighetsstrategi blir en del av hennes identitet, men därmed är inte sagt att hon alltid väljer samma strategi. De kan förändras med tiden och i kvinnans olika livssituationer. I och med att strategierna är föränderliga, förändras också (sub)identiteten.

Ethelberg menar att *kvinnoförtrycket* finns på *tre nivåer*. På *samhällsnivå* är det ett allmänt kvinnoförtryck, där kvinnor främst pga arbetsdelningen är diskriminerade. Men förtrycket är könsneutralt. I debatten sägs t ex att "det är bättre för barn och gamla att vårdas och passas hemma", men man säger inte vem som ska vårda och passa. Underförstått är det dock kvinnorna. På den *mellanmännliga (interpersonella) nivån* kallas förtrycket för manlig dominans, vilken har betydelse för kvinnans personlighetsutveckling. Med manlig dominans menas dock inte egenskaper, utan det är en potentiell möjlighet för män att dominera, sanktionerad av samhället. Kvinnan som

enskild individ har på dessa nivåer svårt att lösa konflikten av kvinnoförtrycket. På *individnivå* kan hon däremot välja på tre former av personlighetsstrategier för att lösa motsättningen mellan självkänsla och realitet.

Personlighetsstrategi I innebär, att flickan/kvinnan löser konflikten genom att tycka att hon är bra nog och att manlig dominans inte existerar. Hon "kan inte erkänna" manlig dominans och ingår därför i ett samspel med män, så att dominansrelationen inte bara osynliggörs, utan också upplevs av parterna som bekräftelse på "positiva egenskaper" hos dem båda - positiv kvinnlighet och positiv manlighet. Denna strategi är den mest önskvärda utifrån samhällets jämlikhetsideologi. Man förtiger, omtolkar och *osynliggör* fakta (Jfr Haavinds tes om det dolda förtrycket). *Personlighetsstrategi II* väljs av de kvinnor, som anser att manlig dominans existerar och att hon själv inte är tillräckligt bra. Kvinnan överanpassar sig till kvinnoidealet gentemot den manliga dominansen. Genom sitt beroende, intar hon en passiv attityd och får därav låg självkänsla. Hon bemöter jämlikhetsideologin och dess osynliggörande genom *underkastelse*. *Personlighetsstrategi III* innebär att kvinnan tycker att bägge delar kan vara riktiga. "Jag är bra nog och manlig dominans är en del av verkligheten." Hon *protesterar* och gör uppror. Hon förtränger varken sin självkänsla eller realitetsuppfattningen om manlig dominans. Hon synliggör den manliga dominansen genom att protestera eller själv dominera (Ethelberg, 1983; 1985).

Avsnittet "Forskning om kvinnor och missbruk" (s 27-31) visade den missbrukande kvinnans identitet. Dessa kvinnor är starkt stigmatiserade och har lägre självkänsla än både män och icke missbrukande kvinnor. Utifrån Ethelbergs teori har jag därför ett antagande: att missbrukande kvinnor, som ofta har haft problematiska uppväxt- och levnadsförhållanden och som i regel har låg självkänsla och är beroende av befintliga relationer, löser konflikten med kvinnoförtryck och manlig dominans genom att välja personlighetsstrategi II. Hon blir passiv och beroende och underkastar sig den manliga dominansen. Individuella variationer kan naturligtvis förekomma och val av personlighetsstrategi kan ändras också under missbrukstiden.

Enligt Ethelberg (1985) kan val av personlighetsstrategier uttryckas som reaktioner inte bara mot kvinnoförtryck, utan också mot klass- och rasförtryck. De kan variera över tid och med olika relationer. Det finns således samband mellan kvinnans val av personlighetsstrategi i andra förhållanden än vid manlig dominans. Det är en fråga om auktoritetsproblematik, t ex som klient inför socialsekreteraren. En sådan dominansrelation kan således handla om kvinnoförtryck men också om klassförtryck. Många missbrukande kvinnor framförallt de socialt utslagna, tillhör arbetarklassen och arbetarklassens kvinnor är förtryckta både i egenskap av sitt kön och sin klass (Gjertsen, 1976; Åström, 1986). Förutom det dubbla förtrycket är de också stämplade som missbrukare. Jag antar därför att dessa kvinnor kan välja

personlighetsstrategi II även i sina relationer till myndighetspersoner. Men det är också viktigt att påpeka att kvinnan kan ändra strategi. Exempelvis torde den missbrukande kvinnan handla på olika sätt inför dem hon möter i behandlingsapparaten beroende på vilka relationer som utvecklas dem emellan.

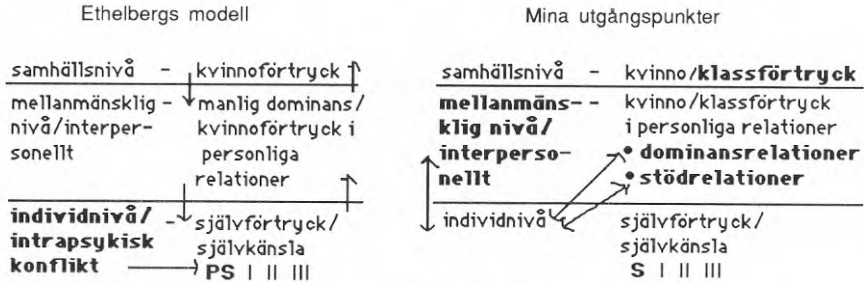
Ethelbergs teori om kvinnors val av olika personlighetsstrategier är intressant för en analys av kvinnlig identitet och den har använts av flera forskare, t ex om könsrollsidentiteter i parförhållanden (Nilsson Schönnesson, 1988) och högskolestuderandes identifikation med sina föräldrar (Bengtsson, 1986). De har utvecklat teorin genom att ta med båda könen.

Men Ethelbergs teori har också kritiserats bl a för att man inte får reda på hur byten från olika strategier går till och hur de utvecklas (Esseveld, 1988). En begränsning av teorin ligger också i att personlighetsstrategierna mot kvinnoförtrycket endast sker på individnivå. Förtrycket på strukturell och mellanmänsklig nivå berörs inte nämnvärt av dessa personlighetsstrategier, vilket Ethelberg också säger. En kollektiv strategi, som för kvinnor antagligen skulle kunna verka frigörande, är den som representerar uppror, protest och synliggörande av förtrycket. Men på det individuella planet kan den vara förödande för kvinnan, om hon möts med tystnad eller våld. Friberg (1990) har emellertid i sin avhandling om kvinnors arbete och liv använt Ethelbergs teori i kombination med bl a Christensens (1987) livsformsteorier och lyfter i sin analys de kvinnliga strategierna från individ- till gruppnivå.

Ethelbergs teori kan också verka motsägelsefull. Å ena sidan utgår hon från psykologin och förklarar flickors/kvinnors personlighetsmässiga förändringar med val av personlighetsstrategier, som ligger helt på individnivå (intraindividuellt). Hon menar också att personlighetsstrategierna för flickor är grundläggande för personligheten, men samtidigt är det bara *en* aspekt av personligheten. Å andra sidan betonar hon betydelsen av socialpsykologiska influenser och menar exempelvis att "mandlig dominans er et eksempel på et socialpsykologisk fænomen med personlighetsmæssige implikationer." (Ethelberg, 1983, s 31). Hon menar också att personlighetsstrategierna kan bytas i förhållande till olika relationer i tid och rum, vilket måste innebära förändring av identiteten interindividuellt. Tyngdpunkten ligger ändå, menar jag, i Ethelbergs teori mer på psykologiska förklaringar än på socialpsykologiska.

Senare i avhandlingen kommer jag delvis att utgå från Ethelbergs teori, men jag avviker i ett par hänseenden. Till skillnad från hennes personlighetspsykologiska modell med val av personlighetsstrategier (PS), betonar jag för det första en *socialpsykologisk modell*, där strategier uppstår genom interaktion mellan olika individer. Jag menar att det är *hur* relationerna utvecklas *mellan* individer som har betydelse för hur individerna väljer sina strategier. För det andra har begreppet *strategi* (S) större potential för förändring än personlighetsstrategi i min analys.

Personlighetsstrategier kan förknippas med personlig identitet, som är svår att förändra (se identitetsbegreppet och figur 0, s 31-32). I min analys är det den *sociala identitetens* förändringar som belyses, dvs olika subidentiteter kan uppstå och upphöra, förstärkas eller försvagas. För det tredje applicerar jag också *klassförtrycket* till kvinnoförtrycket. Strategierna gäller inte enbart mot manlig dominans utan mot samtliga dominansrelationer. *Dominansrelationer* kan emellertid också verka som *stödjande relationer*.

Figur 1. Ethelbergs teoretiska modell och mina utgångspunkter.

Figur 1 visar att tyngdpunkten hos Ethelberg ligger på individnivå medan jag istället betonar en interaktionistisk modell, där interaktioner/relationer mellan kvinnan och dominans- respektive stödrelationer har betydelse för och *kan* påverka självförtroendet, missbruket och inte minst boendet.

* * *

I denna kunskapsöversikt har jag redogjort för mina teoretiska utgångspunkter, beskrivit identitets- och relationsbegreppen som integreras i olika teorier. I senare kapitel samt i samband med slutanalysen hänvisar jag till och utgår från några av dessa teorier. Det gäller framförallt den modifierade varianten av Ethelbergs teori, Locks kontrollteori och Börjesons teori om inre/ytte förtryck. Utifrån de empiriska resultaten av kvinnornas bostads- och boendekarriärer och deras önskemål om och behov av stöd vill jag belysa relationers betydelse för kvinnors identitet (subidentiteters förändringar) genom att koppla ihop strategier för förändring av självförtroendet med missbruks- och bo-identiteter.

KAPITEL 3 ANGREPPSSÄTT

Detta kapitel belyser på vilket sätt jag har gått tillväga för att genomföra undersökningen. Utifrån kvalitativ metod beskriver jag och diskuterar olika problem, såsom forskarroll och objektivitet, perspektiv- och urval och intervjumetod. Vidare tar jag upp aspekter om triangulering och validitet. Kapitlet avslutas med hur data har bearbetats samt etiska frågor.

KVALITATIV METOD

I denna avhandling har en kvalitativ metod använts. Den kvalitativa metoden innebär, att forskaren får många och varierande data från ett mindre urval i närhet till den verklighet som undersöks. Varje kvinna i undersökningen har sitt levnadsöde och intresset ligger snarare på det unika än det generella. Ur mångfalden av data vill man se sammanhang/helhet.

Holter (1982) pekar på betydelsen av kvalitativa metoder vid vissa typer av problemställningar. "*Det gjelder fremfor alt der forskeren ønsker et 'innenfraperspektiv' på situasjonen til dem man utforsker, ønsker å finne meningssammenhenger, ikke tallmessige sammenhenger. Og det gjelder ofte der et totalperspektiv...*" (Holter, 1982 s 11). Kvalitative metoder intresserar särskilt kvinnoforskarna och det är viktigt att förstå och förklara kvinnors subjektiva upplevelser pga deras undertryckta position, fortsätter Holter. Liknande uppfattning har Stanely & Wise (1983). "*Feminism's alternative to conventional theorizing must reject collecting experiences merely in order to generalize them out of all recognition. Instead it should be concerned with going back into 'the subjective' in order to explicate, in order to examine in detail exactly what this experience is.*" (Stanley & Wise 1983, s 84). Kvalitative metoder belyser på ett bättre sätt än kvantitativa metoder kvinnors liv och vardag. De ger också mer utrymme för kontakt och lyssnande mellan forskare och forskningssubjekt (Davies & Esseveld, 1989).

Eneroth (1984) redovisar grundstenarna i den kvalitativa metoden. En induktiv slutledningsmetod används, dvs från urvalet finner man kvaliteter, som man låter ingå i generella begrepp. Kvaliteterna betraktas som en del av helheten. I den kvalitativa metoden är det vidare nödvändigt med ett subjekt-subjekt förhållande mellan forskaren och den utforskade. Till skillnad från den kvantitativa metoden, där forskaren är avskärmd från "objektet" innebär subjekt-subjekt-metoden, att forskaren är "*påverkad av den företeelse man avser att undersöka, dvs har den i en viss mening inuti sig, vad man än tycker om det*" (Eneroth 1984, s 82). Den kvalitativa metoden syftar också snarare till beskrivning och förståelse än förklaring. Den är dessutom hypotesgenererande. Teori och empiri varvas under forskningens

gång. Genomförandet av en sådan undersökning sker i allmänhet genom deltagande observation och/eller samtalsintervjuer.

Mitt val av kvalitativ metod grundar sig på att jag ville komma nära de faktorer som ligger bakom kvinnors bostads- och missbruksproblem. Jag ville höra kvinnors egna versioner av hur de uppfattar problemen. De teman och den typ av frågor jag ville ställa kräver samtal med ögonkontakt. Det kunde jag inte få genom statistik, journalstudier eller frågeformulär.

Forskarroll och objektivitet

I min *roll som forskare* ligger inte endast att föra fram kunskap *om* kvinnor. Ambitionen är också att kritiskt granska kvinnornas situation och forska för förändring. Westkott (1983) poängterar betydelsen av att forska *för* kvinnor. Det förutsätter att forskaren har ett inifrån- eller underifrånperspektiv. Inifrånperspektiv definieras av Eliasson (1986, 1987) som att försöka se och begripa hur situationen ser ut ur intervjupersonernas perspektiv, särskilt när det gäller "svagare parter". Underifrånperspektiv definieras av Widerberg (1986) som "de styrdas perspektiv" till skillnad från "de styrandes" som har ett ovanifrånperspektiv. Hon menar också att för många kvinnliga forskare (inte alla) har underifrånperspektivet blivit en 'naturlig utgångspunkt' därför att vi tillhör "det andra könet". Forskarens egna erfarenheter och medvetande blir på så sätt starkt involverade i forskningsprocessen.

Ett dilemma för forskaren är avvägningen mellan att ge en "sann" bild av verkligheten samtidigt som förhållandet till intervjupersonerna präglas av inlevelse och solidaritet. Solidariteten kan komma att stå i konflikt med kravet på en heltäckande kunskapsöverföring (Fog, 1982). Det gäller dock att försöka "förena partstagandet med den trolöshet som kunskapssökandet kräver", menar Eliasson (1986, s 15). Kravet på *objektivitet* i all forskning är svårbemästrad. Molander (1983) menar, att det med den hermeneutiska metoden (se beskrivning s. 54-55) är teoretiskt omöjligt "att skarpt avgränsa värderande begrepp från neutrala" (Molander 1983, s 264), men att man måste försöka åstadkomma neutrala beskrivningar. Myrdal (1969) hävdar, att forskning är bestämd av värderingar och att en opartisk samhällsvetenskap inte existerar. Forskarens värderingar finns med under hela forskningsprocessen från problemformuleringar till den kritiska analysen.

I min forskarroll finns ett socialt engagemang för de missbrukande kvinnorna och deras liv. Jag bygger forskningen på teoretiska perspektiv och metoder, som inbegriper, att människor är handlande subjekt och inte ting. Forskningsverksamheten påverkas då av mina värderingar. Den "sanna" kunskapen är ouppnåelig, men objektiviteten betyder för mig att så ärligt som möjligt beskriva, tolka och analysera forskningsmaterialet.

Perspektiv

För att få problem och förhållanden för missbrukande kvinnor belysta på flera sätt har jag förutom missbrukande kvinnor även valt representanter för myndigheter och företag som informanter. Genom att använda kvalitativ metod kan därmed olika perspektiv framträda.

Perspektiven är således

- dels **kvinnornas**, där missbrukande kvinnor skildrar
 - akuta bostads- och boendeförhållanden samt problem med relationer, arbete, missbruk, vård och stöd m m.
 - bostads- och boendeförhållanden samt övriga problem retrospektivt
 - krav och önskemål och därigenom framtidsförhoppningar
- dels ett **strukturellt**

Det strukturella perspektivet omfattar flera parter, där representanter för

- socialtjänst (institutionspersonal och socialsekreterare),
 - bostadsförmedling (Stockholms kommun samt privata förmedlingar),
 - bostadsföretag (allmännyttan och privata)
- ger sin syn på framförallt bostads- och boendefrågor för missbruksgruppen.

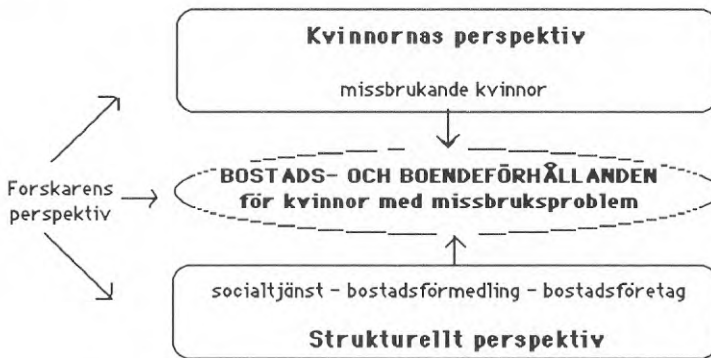
Vad menas med perspektiv? Med *kvinnornas perspektiv* menar jag att de missbrukande kvinnorna i undersökningen har gemensamma och liknande erfarenheter som missbrukare och bostadslösa. Dessa gemensamma erfarenheter från kvinnornas särpräglade vardagsverklighet i en missbrukarnas subkultur bildar således kvinnornas perspektiv.

Med *strukturellt perspektiv* menar jag att *företrädare för myndigheter och företag* har ett speciellt perspektiv genom att de styrs av formella regler och handlingsramar. Även om reglerna för olika instanser skiljer sig åt kan socialtjänstens, bostadsförmedlingens och bostadsföretagens representanter sägas ha ett strukturellt - om än ej alltid överensstämmande - perspektiv.

Exempel på att det strukturella perspektivet kanske inte alltid sammanfaller hos personalkategorierna är de båda personalgrupperna inom socialtjänsten. De kan ha olika perspektiv på missbrukande kvinnor och hur bostadsfrågan skall skötas, eftersom institutionspersonalen har sin speciella kännedom om och sitt speciella ansvar för de inskrivna genom den dagliga kontakten, medan socialsekreterarna på distrikten har andra rutiner för arbetet med många olika hjälpsökande. Tillsammans har dock socialtjänstens båda personalkategorier en gemensam kunskapsbas samt socialtjänstlagen att följa och kan antas ha ett gemensamt perspektiv på många problem. Det strukturella perspektivet kan även sammanfalla med de missbrukande kvinnornas perspektiv i vissa frågor. Socialtjänstens kvinnliga personal kan t ex ha

gemensamma erfarenheter med de missbrukande kvinnorna genom könstillhörighet. De kan därmed se samma problem eller företeelse ur liknande perspektiv som kvinnliga klienter.

Inom ramen för perspektivdiskussionen vill jag tillägga, att val av perspektiv naturligtvis färgat denna avhandling. Det som styr mina perspektivval är först och främst målsättningen att synliggöra och förstå missbrukande kvinnors erfarenheter, upplevelser och kunskaper, eftersom de hittills har varit så gott som osynliga. I avhandlingen vill jag därför ge största betydelse åt kvinnornas utsagor och perspektiv, dvs jag har ett inifrån/underifrånperspektiv. Samtidigt är det viktigt att frambringa kunskap i form av konträra bilder genom det strukturella perspektivet.

Figur 2. Objekt för studien samt perspektiv från vilket objektet studeras

Urval

För att kunna jämföra missbrukande kvinnors syn på bostads- och boendeförhållanden och dessa kvinnors chans att lösa sina bostadsproblem gjorde jag strategiska urval av olika typer av **hem för vård eller boende**, där kvinnor vårdas för missbruk av alkohol och droger. Det finns fler institutionsplatser för missbrukande män än för kvinnor. Vid årsskiftet 1986/87 fanns i Sverige 521 hem för vård eller boende, som inkluderar hem för barn och ungdom, hem för vuxna, inackorderingshem och familjevårdsenheter. Samtliga hem bedriver vård enligt socialtjänstlagen (SOL) (Socialstyrelsen 1987b). 1985 gjorde Socialstyrelsen en undersökning om hur många verksamheter som finns för kvinnliga missbrukare. Undersökningen genomfördes därför att man numera vet att kvinnor har specifika problem och att de behöver särskild vård. Av undersökningen framgår att särskild verksamhet för kvinnor fanns på 90 vårdenheter, 43 inom öppenvården och 47 inom hem för vård eller boende. 11 institutioner hade särskild verksamhet för kvinnor med barn. Endast några få institutioner hade verksamhet enbart för kvinnor. Däremot var det vanligare inom öppenvården. (Socialstyrelsen 1987a).

Svårigheten att få tag på missbrukande kvinnor för intervjuer, avgjorde mina strategiska urval av olika typer av hem för vård eller boende med särskild verksamhet för kvinnor. Vad är ett strategiskt urval? Ett strategiskt urval är en kvalitativ urvalsmetod som syftar till att få med så många olika kvaliteter som möjligt till den företeelse man vill undersöka. Man väljer några fall i taget fortlöpande under undersökningens gång. När man fått så många fall att informationen inte tillför undersökningen något nytt, kan den anses avslutad. Urvalet bör omfatta lägst tio men högst trettio fall, då den kvalitativa undersökningen kräver att forskaren går över materialet gång på gång (Eneroth, 1984). Syftet med det strategiska urvalet var således att på olika institutioner finna kvinnor med olika erfarenheter av bl a bostäder, boende och bostadslöshet. På så sätt kunde jag göra jämförelser mellan flera små grupper av kvinnor och se skillnader och likheter framförallt vad gäller deras bostads- och boendesituation och möjligheter att förändra den.

I föreliggande studie valdes fyra olika hem för vård eller boende med särskilda verksamheter för kvinnor. En av institutionerna (planeringshemmet) tar endast emot kvinnor och en annan (mödrahemmet) är inriktad på gravida och nyförlösta kvinnor. De två övriga institutionerna (inackorderings- och behandlingshemmen) är könsintegrerade, men hade vid studiens uppläggnings särskilda verksamheter för kvinnor. (Vid intervjutillfället visade det sig att inackorderingshemmet ej längre bedrev speciell kvinnoverksamhet. Verksamheten finns dock beskriven i Falk m fl 1984). Det gemensamma för institutionerna är således att de tar emot kvinnor med missbruksproblem. Två av institutionerna har dessutom bara kvinnor som målgrupp. I tabell 1 finns jämförelser ang platsantal, antal tjänster samt den rekommenderade vårdtiden på respektive institution. Personalresurserna är mycket större på mödrahemmet än på övriga institutioner. Där finns fler tjänster än antalet inskrivna klienter, men samtidigt finns där spädbarn som kräver sin speciella vård. Vårdtiden är också betydligt längre på mödrahemmet. Även inackorderingshemmet har en "vårdtid" på ett år, vilket kan verka förvånande med tanke på att det i kontrast mot de andra institutionerna inte har något speciellt behandlingsprogram.

Tabell 1 Institutionernas platsantal, tjänster och vårdtid

<u>Institutioner</u>	<u>Platsantal</u>			<u>Tjänster</u>	<u>Vårdtid</u>
	<u>Totalt</u>	<u>män</u>	<u>kvinnor</u>		
Behandlingshemmet	25	ca 8	ca 17	16	3 mån
Inackorderingshemmet	29	19	10	14	1 år
Mödrahemmet	8		8	13	1 år
Planeringshemmet:				11	
härbärgat	8		8		1 vecka
motivationsavd.	6		6		1 månad

Behandlingshemmet är ett LVM-hem (LVM = Lagen om vård av missbrukare i vissa fall) enligt §11, socialtjänstlagen (SOL), vilket innebär att klienterna kan skrivas in med tvång och att personalen har rätt att beslagta droger. Mödrahemmet har befogenhet att vårda enligt LVU (Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga), vilket innebär att barnet kan omhändertas om modern inte sköter sig. Planeringshemmet¹ har dels en härbärgesverksamhet (Stockholms enda) för kvinnor som kommer i akuta nödsituationer via socialjour/distrikt och dels en motivationsenhet från vilka kvinnorna i mån av plats slussas vidare till andra institutioner. Stockholms läns landsting står som huvudman för mödrahemmet. För de övriga är det Stockholms socialförvaltning. En fördjupad redovisning av de fyra institutionerna finns i Grossman (1990).

Urvalet av **kvinnor** skapades av dem själva, eftersom jag av integritetsskäl inte ville fråga vissa bestämda kvinnor. Personalen på respektive hem informerade kvinnorna i förväg om min ankomst och önskan om samtal. På behandlingshemmet träffade jag dessutom samtliga kvinnor vid ett extra möte, där de fick anmäla intresse för intervju. Antalet intervjuade kvinnor på de olika institutionerna kom genom det egna urvalet att variera: behandlingshemmet, sju kvinnor (från början intervjuades åtta kvinnor. Efter att ha sett den utskrivna intervjun ville en av kvinnorna inte ingå i undersökningen, varvid hon utslöts); mödra- och planeringshemmen vardera fyra kvinnor; inackorderingshemmet, två kvinnor. Totalt intervjuades 17 kvinnor. Intervjuerna gav ofta detaljrika bilder av varje kvinnas personliga öde, men svaren angående svårigheter med bostad och boende uppfattades eftersom alltmer samstämmiga. Fler intervjuer utfördes därför inte.

Följande kvinnor ingår i undersökningen. Kvinnornas namn är fingerade och kvinnorna på behandlingshemmet hittade själva på vad de ville kalla sig i studien. De fingerade namnen används senare i framställningen efter citerade utsagor och vid vissa jämförelser med personalens utsagor eller fakta ur litteraturen.

Tabell 2 Kvinnornas fingerade namn på respektive institution

Behandlingshem		Inackorderingshem	Mödrahem	Planeringshem
Inga	Christina	Fanny	Vera	Petra
Maria	Henrietta	Stella	Fredrika	Berit
Karin	Solveig		Sanna	Klara
	Lisbeth		Hanna	Fina

n = 17

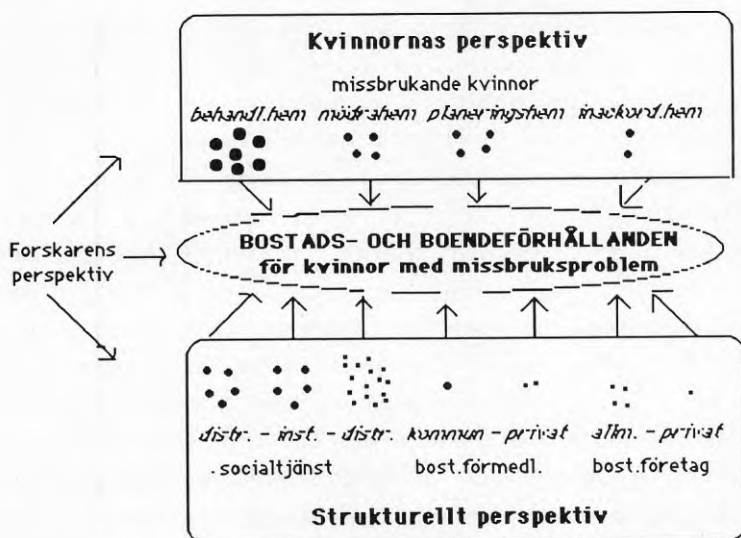
Inom **socialtjänsten** kontaktades dels *personal* på de fyra *hemmen för vård eller boende* och dels *socialsekreterare* på Stockholms kommuns 18 *socialdistrikt*. Av de 18 distrikten utvaldes också tre i innerstaden och två i förort varav en söder och en norr

¹ Planerings- eller övergångshem = hem för vård eller boende där den inskrivne bor innan överföring till annan vårdform exempelvis behandlingshem.

om staden för personliga intervjuer med *socialsekreterare*. Av innerstadsdistrikten valdes två på Södermalm, som är känt för att ha de flesta av de tunga missbrukarna.

På **bostadsförmedlingen** valdes *förtursbyrån*, där kontakter med socialdistrikten är rikliga och förmedling av försökslägenheter samt sociala och medicinska förturslägenheter för bl a missbrukare sker. Privata bostadsförmedlingar, s k *bo-konsulter*, vilka främst har hand om andrahandsuthyrning kontaktades per telefon.

Bostadsföretagen representeras av uthyrningscheferna för *allmännyttiga* Svenska Bostäder, Familjebostäder och Stockholmshem samt en representant för deras gemensamma störningsjour. Dessutom kontaktades företrädare för Stockholms Fastighetsägareförening som representerar de *privata* bostadsföretagen i Stockholm.

Figur 3. Objekt för studien samt perspektiv, urval och antal informanter.

Samtalsintervjuer

Den metod som har använts i denna studie är samtalsintervjun. Eneroth (1984) skiljer mellan intervju och samtal. Den renodlade intervjun innebär att varje svar är framkallat av en motsvarande fråga. Det renodlade samtalet bygger på ett tema, där den svarande kan välja fritt vad som ska tas upp. I denna studie används både samtal och intervju, varvid jag kallar samtliga intervjuer för samtalsintervjuer. Intervjuerna är av olika slag beroende på vem/vilka intervjuerna gäller. Djup- respektive gruppintervjuer genomfördes med kvinnor på institutionerna, medan personal hos myndigheter och på företag intervjuades på arbetsplatser eller per telefon. Fältarbetet utsträcktes över en längre tid. Djupintervjuerna på behandlingshemmet genomfördes under en vecka 1985. Gruppintervjuerna på de tre övriga institutionerna genomfördes

höstarna 1986 och 1987 respektive våren 1988. Institutionspersonalen intervjuades också vid dessa tillfällen. Övriga intervjuer genomfördes 1988. Sammanlagt intervjuades 51 personer.

Tabell 3 Antal intervjupersoner fördelade på intervjutyp

<u>Intervjutyp</u>	Kvinnor	Personal i Socialtjänsten	Personal på Bost.förmedl.	Personal på Bost.företagen	<u>Totalt</u>
Djupint.	7				7
Gruppint.	10				10
Pers.personalint.		10	1		11
Telefont.		16	2	5	23
Totalt	17	26	3	5	51

Det specifika och det generella

Inför djupintervjuerna formulerade jag teman och frågor i olika tidsskeden: nuläge, tiden närmast före institutionsvistelsen, vid bostadslöshet, framtid, barn- och ungdomstid, 1:a bostaden efter uppväxttiden, andra bostäder och kritiska händelser. Dessa omvandlades till stolpar (se bilaga 2 i Grossman 1987). Inför gruppintervjuerna reducerade jag frågeformuläret till teman om bostadslöshet, retrospektion och framtid. Samma teman som förekommer vid båda typerna av intervjuer används sedan vid analysen. Fördelen med att ta både djup- och gruppintervjun i anspråk är att resultaten kan bli mer valida. Problem kan dock uppstå då samma tema diskuteras i olika grad i grupperna respektive av de enskilda kvinnorna. Då är det viktigt att *"de få gruppene en har studert, forteller noe 'vesenstypisk' om grupper i en liknende situasjon"* (Hoel & Hvinden, 1982). Det gäller att dra fram det typiska ur kvinnornas utsagor om exempelvis bostadslöshetsproblemet. Men det är också önskvärt att få tag i kvalitativa skillnader mellan kvinnor. Med små strategiska urval kan man jämföra kvinnor med kvinnor (Haavind, 1982). Det är viktigare att utifrån ett mindre antal kvinnor visa på vilket sätt och under vilka omständigheter, som de t ex blivit missbrukare eller bostadslösa än att beräkna hur många kvinnor det rör sig om. Generaliseringskraften ligger då i en analys av konsekvenserna av kvinnors upplevelser. I min undersökning är det få grupper och ett litet urval kvinnor. Jag försöker belysa skillnader och likheter vad gäller deras nuvarande och förutvarande bostads- och boendesituation samt hoppet om det framtida hemmet.

Sjoberg & Nett (1968, s 129-136) talar om "the special universe" och "the general universe" i fråga om urval och generalisering. "The special universe" är det särskilda, konkreta eller specifika system från vilket de studerade enheterna väljs t ex informanterna. I denna undersökning motsvaras det av institutionerna, kvinnorna och olika personalkategorier - dvs det empiriska materialet. "The general universe"

är ett mer abstrakt system till vilket det är önskvärt att kunna generalisera. Resultaten från undersökningens lilla kvalitativa material går ej att generalisera till exempelvis alla kvinnor med missbruksproblem eller all personal inom socialtjänsten, men det är önskvärt att kunna generalisera till villkoren, särskilt bostadsvillkoren under vilka de missbrukande kvinnorna lever. Antaganden från det empiriska materialet samt vetenskaplig litteratur är utgångspunkter för en teori - teorin avser det generella.

Djupintervjuer

Djupintervjuerna är s k fokuserade intervjuer, som kännetecknas av, att man ska få med så mycket som möjligt, men samtidigt är det specifika händelser eller situationer, som är viktigast för det som ska undersökas. Intervjupersonerna talar om sin situation på sitt eget sätt, men intervjuaren försöker hålla vissa områden och fält i minnet för att vid behov styra intervjun på dessa. Djupintervjuerna alstrade kvinnornas livshistorier och en mångfasetterad problembild, men särskild tonvikt lades på bostads- och boendeförhållanden. Intervjuerna varade i genomsnitt en och en halv timme och samtliga utom en togs upp på band. Kvinnorna kontaktades också efter intervjuerna vid flera tillfällen dels för eventuell korrigerande av intervjuutskriften och dels för att berätta om sökandet efter arbeten och bostäder. En grundligare redogörelse av angreppssättet på behandlingshemmet finns i Grossman (1987).

Gruppintervjuer

På tre av fyra institutioner valde jag att intervjua kvinnor i grupp. Syftet var inte längre att få kvinnors totala levnadshistorier i detalj, utan att få en mer koncentrerad bild av deras bostads- och boendesituation. Meningen med gruppsamtalen var att kvinnorna skulle influera varandra, utbyta erfarenheter och bli medvetna om att de inte var ensamma om problemen. Kanske de t o m kunde hjälpa varandra och finna utvägar. Jag ville studera processen när enskilda kvinnor diskuterade i grupp och se om grupperna hade liknande eller särskiljande åsikter till olika teman som togs upp.

Gruppintervjuer har både fördelar och nackdelar. Till gruppintervjuns fördelar hör dels att tvetydigheter som uppstår i ett socialt system kan klargöras och dels att man kan granska felaktiga minnesbilder eller falska svar som uppkommit pga missförstånd. I replikskiften mellan deltagarna kan ett mönster växa fram, som möjligen skulle förbli dolt om varje person skulle intervjuas för sig. Till nackdelarna hör att bland gruppdeltagarna kan finnas en stark ledarperson som har inflytande över de andra i gruppen. Deltagarna kanske uttrycker samma åsikter som ledarpersonen. Giltigheten hos data kan därmed riskeras genom likformighet i svaren pga gruppträck (Sjoberg & Nett, 1968, s 217-218). Samma problem med dominerande personer vid gruppintervjuer tas upp av Hoel & Hvinden (1982, s 146). För forskaren uppstår dilemmat hur pass aktivt hon/han skall styra diskussionen. Ska forskaren fråga alla

runt bordet eller direkt fråga de tystlåtna? Det är viktigt att diskussionen följer sin egen dynamik, men samtidigt måste teman och frågeställningar, om vad man vill undersöka, täckas. Gruppintervjuerna togs upp på band och varade mellan tre till fyra timmar på varje institution.

Intervjusituationen med kvinnorna

Vid de praktiska förberedelserna av och under själva fältarbetet hade jag god hjälp av Bogdan och Taylors (1975) rekommendationer om förhållningssätt vid presentation av projektet och under intervjuerna. Dessa innebär bl a att tala enkelt, att klargöra syftet och att vara sanningsenlig. I mitt fall gällde det att tala om att jag var forskare och inte skötare, klient eller bostadsförmedlare, om kvinnorna hade sådana föreställningar.

Före intervjutillfällena hade jag flera kontakter med personalen på respektive hem, som informerade kvinnorna om undersökningen och frågade om de ville delta. Fler kvinnor var intresserade från början, än de som medverkade. Några kvinnor uteblev pga läkar- eller socialsekreterarebesök. En kvinna uteblev utan förklaring. Det är dock inte svårt att förstå, då missbrukande bostadslösa kvinnor är i ett ytterst prekärt läge, utan hem och social förankring. De har ständiga möten med myndigheter, där de är i underläge och utsatta för utfrågningar. Intervjuerna med kvinnorna på behandlingshemmet utföll dock mycket bra. Avtalad tid och plats som bestämdes vid första mötet fungerade. Situationen vid gruppintervjuerna kunde däremot tidvis vara oroliga. På mödrahemmet sprang en av kvinnorna ifrån då och då för att se till barnet, trots att hon hade barn tillsyn. På planeringshemmet var det kaffepaus mitt under intervjun. Detta har antagligen menlig inverkan på intervjuerna. Gruppdynamiken blir störd om vissa deltagare inte är med hela tiden. Problemet med en ledarpersonlighet förekom i ett av gruppsamtalen. Det kan ha hämmat de andra, men jag avbröt då och då och vände mig speciellt till de mer tystlåtna för att höra deras mening. Särskild uppmärksamhet gav jag några av de finska kvinnorna som var tystare än sina svenska "kamrater". Trots att samtliga finska kvinnor talade svenska kan deras mer dämpade framträdande bero på språksvårigheter. En annan tolkning är att de kände sig främmande bland de svenska, ofta frispråkiga kvinnorna. I ett par grupper visade några av de svenska kvinnorna en tydlig solidaritet med varandra. När känsliga och svåra problem skärskådades muntrade de upp varandra eller stöttade varandra genom att varna för lurande faror utanför institutionen. De var "behandlare" åt varandra.

Gruppintervjuerna var således sinsemellan olika, men samtliga intervjuer gav riklig information. Kvinnorna diskuterade inte bara teman och frågeställningar som jag ville ha kunskap om. De "drog fram problem i ljuset" och gav upphov till nya reflexioner. De alstrade ny kunskap genom att skapa egna teman och utvidga samtalen,

varvid jag vid några tillfällen fick styra diskussionen tillbaka till undersökningens röda tråd.

Personalintervjuer och skriftliga källor

Personalintervjuer genomfördes hos socialtjänst, bostadsförmedling och bostadsföretag. Inom socialtjänsten intervjuades dels personal på de fyra hemmen för vård eller boende och dels socialsekreterare på fem socialdistrikt. Personalkategorierna inom socialtjänsten skiljer sig åt när det gäller kontakter med missbrukarna. Personalen på hemmen har daglig kontakt med dem och har ansvar för vård och behandling medan socialsekreterarna i regel har många fler hjälpsökande utöver dem som är missbrukare. Socialsekreterarnas ansvar ligger mer på att motivera missbrukarna till vård och behandling antingen på hem för vård eller boende eller inom den öppna vården. Olika intervjuformulär utformades därför för de två kategorierna, men vissa frågor ställdes till båda. Institutionspersonalen redogjorde bl a om hemmens olika inriktning vad gäller bl a behandling och eftervård. De fem socialsekreterarna på distrikten arbetade inom olika sektorer: två i narkomanvårdsgrupper, två i vuxengrupper för alkoholister samt en i rehabiliteringsgrupp med inriktning på alkoholister och psykiskt sjuka. På så vis fick jag socialsekreterarnas syn på både narkomaners och alkoholisters bostadssituation m m. Därutöver intervjuades socialsekreterare på 16 av Stockholms 18 socialdistrikt (två vägrade att ge upplysningar) om befintligt antal och behov av försökslägenheter och boendekollektiv. Dessa intervjuer gav också annan information och utgjorde ett utmärkt komplement. De flesta intervjupersonerna hade många års erfarenheter av arbete med missbrukare. I rapportens fortsatta framställning kommer utsagor från socialsekreterarna att följas av distriktets geografiska belägenhet. I innerstaden anges stadsdel; i förort om det är beläget norr eller söder om staden. Distrikten förses med annan nummerordning än den ordinarie av anonymitetsskäl.

På bostadsförmedlingen intervjuades chefen för förtursbyrån ang bl a kriterier och regler för anvisning av förturs- och försökslägenheter samt tillgång och efterfrågan på dessa bostäder. Kvinnornas svårigheter att få bostad genom bostadsförmedlingen gör att de måste söka andra utvägar, bl a på andrahandsmarknaden. Jag ringde runt till Stockholms Bo-konsulter. Flera av dessa hade ej längre någon verksamhet och telefonnumren hade upphört utan hänvisning. Till slut fick jag svar från två företag och ställde bl a allmänna frågor om deras verksamhet samt vilka kategorier som söker bostad hos dem.

Bostadsföretagen intervjuades per telefon beroende på att dessa nyckelpersoner var svåra att få en avtalad tid med för personlig intervju. Det kan bero på frågornas känslighet. De handlar bl a om regler för uthyrning, vräkningar, störningar mm. Några av informanterna var mycket kortfattade, medan andra berättade om sina erfa-

renheter med bl a missbrukare i sina bostadsbestånd. På min begäran skickade samtliga informanter statistiska uppgifter ang vräkningar m m, dock någon först efter påtryckningar.

Utöver intervjuer och facklitteratur har jag använt mig av statistik och dokument från socialförvaltningen, bostadsförmedlingen, bostadsföretagen och störningsjouren samt artiklar i tidskrifter och tidningar.

Triangulering och validitet

En kombination av olika källor för urval och datainsamlingsmetoder har använts i studien, såsom djup- och gruppintervjuer med missbrukande kvinnor; intervjuer, både personliga och per telefon med olika personalkategorier samt statistik och dokument. Detta kallas av Patton (1982) för *triangulering*. Analysen visar om trianguleringen har givit överensstämmande eller oförenliga resultat. Att använda flera tekniker kan således ge bättre *validitet*. I kvalitativ forskning har idén om triangulering utvecklats och kritiserats. Frågan ställs om triangulering är ett alternativ till validitet eller en strategi för att öka validiteten? Somliga forskare menar att genom att bredda och fördjupa studier med olika metoder (metod-triangulering) blir resultaten snarare kompletterande än överensstämmande. Andra talar om perspektivtriangulering som en strategi för att uppnå trovärdighet. Det är viktigt att få såväl strukturella aspekter på problemet som från dem eller den grupp som studeras. Kombinationen av olika sorters data relateras då till varandra angående det studerade fenomenet (Flick, 1989).

Att använda olika insamlingsmetoder, exempelvis individuella djupintervjuer och gruppsamtal, kan förutom att de kompletterar varandra också frambringa ny kunskap i den meningen att information som döljs vid t ex individuella intervjuer kan avslöjas vid användningen av gruppintervjuer. Detta kan kallas generativ teknik. Qvarsell (1988) menar att i generativa samtal kan nya innebörder skapas, "där flera personer och perspektiv används", och att detta torde öka validiteten.

I denna studie har två perspektiv valts och kvinnornas perspektiv belyses genom olika intervjuetoder. På vissa frågor, som ställdes till informanterna från de båda perspektiven (kvinnornas respektive strukturellt perspektiv), visade svaren överensstämmelsevaliditet, som anger graden av överensstämmelse mellan två olika typer av mätningar av samma begrepp (Brante & Fasth, 1982). Vissa av svaren från kvinnorna bekräftades av personalen inom socialtjänsten, t ex att missbruk i regel var orsak till vräkning bland bostadslösa kvinnor. Ett annat exempel är att missbrukande kvinnors försörjning i huvudsak baseras på olika typer av serviceyrken så länge de kan behålla dem. Svaren stämde också ofta in mellan kvinnorna som intervjuades i ett livsperspektiv och mellan kvinnorna som intervjuades i grupp. Som exempel fanns en generell otrygghet med och i boendet bland kvinnorna. I andra fall sammanföll svaren

från olika personalkategorier. Socialtjänstens båda personalgrupper och bostadsförmedlingen var t ex överens om att hyresvärdarna utgör ett yttersta hinder för bostadslösa f d missbrukare. Undersökningen har således vissa samstämmiga resultat.

Vid bedömningen av utsagornas validitet måste den s k intervjuareffekten beaktas, vilken innebär att informanternas gensvar påverkas av intervjuarens attityder. Intervjuaren måste sträva efter att dämpa intervjuareffekten. Mitt uppträdande som forskare, medmänniska och kvinna är således avgörande. Att flertalet intervjuer med de missbrukande kvinnorna blev avspända och förtroliga bidrog troligen den första informationen om projektets syfte; försäkran om kvinnornas integritets- och anonymitetsskydd; att de kunde säga nej till intervjun om de ångrade sig och att de skulle få tillbaka intervjuutskriften för korrigeringar (det sist nämnda gällde endast vid djupintervjuerna). Jag talade också om för kvinnorna att jag inte kunde ordna några bostäder åt dem. De kanske hade sådana förväntningar, när personalen informerade dem om min ankomst från Arkitektskolan.

Hur ska svaren från informanterna bedömas? Materialet om de missbrukande kvinnorna bygger helt på deras egna uppgifter. Undersökningen bygger delvis på retrospektiv introspektion, dvs kvinnorna har försökt gå tillbaka i tiden och analyserat sig själva. Det kan vara svårt att "minnas" problem av den art, som man i allmänhet vill undantränga. Det rör sig om skuld känslor, skam, dålig självkänsla och identitetsproblem. Det handlar om arbetslöshet, otrygga boendeförhållanden och bostadslöshet. Det handlar om bristen på vänner, dåliga relationer till män och omhändertagande av barn. Som alkohol- och drogmissbrukare har flera av de missbrukande kvinnorna vid olika tillfällen varit intagna för vård. Journaler har förts. Innan fältarbetet var jag därför osäker på om kvinnorna med sina kaotiska levnadsförhållanden och erfarenheter av myndighetsingripanden verkligen ville bli utfrågade "en gång till". Det visade sig ändå, att flera av kvinnorna var mycket öppna. Ibland kändes det, som om de ville tränga in i sina liv. Framförallt var det vid djupintervjuerna som kvinnorna sökte efter orden, försökte komma ihåg händelser, blev ivriga när de mindes sådant, som de inte tänkt på en lång tid. Det verkade som om de ville berätta för någon utomstående om *sina* liv. Jag fick en "terapeutisk" roll. Vid gruppintervjuerna innebar temadiskussionerna och dialogerna att en del kvinnor också blev "terapeuter" åt varandra. Kvinnornas hälsa och tillstånd vid intervju tillfället har också betydelse, när det gäller att bedöma graden av trovärdighet. Alla kvinnor var avgiftade, men en av dem hade fortfarande abstinensbesvär, vilka kan ha inverkat negativt.

Det strukturella perspektivets informanter har genom sin yrkesutövning samhällspositioner som de missbrukande kvinnorna saknar. Det finns troligtvis ingen anledning att misstro deras utsagor, men försiktighet bör ändå iakttas när det gäller

information från ovilliga eller fåordiga informanter. I undersökningen gäller det i så fall särskilt informationen från bostadsföretagen och bo-konsulterna. Men jag vill ändå hålla samtliga informanters utsagor för "sanna" från deras utgångspunkt sett. Om de missbrukande kvinnorna utöver allt de har berättat har dolt vissa händelser och om personalen har dolt information pga sekretesskäl är en annan sak. Tolkningen försöker belysa även innebörden av det osagda samt informanternas gester och känslouttryck.

Databearbetning

Olika datainsamlingsmetoder leder till olika bearbetningsformer. Den mest genomträngande bearbetningen gjordes av *djupintervjuerna* medelst en hermeneutisk ansats. Hermeneutiken är inte endast en forskningstradition eller vetenskapsfilosofisk riktning. Det är framförallt en kvalitativ metod att förstå och tolka innebörder av texter². Den "hermeneutiska cirkeln" innebär att man bör ha en för-förståelse för att förstå helheten. Tolkning är en dialektisk process mellan delarnas innebörd och helheten. Tolkning av exempelvis bandinspelade intervjuer resulterar i en ny text som försöker framställa innebörden i den ursprungliga texten. Förutsättningen för tolkning är då inlevelse och engagemang för intervjupersonerna och datamaterialet. Ödman (1979) har i sin bok *Tolkning, förståelse, vetande* exempel på tolkning av samtalsintervjuer. Den existentiella tolkningen (vilken enligt Ödman betyder att man tolkar en text efter en samtalsintervju till skillnad från tolkning av en historisk text) innebär, att försöka förstå intervjupersonens sinnestillstånd och livsriktning. Problem med tolkning är, att man får nöja sig med ett relativt rimlighetskrav. Man utdömer vissa tolkningar och försöker säkerställa en rimlig tolkning.

Åkerberg (1986) anger tre olika design för hermeneutisk metod. a) Ett klassiskt-hermeneutiskt metodgrepp består bland andra karakteristika av ett begränsat antal fall (från en till ca åtta undersökningsspersoner) ur en population på flera tusen. Modellen har ofta en kombination av gammalt och nytt handskriftsmaterial, exempelvis dagboksanteckningar samt direktinsamlat material exempelvis djupintervjuer, gruppssamtal och observationer. Materialet bör vara så obearbetat som möjligt. b) Det semi-hermeneutiska arbetssättet saknar någon eller några av den klassiskt-hermeneutiska metodens karakteristika. Om insamlat material bearbetas, menar Åkerberg, att det är "långt från den klassiska-hermeneutiska polen". c) Semi-behaviouristiska design innebär slutligen att man medvetet försöker tolka kvalitativa eller semi-kvalitativa data, men materialet kan bearbetas på ett positivistiskt

²Hermeneutiken som vetenskapsfilosofisk tradition eller ideal inom humanistiska vetenskaper och som metod finns också diskuterad i Lindholm (1978), Andersson (1982) och Molander (1983).

kvantitativt sätt. Av de tre modellerna ligger den klassiskt-hermeneutiska längst ifrån positivismen.

Utifrån Åkerbergs terminologi torde mina djupintervjuer och tolkningar kunna hänföras till en semi-hermeneutisk design. Jag har ett begränsat antal fall (sju) och materialet är bearbetat i samband med tolkningen. Efter utskrift av intervjuerna bearbetades dessa i olika tidsdimensioner, från barn- och ungdomstid, till vuxenliv, nutid och framtid. Viktiga variabler skrevs i kanten. Under denna fas undvek jag medvetna tolkningar. Däremot drog jag ihop texten, där jag ansåg det möjligt, utan att förstöra möjligheten att tolka, eftersom mängden material var oerhört stort. Strukturering i olika tidsskeden, sammankoppling dem emellan och textsamman- dragning utgör dock en slags tolkning. Texterna sändes i detta skick till kvinnorna för korrigerig och komplettering. Djupintervjuerna finns på s 30-107 i Grossman, 1987.

Efter den första bearbetningen analyserades och tolkades intervjuerna utifrån viktiga kvaliteter. Tolkningarna, som är mitt sätt att se innebörden av kvinnornas utsagor, gester och uttrycksätt, "vävs" in bland faktahändelserna. När en tolkning har bedömts som rimlig, har jag inte diskuterat andra lösningar. I tveksamma fall har jag redovisat flera tolkningar. Analys och tolkning avslutas med kritiska synpunkter på vad som hänt kvinnorna efter en längre tid, i den mån det varit möjligt att få reda på det. Avsnittet "Analys och tolkning" av djupintervjuerna finns på s. 108-155 i Grossman, 1987.

Gruppintervjuerna bearbetades utifrån teman som djupintervjuerna gav upphov till och utsagor lyftes fram för att påvisa skillnader och likheter med resultaten från djupintervjuerna. Betydelsen av gruppintervjuerna ligger delvis i den process som uppstår i intervjusituationen bland kvinnorna. Denna process försöker jag åskådlig- göra genom att dialoger ibland sprängs in i texten.

Sammanfattningsvis har varierande urvals- och insamlingsmetoder använts och bearbetning och analys av data har skett på flera sätt. Den semi-hermeneutiska metoden användes huvudsakligen vid analysen av djupintervjuerna (Grossman, 1987). Analysen av övriga intervjuer innefattar dels för-förståelse och tolkning, dels beskrivning av data - ibland redovisade i form av tabeller eller figurer. Datamassan bearbetades många gånger och delades in i olika ämneskategorier och dimensioner. Utifrån dessa kunde jag urskilja och sammanfatta viktiga kvaliteter, som jag sammanförde i några begrepp, som är karakteristiska för missbrukande kvinnors bostads- och boendeförhållanden. Jag har delvis varvat teoretiska antaganden och fragment med datamaterialet. Men delvis finns mina teoretiska utgångspunkter beskrivna och diskuterade i kapitel två, som till stor del skrevs i samband med analysen av djupintervjuerna. Detta är en analysmetod som liknar "Grounded-theory-

metoden", där teorin genereras ur datamassan (Glaser & Strauss, 1967) och Eneroths beskrivning av kvalitativa metoder (1984).

Slutligen vill jag påpeka att tyngden i analysen ligger på kvinnornas perspektiv, men informationen ur det strukturella perspektivet är också betydelsefullt.

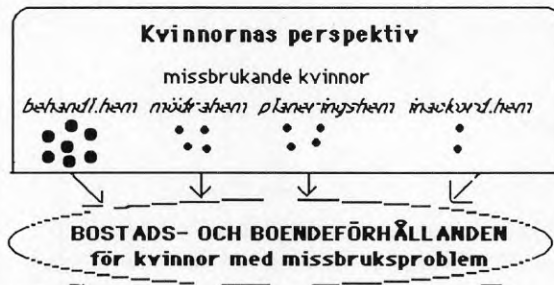
Etiska frågor

Ovan nämnde jag integritets- och anonymitetsskydd. De är några av de *etiska* krav, som ställs på forskaren. Det gäller i all synnerhet vid känsligt material, såsom självutlämnande intervjuer. Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, HSFR (1983) har givit ut etiska krav och regler, som bör tillämpas i forskningen. Huvudkraven är: öppenhetskravet, självbestämmandekravet, konfidentialitetskravet och autonomikravet. I dessa krav ligger som grund att person ej får utsättas för psykisk eller fysisk skada, förödmjukelse eller obehag. Hermerén (1986) har utgått från dessa regler och diskuterar de etiska frågorna på ett djupare plan.

I *öppenhetskravet* ligger att forskaren ska informera undersökningsdeltagarna om forskningens inriktning och syftet med undersökningen innan man inhämtar deltagarnas samtycke. Denna information gav jag i samband med tidsbestämning med informanter från myndigheter och företag. Personalen på institutionerna gav i sin tur denna information till kvinnorna, som var väl förberedda, när jag kom och ännu en gång berättade om undersökningens syfte och uppläggning. *Självbestämmandekravet* innebär, att de medverkande själva ska ha rätt att bestämma om, hur länge och på vilka villkor de ska medverka. Exempelvis ville en av kvinnorna på behandlingshemmet inte ingå, sedan hon sett utskriften av intervjun, varvid hon utslöts. *Konfidentialitetskravet* innebär, att personuppgifter skall förvaras så att obehöriga ej kan ta del av dem. Hermerén talar i detta sammanhang också om anonymitetsregler, som innebär att forskaren måste omöjliggöra eller försvåra identifiering av enskilda personer. I min undersökning oidentifierades de bandinspelade intervjuerna efter utskrift och namnen på kvinnorna är fingerade och deras ålder är c:a-angiven. Samtliga bostadsorter är fingerade utom Stockholm och socialdistriktens numrering är borttagna eller omkastade. Oväsentliga detaljer är alltså ändrade för att skydda informanternas anonymitet. *Autonomikravet* innebär att insamlade uppgifter om enskilda personer endast får användas för forskningsändamål. De får inte användas för icke-vetenskapliga syften. Om konfidentialitetskravet är tillfredsställande uppfyllt i denna undersökning torde det inte innebära någon risk för att obehöriga kan identifiera de medverkande och använda data för andra ändamål. Samtliga arbetsuppgifter såsom insamling, utskrift, analys, tolkning och sammanställning av materialet har utförts av mig. Ingen annan har haft insyn i datamaterialet eller medverkat i projektet.

KAPITEL 4 SKRIANDE BEHOV...

Detta kapitel ägnas de sjutton kvinnorna utifrån deras perspektiv på sina livsvillkor. Framförallt behandlas kvinnornas bostads- och boendeförhållanden och därmed deras bostadsbehov. Även andra grundläggande, men hos kvinnorna otillfredsställda behov tas upp, såsom arbete och utbildning, socialt nätverk och självförtroende. Kvinnorna berättar vidare om sina största problem samt önskemål och drömmar. Först delges dock litet bakgrundsinformation om kvinnornas ålder, nationalitet, civilstånd och missbruk.

Figur 4. Objekt för studien utifrån kvinnornas perspektiv.

BAKGRUNDSDATA OM KVINNORNA

Kvinnornas **ålder** varierade mellan ca 20 och upp till ca 60 år. Det är således fråga om flera generationer. Kvinnornas medelålder var 37 år. Sex kvinnor var mellan 20 och 30 år. Av dessa var två kvinnor under 25 år och fyra mellan 25 och 30 år. Fem kvinnor var i åldern 30 till 40 år. Av resterande kvinnor var tre mellan 40 och 50 år och två mellan 50 och 60 år. 1 kvinna var några år över 60, men hänförs i materialet mellan 50 och 60 år. På mödrahemmet fanns naturligt nog flera av de yngsta kvinnorna, medan flertalet av de intervjuade kvinnorna på behandlingshemmet var bland de äldre, dvs mellan 40 och 60 år. På inackorderings- och planeringshemmen varierade åldern mellan 20-40 år.

Tabell 4 Antal kvinnor fördelade på typ av institution och ålder

Typ av institution	Ålder				Totalt
	20-29	30-39	40-49	50-60	
Mödrahem	3	1			4
Behandlingshem		1	3	3	7
Inackorderingshem	2				2
Planeringshem	1	3			4
Totalt	6	5	3	3	17

När det gäller kvinnornas **nationalitet** var majoriteten från Sverige, men fyra kvinnor kom från Finland. Det är således förhållandevis många finskor i det lilla

materialet. Det är inte förvånande, då den finska gruppen missbrukare i Sverige är stor¹. På varje institution deltog en finsk kvinna i undersökningen. Två av kvinnorna hade varit i Sverige i över femton år och de andra fyra respektive tre år. De talade svenska och var mellan 25 och 35 år. Den yngsta kvinnan var blandmissbrukare (narkotika+alkohol) och de tre övriga var alkoholmissbrukare.

Kvinnornas *civilstånd* var huvudsakligen av två slag. Antingen hade de skilsmässor bakom sig eller hade de aldrig varit gifta. Tio kvinnor var skilda; fem var ogifta, en var änka och en var gift. Det var framförallt de yngre kvinnorna mellan 20 och 30 år som var ogifta.

Civilstånd	Antal kvinnor
ogift	5
skild	10
gift	1
änka	1
	17

Kvinnornas *missbruk* och deras användning av olika droger hade samband med ålder. Det är först de senaste decennierna som narkotika har spritts i större omfattning och problemen ökat. Narkotikamissbruk är därför vanligare bland yngre kvinnor, medan alkoholmissbruk är vanligare bland äldre. Detta mönster stämmer med undersökningens resultat. Det mest förekommande missbruksmönstret var dock blandmissbruk, men även det skiljde sig åt bland åldrarna. Hos äldre och medelålders var det vanligare att blanda alkohol och beroendeframkallande läkemedel, medan de yngre använde illegala narkotikapreparat och alkohol.

Typ av missbruk	Antal kvinnor fördelade efter typ av missbruk och ålder				Totalt
	Ålder				
	20-29	30-39	40-49	50-60	
alkohol	1	3	2		6
narkotika	2	1			3
<i>blandmissbruk:</i>					
alkohol + läkemedel		1	1	3	5
alkohol + narkotika	3				3
Totalt	6	5	3	3	17

Fyra av kvinnorna hade mycket långa missbrukskarriärer bakom sig, varav två hade hållit på i ca 20 år. Två av dessa kvinnor hade börjat med droger redan som barn och var vid intervju tillfället inte fyllda trettio år. För den ena var narkotika den huvudsakliga drogen och den andra var blandmissbrukare (sniffning, hasch, LSD, amfetamin och alkohol). En av kvinnorna med lång missbrukskarriär hade startat med narkotika, men lyckats sluta efter några år och gick därpå över till alkohol. Den fjärde kvinnan

¹Av totala antalet utskrivna klienter från Stockholms socialförvaltnings institutioner 1985, var t ex 20% finska medborgare (Stockholms Socialförvaltning, 1986).

hade huvudsakligen använt heroin. Hon gick vid intervju tillfället på behandling med Metadon² pga HIV-smitta. Missbrukskarriärerna för övriga kvinnor varierade mellan 3 och 10 år.

KVINNORNAS BOSTADSSITUATION

Hur såg bostadssituationen ut för kvinnorna i denna studie? Hur många hade egen bostad och hur många var bostadslösa? Varför blev de bostadslösa? Förvärrade bostadslösheten missbruket?

Vid inskrivningen på respektive institution hade tre kvinnor eget 1:ahandskontrakt på var sin hyreslägenhet. En kvinna hade en bostadsrätt tillsammans med maken. Samtliga kvinnor som hade egna bostäder var mellan 40 och 60 år och befann sig vid intervjun på behandlingshemmet. Övriga tretton kvinnor var bostadslösa.

Tabell 7 Kvinnornas bostadsform vid inskrivning

<u>Bostadsform</u>	<u>Antal kvinnor</u>
Bostadsrättslgh	1
Hyresrättslgh med eget kontrakt	3
<u>Bostadslös</u>	<u>13</u>
Totalt	17

Tretton kvinnor var således bostadslösa. Med *bostadslös* menar jag, när den eller de som bor i bostaden ej har ägande-, bostads- eller besittningsrätt till bostaden. När det gäller hyresrätter betyder det att inte ha en bostad med 1:ahandskontrakt. Individuer, familjer eller par som har andrahandskontrakt eller bor inneboende i ett rum, betraktar jag således som bostadslösa. Dessa bostadsformer är mycket otrygga, då besittningsrätt saknas. Att vara bostadslös innebär naturligtvis också att inte ha något som helst tak över huvudet, dvs den bostadslöse måste ambulera hos olika släktingar och vänner, söka skydd i portar och kulvertar, ta in på hotell eller skriva in sig på institutioner.

Varför var kvinnorna bostadslösa? Flera faktorer har uppgivits av kvinnorna och de kan delas in i flera kategorier:

- kvinnor som aldrig innehaft eget 1:ahandskontrakt
- kvinnor som har haft eget kontrakt men frivilligt avstått från det
- kvinnor som har haft eget kontrakt men övertalats att avstå från det
- kvinnor som har haft eget kontrakt men tvingats avstå från det = de vräkta

Till den första kategorin hör de, som aldrig kommit in på den reguljära bostadsmarknaden pga låg ålder och ringa eller ingen kötid på bostadsförmedlingen. Två kvinnor hade aldrig innehaft egna 1:ahandskontrakt (Fanny och Hanna). Den andra

²Metadon: Finns i tablettform och som injektionsvätska. Används vid olika former av svåra smärttillstånd. Metadon ges enbart av sjukvårdspersonal (Patient-FASS 1988-89)

kategorin representeras av kvinnor som haft 1:ahandskontrakt, men som frivilligt avstått från dem. En kvinna (Stella) hade haft gemensamt kontrakt på en hyrd villa med sin man, men skilt sig och flyttat ifrån mannen med anledning av att båda missbrukade. "Jag måste flytta för att komma ifrån det. Det kostade det." Hon lyckades få tag på ett 2:ahandskontrakt. Efter fem månader var hon tvungen att flytta från lägenheten, när den egentlige kontraktssinnehavaren ville ha den tillbaka. Stella blev då utan tak över huvudet och fick så småningom plats på inackorderingshemmet. En annan kvinna (Henrietta) uppgav dels att hon hade haft kontrakt på tjänstebostäder/rum, men självant sagt upp sig från arbetsplatserna (inom vårdsektorn) och därmed bostäderna och dels att hon hade haft gemensamt kontrakt med en missbrukande man. Även Henrietta flyttade från mannen ifråga och har sedan dess varit bostadslös. Till den tredje kategorin hör den äldsta kvinnan (drygt 60 år), som hade haft eget 1:ahandskontrakt, men som övertalades av sin son att skriva över kontraktet på honom. Vid intervjun hade hon starka förhoppningar om att få bo i lägenheten efter institutionsvistelsen, men var ändå mycket orolig över sin bostadssituation. "Jag ångrar så att jag gjorde detta. Men det måste ju bli nån ändring. Jag vill ha mitt hem och stänga min dörr och framför allt komma in." (Lisbeth). Den fjärde kategorin är de vräkt kvinnorna, sammanlagt åtta. Över hälften av de bostadslösa kvinnorna har således blivit vräkta. Dessa kvinnor uppgav missbruket och därmed uppkomna ekonomiska problem som främsta orsak till vräkningarna. Fem av kvinnorna blev vräkta pga obetalda hyror. Två kvinnor sade att störande uppträdande i lägenheterna var anledning till vräkningarna och en kvinna angav båda orsakerna. Två av kvinnorna hade blivit vräkta från flera bostäder. Vera, som hade ett långvarigt blandmissbruk bakom sig, berättade: "Första lägenheten var den som de första barnens pappa och jag bodde ihop i. Han flyttade och jag bodde kvar med barnen. Då blev jag vräkt. Sen en annan och så den sista. Jag har slagit sönder dom. Man blir våldsam och det är så många som rör sig i dom här svängarna så... Jag har haft kompisar hos mej. Man får sina utbrott." En annan kvinna (Berit), som efter vräkning från egen bostad så småningom fick försökslägenhet genom sociala myndigheter, blev vräkt även från denna. "Jag bodde i försökslägenhet med flickan ett tag sen, men så kom goa vänner och hälsade på aldeles för ofta... hyrorna betalades, men det blev störande för övriga grannar då och barnfamiljer. Dom ville rensa rent där i X från missbruket. Jag var tvungen att flytta" .

De vräkta kvinnorna säger att missbruket ligger bakom och är orsak till vräkning och bostadslöshet. Hade bostadslösheten förvärrat missbruket? Ca hälften av de vräkta kvinnorna tycker att de har missbrukat mer sedan de blivit bostadslösa. "Ja, det tror jag säkert. Man kommer bara i kontakt med den kategorin som har missbruksproblem. Jag har många kompisar, som det har gått värre för bara för att de är bostadslösa." (Sanna). "Ja, det är klart, man har ingenstans att slå sig till ro. Och springa ute och

känna sig halvsjaskig det gör man ju inte. Då är det bättre att man går rundgång hela tiden och slår i sig så mycket som möjligt, speciellt på vintern när det är kallt och djävligt." (Petra). För några av kvinnorna är det uppenbarligen traumatiska barn-
domsupplevelser (Henrietta och Vera) och/eller svåra existensiella villkor i vuxen
ålder (Karin och Berit) som bidragit till att de började missbruka och de är
tveksamma till om missbruket har ökat genom bostadslösheten. De skulle ha
missbrukat ändå. Karin började dricka mer sedan hon miste vårdnaden om sina barn.
Därefter förlorade hon lägenheten. Henrietta angav som en av flera orsaker till
alkoholproblemen att hon var rotlös och inte kände sig hemma någonstans. För Vera och
Berit, som blivit vräkta från flera lägenheter, minskade inte missbruket vare sig de
fick eller förlorade både bostäder och barn.

Tabell 8. Antal bostadslösa kvinnor fördelade på ålder och orsak till kontraktlöshet

Orsak till kontraktlöshet	Ålder				Totalt
	20-29	30-39	40-49	50-60	
aldrig eget kontrakt	2				2
avstått frivilligt fr. kontr.	1	1			2
avstått medelst övertalning				1	1
vräkning:					
hyresskulder	1	3	1		5
störningar	2				2
hyresskuld + störning		1			1
Totalt	6	5	1	1	13

Den tid kvinnorna varit bostadslösa varierade kraftigt. Från sex à sju år till två månader.

Tabell 9 Antal kvinnor och hur länge de varit bostadslösa

Antal kvinnor	Bostadslöshetstid
1	< 1/2 år
3	1/2 - 1 år
1	1 - 2 år
4	2 - 3 år
-	3 - 4 år
1	4 - 5 år
<u>3</u>	>5 år
13	

Bostadslöshetstiden för de unga kvinnorna, som ej haft egna kontrakt, är svår att bestämma. Ska myndighetsåldern räknas som utgångspunkt för att ungdomar bör ha en egen bostad eller ska ungdomar som bor hemma och har studerat färdigt anses bostadslösa? Fanny kom från Finland och hade varit i Sverige i tre år. Bostadslöshetstiden för henne räknas från den tiden. Hannas bostadslöshetstid anges till fyra år, då hon vid intervju tillfället var 24 år och som vuxen kvinna rimligen borde haft en lägenhet vid 20 års ålder.

För de intervjuade bostadslösa kvinnorna ser bostadssituationen "mörk" ut när man beaktar dagens bostadsmarknadsläge och därtill denna grupps brist på resurser att ta sig förbi hinder och barriärer för att få en "egen" bostad. Hur har de bott och med vilka? Hur har kvinnorna skyddat sig mot våld? Behandlingshemmets kvinnors bostads- och boendekarriärer finns beskrivna och analyserade i ett livsperspektiv (Grossman 1987). I detta kapitel skildras samtliga kvinnors bostads- och boendekarriärer³ framförallt under de senaste fem åren före intervjutillfället. Även kvinnorna som har bostad ingår således.

Bostads- och boendekarriärer de senaste fem åren

Hur såg kvinnornas bostads- och boendekarriärer ut under senare år, dvs vilka bostadsformer hade de bott i och med vem bodde de?

Varje kvinnas flyttningsmönster och hushållsstorlekar var naturligtvis individuella och har varierat under åren. Inget öde var det andra likt. Skillnaden var stor framförallt mellan de som hade egen bostad och de som var bostadslösa, men det fanns skillnader även inom dessa grupper. Tre mönster har kunnat urskiljas och kvinnornas bostads- och boendekarriärer kan sägas vara antingen stationära, pendlande eller ambulera.

Med **stationär** bostads- och boendekarriär menar jag en individ som har bott i samma bostad och med samma personer större delen av de fem senaste åren och som har kontrakt på bostaden. Tre kvinnor har de senaste fem åren bott i samma bostad, men en av dem (Fina) blev vräkt två månader innan intervjutillfället. Hon fick då tak över huvudet på planeringshemmets härbärke och därefter på motivationsavdelningen. Hon är från Finland, men har bott i Sverige i många år och är en av två kvinnor som har ett arbete att gå tillbaka till efter institutionsvistelsen. Fina har ett barn, som hon bodde med i Finland, men i Sverige var hon ensamboende. Den andra av de "stationära" kvinnorna (Inga) levde i kärnfamilj tillsammans med man och vuxen son och den tredje kvinnan (Christina) bodde ihop med yngsta dottern.

Pendlande bostads- och boendekarriär innebär att individen under större delen av de senaste fem åren mer eller mindre har pendlat mellan två olika bostäder och där kontrakt finns på en av dem. Två kvinnor i denna grupp (Lisbeth och Maria) hade lägenheter med egna kontrakt, men bodde huvudsakligen under långa perioder i annan bostad pga påverkan av närstående relationer. Lisbeth levde i en annan kommun inneboende i ett rum hos sin syster och svåger i tio år och skötte sin moder samt systemns hem. Ca ett år innan hon kom hem till bostaden i Stockholm, övertalade Lisbeths son henne att skriva över kontraktet på honom. Lisbeth betalade dock fortfarande hyran. När hon flyttade tillbaka hade hon svårt att komma in och få plats

³ Bostadskarriär = flyttningsmönster till olika bostadsformer. Boendekarriär = hushållens storlek, dvs med hur många och vilka personer kvinnorna har bott.

därför att sonens tillhörigheter belamrade lägenheten. Vid de tillfällen hon bott i sin egen lägenhet - som hon hade fått efter en uppsplitande skilsmässa - bodde hon ensam. Maria hade en enrumslägenhet i flera år, men använde den endast som reträttplats, när fästmannen hade misshandlat henne eller när hon kände sig osäker på honom. Annars bodde hon hos fästmannen i hans enrumslägenhet. *"Vi har känt varandra nu i åtta år. Under den långa tiden har jag bott hemma hos honom bokstavligen nästan hela tiden. Jag har flytt till min bostad när det har varit tråkigheter."*

Med **ambulerande** bostads- och boendekarriär menar jag, när en individ flyttar många gånger och där hushållstyperna varierar. Majoriteten av kvinnorna har haft en ambulerande bostads- och boendekarriär. Ett vanligt mönster var att kvinnorna hyrt rum eller kommit över en 2:ahandslägenhet, men vanligast var att bo inhysta hos olika bekanta, vilka oftast också är missbrukare. Det var mindre vanligt att kvinnorna tillhörde uteliggarna, vilket många av de bostadslösa männen gör. Kvinnor har antagligen större förutsättningar att skaffa tillfälligt nattlogi hos män, men blir samtidigt utnyttjade, s k förtäckt prostitution. Kvinnorna med en ambulerande bostads- och boendekarriär kan delas in i tre kategorier:

- 1) Kvinnorna som aldrig innehaft eget 1:ahandskontrakt
- 2) Kvinnorna som har innehaft eget 1:ahandskontrakt
- 3) Kvinnorna som vid intervjutillfället hade eget 1:ahandskontrakt

De två kvinnorna som aldrig har haft egna kontrakt hör till den yngsta åldersgruppen och har varit narkotika- eller blandmissbrukare. Den finska kvinnan (Fanny) kom till Sverige och började arbeta i familj. Hon berättar: *"Jag har aldrig haft eget kontrakt... Jag har bott hos familjer och hos kompisar. Har haft nån säng eller nåt liknande. Jag har också varit inneboende hos en alkoholist ett och ett halvt år, hopplöst... Sen har jag åkt till Finland, varit där några veckor eller några månader ibland och sen kommit tillbaka. Tillbaka och bott hos kompisar. Flyttat ganska ofta".* Den andra kvinnans (Hanna) ambulerande liv inkluderar även institutionsboende. *"Direkt från föräldrar ut i svängen. Och sen var jag omhändertagen också. Jag bodde på institutioner. Ungdomshem, ungdomsvårdskola. Sen har jag bott inneboende och i andra hand och flackat runt. Det blir ofta så när man drogar sig...fått bostäderna genom bekanta... Jag får bo hos föräldrarna om jag vill. Innan jag kunde komma hit (till mödrahemmet) bodde jag en månad hos dem efter det att Y föddes".*

Nio kvinnor har haft egna kontrakt. Sex av dessa har varit bostadslösa mindre än fem år. Det är Karin, som efter skilsmässan fick sin första egna bostad med kontrakt där hon trivdes bra, men som inte klarade av sin situation. Efter vräkningen cirkulerade hon runt hos olika män tillsammans med eller utan en "väninna" (se vidare djupintervju och analys i Grossman, 1987); det är Stella som skiljt sig och flyttat från man och villa och som fick tag i en 2:ahandslägenhet en period innan hon

blev utan tak över huvudet; det är Vera, som redan som barn (vid nio års ålder) började med droger och som prövat på kärnfamiljsboende (hon har fött tre barn), att vara ensamstående mor, 2:ahandsboende, inneboende hos män (oftast missbrukare), hotellboende och institutionsboende och som blivit vräkt flera gånger. Till gruppen hör också Berit som levt i kärnfamilj och egen lägenhet samt fått uppleva 2:ahandsboende och att bo på försök (försökslägenhet från socialtjänsten), men ej ansetts klara av det. Vidare är det Sanna som också vandrat runt mellan olika bostadsformer och slutligen Fredrika som efter vräkningen huvudsakligen har varit inneboende hos en man eller sin syster. Här följer några av dessa kvinnors utsagor ang bostadslöshetens dilemma.

"Jag har mest varit ute och sprungit runt stan, hit och dit, olika killar. Man har sovit över hos dom och... Riktig karusell har det varit. Ingen ordning och reda på någonting alls inte." (Karin).

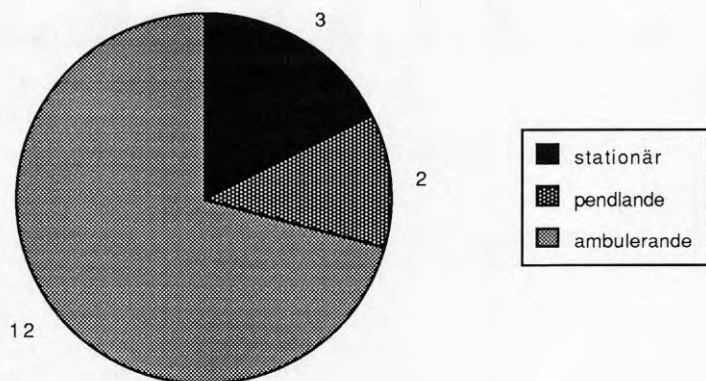
"Jag har inte haft några inkomster att söka lägenhet heller. Jag har inte ens kunnat hyrt emellanåt. Det har alltid gått att ordna i andra hand och så har jag kontakter, att jag kan få hyra där och där. Hos kompisar och så där. Så det har funkad, men har varit jättejobbigt. Det vill jag inte göra något mera. Jag har haft tur att inte behöva betala överpris för en lägenhet. Jag har bara betalat vad den kostar. Det är hos bekanta och hos bekantas bekanta." (Sanna).

"Man snurra runt. Jag har bott hos olika kompisar och killar i X. Sen ställer sociala upp med hotell ibland då, när dom ansåg att man såg schysst ut. Det var bara nån natt ibland." (Vera).

Tre kvinnor har varit bostadslösa fem år eller mer. För dessa kvinnor är mönstret detsamma. De har bott i olika bostadsformer och med olika personer eller ensamma. Skillnaden är att de har upplevt bostadslösheten längre tid än de övriga. Till gruppen hör Henrietta, som efter att ha sagt upp sig från arbeten och tjänstebostäder ambulerade hos olika män och "suparkompisar" och då och då hos en väninna. Här finns Petra, som varit bostadslös en lång tid. För flera år sedan bodde hon i kärnfamilj, men "mannen åkte in i fängelse och äktenskapet sprack". Hon har använt inneboendesystemet hos vänner och ibland hos föräldrar, men hon har också många gånger bott på hotell om pengarna har räckt till det efter intjänandet till den dagliga dosen heroin. *"Jag har haft bostad. En hade jag i nästan åtta år och sen har jag haft en som jag hyrde av en kompis. Men efter det har jag inte brytt mig och skaffat nåt i och med att jag har stått på egna ben och inte velat ha med sociala att göra. Det har varit litet rädslan att dom kan ta till sina maktgrepp på mig...Jag har mest bott hos vänner och jag tror det är väl sex-sju år sen jag hade lägenhet sist. Det beror på att jag varit inne i knarksnurren och inte haft varken tid eller råd att engagera mej. Jag har bott på hotell eller hos vänner." Och här finns Klara som bott i 2:ahand, eller i försökslägenhet, hos övervakare eller på bostadshotell genom socialtjänsten, och som har haft flera*

institutionsvistelser bakom sig, senast i fängelse. Hon bodde en tid med ett av sina barn men båda barnen är nu omhändertagna i olika familjer. "Jag har varit på barnhem från det jag var fyra år till det jag var... sen fick jag komma hem innan jag fyllde sju och sen har jag varit i fosterhem...Nu satt jag inne. Innan jag satt i fängelse bodde jag i bostadshotell i Z som sociala betalade. ...jag sa till sociala att jag vill inte bo ute i Z. Den dan när jag skulle flytta från Y, en lägenhet som jag hyrde i 2:ahand , tror du inte att dom sätter mig i Z bland mina polare. Jag skyller väl lite på dom då att det är deras fel, och lite mitt eget fel också. Det är ju väldigt svårt att säga nej när folk kommer och viftar med en spruta, då man inte är stark psykiskt... Jag skulle skriva på kontrakt på försökslägenhet samma dag som jag vart häktad. Så det var ju lite olyckligt."

Till den tredje kategorin med ambulerande bostads- och boendekarriärer, där eget lägenhetskонтракт finns, hör endast en kvinna. Solveig har främst pga inre rotlöshet och oro flyttat till olika bostäder och kommuner hela livet igenom. Under de senaste fem åren har hon flyttat fyra gånger. Boendekarriären förändrades med bostads-karriären. Än bodde hon tillsammans med sin sambo, än bodde hon ensam. Ibland bodde hon också tillsammans med något av sina egna eller sambons barn. Före institutionsvistelsen var hon ensamboende. Hon funderade på att flytta igen. Sista gången jag talade med Solveig hade hon beslutat sig för att bo kvar i sin lägenhet. En tid därefter ringde jag henne. En annan abonnent svarade och visste ej vart Solveig tagit vägen. (Se vidare analys i Grossman, 1987).

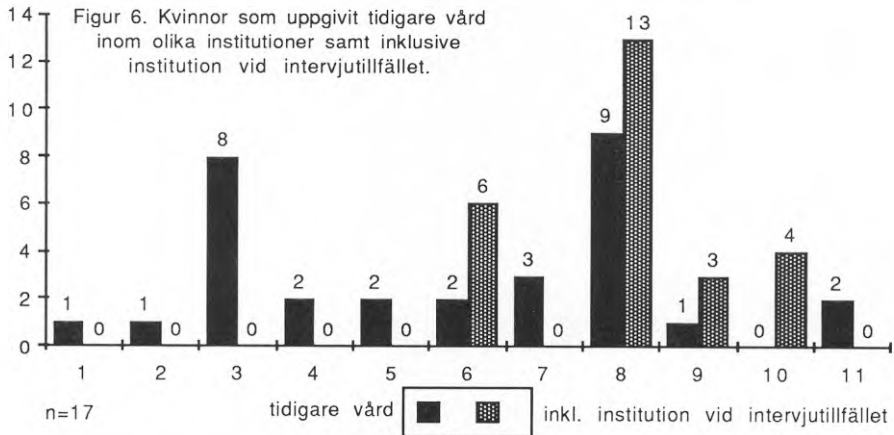
Figur 5 Kvinnornas bostads- och boendekarriärer de senaste fem åren.

Figur 5 visar att majoriteten av kvinnorna hade en ambulerande bostads- och boendekarriär. Kvinnorna upplevde en ständig otrygghet. Otryggheten fanns dock också hos Maria och Lisbeth fastän de pendlade mellan två bostäder. Kände sig kvinnorna med

stationär bostads- och boendekarriär trygga? Christina var den kvinna med eget kontrakt, som var bäst förankrad i sin bostad och sin miljö och som absolut inte ville flytta. Hon tycktes också ha en bra prognos att kunna klara av missbruksproblemen. Inga hade under de första tio åren som maka och mor flyttat runt och bott i undermåliga bostäder, men hade de senaste trettio åren bott i samma bostad tillsammans med familjen. Hon längtade hem till mannen och bostaden, trots mannens missbruksproblem. När jag kontaktade henne på nytt hade hon redan flyttat hem. Fina, som i tretton års tid haft eget kontrakt, hade ingen erfarenhet av ett ambulering liv och den otrygghet som följer av hemlöshetens villkor. Nu är hon vräkt. Vad väntar henne? Flera års bostadslöshet, hemlöshet, sökande, otrygghet?

Vårdcirkulation

En ambulering bostads- och boendekarriär var alltså vanligast bland kvinnorna och några av citaten visar också kvinnornas erfarenheter av institutionsboende.

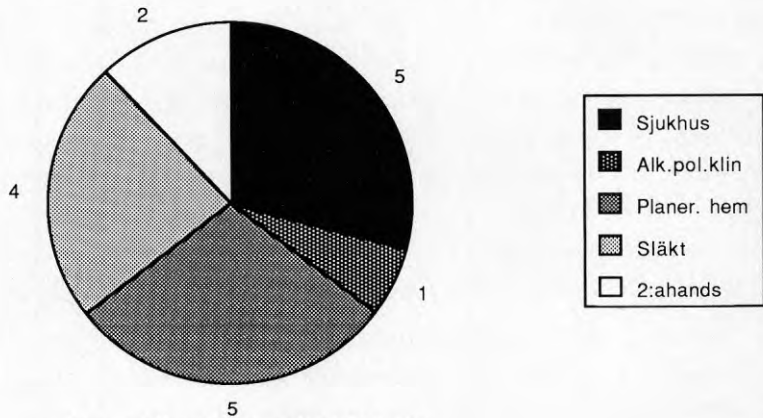
Institutioner

1 = barnhem	5 = konvalescenthem	9 = inackorderingshem
2 = ungdomshem/vårdsk.	6 = planeringshem	10 = mödrahem
3 = sjukhusvård	7 = behandlingskollektiv	11 = kriminalvård
4 = alkoholpolislinik	8 = behandlingshem	

Institutionsboende och vårdcirkulation var omfattande. Flera kvinnor hade många olika institutionsvistelser bakom sig. Det gällde framförallt kvinnor med långa missbrukskarriärer. Fyra kvinnor hade varit intagna med tvång enligt LVM. Tre kvinnor hade vid den senaste inskrivningen ett förtäckt hot över sig om LVM och gick därför frivilligt in i behandlingen. Den vanligaste typen av institution för vård var behandlingshem. Sjukhusvistelserna var också många. Kvinnorna hade legat inne för avgiftning, fått psykiatrisk vård eller vård för olyckor eller misshandel i samband

med missbruk. Andra förekommande typer av institutioner som kvinnorna hade erfarenhet av var behandlingskollektiv, alkoholpolikliniker, planeringshem/övergångshem, fängelse m fl. Endast två kvinnor uppgav att de inte tidigare vårdats för missbruk. Ett par kvinnor hade som barn vistats på barnhem eller ungdomshem och ungdomsvårdskola. Flera hade också varit fosterhemsplacerade.

Var befann sig kvinnorna direkt före inskrivning på den senaste institutionen?

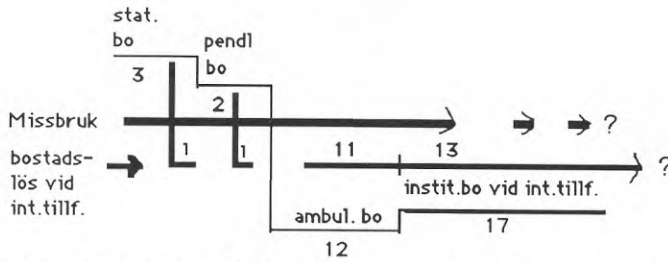

Figur 7. Kvinnornas vistelseplats före inskrivning på senaste institution.
n = 17

Kvinnorna fördelar sig på tre typer av vistelseplatser: institutionsboende, boende hos släkt och " eget " boende. Ca två tredjedelar av kvinnorna förflyttades direkt från en institution till en annan. Av dessa kom sex kvinnor från vård på sjukhus eller alkoholpoliklinik, där de avgiftats, rehabiliterats eller fått psykiatrisk vård. De övriga fem kom från planerings/övergångshem antingen till annan enhet på samma institution eller till en ny institution. Fyra kvinnor var inneboende hos släkt och två bodde i lägenheter utan eget kontrakt direkt före inskrivning på senaste institutionen.

Missbruk kan leda till bostadslöshet

Missbruk leder inte alltid till bostadslöshet, men kvinnornas bostads- och boendekarriärer och vårdcirulationer visar att missbruk påverkar bostadsförhållandena. I figur 8 förtydligas de missbrukande kvinnornas bostads- och boendeformer före intervjutillfället (stationärt, pendlande och ambulerande) samt vid intervjutillfället (institutionsboende). Figuren visar också hur många som är bostadslösa vid intervjutillfället.

Figur 8. Missbruk och bostadslöshet relaterat till olika bostads- och boendeformer

Av de tre kvinnorna med stationärt boende de senaste fem åren (Christina, Inga och Fina) var Fina vid intervjutillfället bostadslös. Av de pendlare kvinnorna (Maria och Lisbeth) hade Lisbeth övertalats att överlåta sitt kontrakt och räknas till de bostadslösa. Av de tolv ambulande kvinnorna har endast Solveig egen bostad. Vid intervjutillfället, när samtliga bodde på institution, var således tretton av de sju kvinnorna bostadslösa.

Resultaten visar att en koppling finns mellan missbruk och bostadslöshet och att ambulande boende dominerar bland kvinnorna innan de blir institutionsboende.

TRYGGHET - INTE BARA EN BOSTAD

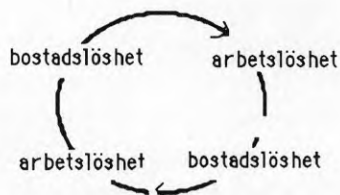
Av resultaten framgår att bostadssituationen för flertalet kvinnor är otillfredsställande och förknippat med otrygghet. En fråga, som finns all anledning att ställa, är om en *egen* bostad skulle kunna ge bostadslösa kvinnor med missbruksproblem trygghet? En bostad kanske exempelvis skulle kunna ge dessa kvinnor möjlighet att skydda sig mot samhällets stämpningsmekanismer. Skulle bostaden kunna bli den plats där de äntligen får ro och vila? Men om individen saknar inre ro - grundtrygghet - garanterar en egen bostad antagligen ingen trygghet, vilket bl a Solveigs bostads- och boendekarriär visade. För de missbrukande kvinnorna är trygghet förknippat med mycket mer. Det gäller framförallt att bygga upp självförtroendet. Men för att kunna stärka självförtroendet behövs bland andra faktorer antagligen en befintlig bostad eller försäkran om att få en egen bostad efter behandling. Men tre fjärdedelar av kvinnorna saknade bostad. Samtliga kvinnor saknade också högre utbildning och flertalet var arbetslösa. Förmodligen behöver en del av kvinnorna också förvärvsarbete och kanske en utbildning. Det var inte heller många av kvinnorna som hade ett stabilt socialt nätverk att vända sig till. Kvinnorna saknar således såväl psykisk och social, som ekonomisk och materiell trygghet. De tillhör en ytterst drabbad grupp, som troligtvis - bl a genom en ambulande tillvaro - faller bort vid statistiska undersökningar.⁴ Att inte ha tillgång till det ovan uppräknade - bostad, arbete, socialt

⁴ I en undersökning av socialbidragstagarnas levnadsförhållanden visas, att deras levnadsstandard generellt är lägre än bland icke bidragstagare. Bidragstagarna förvärvsarbetar exempelvis i mindre utsträckning, de bor oftare i hyreslägenhet och är

nätverk m m, är en form av bristande resurser. Ligger bristen på individuell eller strukturell nivå?

Arbete och utbildning

En brist som uppenbarligen måste ligga på den strukturella nivån är, när bostadslösa kvinnor på institutioner för vård och behandling mot missbruk inte kan få arbete, därför att de uppger institutionsadressen. Det är en del av stämplingsprocessen. Samtidigt visar det på bristande samarbete mellan myndigheter. Flera utsagor visar detta. "Man måste ljuga för att få jobb" (Henrietta). "Det är svårt att söka arbete och säga att man bor här" (Fanny). En koppling kan göras mellan bostadslöshet och arbetslöshet, eftersom en bostad är en förutsättning att få ett arbete och arbete är en förutsättning att få en bostad. Kvinnorna upplever det som "en ond cirkel", vilken gör att de tappar sugen att söka bostad och arbete.

Figur 9. Den onda cirkeln

I de fall där missbrukarna är under behandling och försöker ordna upp arbets- och bostadssituationen, men inte lyckas, kan man tycka att det bör finnas någon form av samarbete mellan socialtjänst, bostadsförmedling och arbetsförmedling. En vision omvandlad till realitet vore att Henrietta och andra bostads- och arbetssökande tillsammans med arbets- och bostadsförmedlare, socialsekreterare och institutionspersonal kunde lösa problemen. Men Ulf Ericsson (1988) visar i en artikel, att det hittills varit dålig samverkan mellan t ex arbetsförmedling och socialtjänst⁵.

otryggare. I undersökningen påpekas att förhållandena kan vara ännu sämre eftersom bortfallet utgjordes av en extremgrupp med mycket större socialbidragsberoende än för övriga bidragstagare. I denna extremgrupp "ingår bostadslösa som inte anträffas på (tidigare) kyrkobokföringsadress och troligen även en grupp missbrukare utan fast bostad... Sannolikt innebär bortfallet att de svåraste problemfallen är underrepresenterade i vår statistik och att vi kan tendera att överskatta bidragstagarnas välfärdssituation." (SCB, rapport 52, s. 40, 1987).

⁵ Ulf Ericsson visar på flera orsaker till att det är dålig samverkan mellan arbetsförmedling och socialtjänst. Problem att få till stånd samverkan beror bl a på att de har olika regelverk och huvudmannaskap. Arbetsförmedlingen styrs av staten och socialtjänsten av kommunen. De har dessutom olika arbetsvillkor och människosyn. Arbetsförmedlingen ska stå till tjänst åt både arbetsgivare och arbetssökande, medan socialtjänsten utifrån ett helhetsperspektiv ska beakta klientens samtliga problem.

Hur såg då kvinnornas förhållande till arbetsmarknaden ut? De kvinnor som hade haft förvärvsarbeten hade huvudsakligen arbetat inom offentliga sektorn. Några hade haft flera anställningar inom olika typer av serviceyrken. Dominerande yrken var lokalvårdare, restaurangarbetare och biträden inom olika vårdsektorer. Några kvinnor hade arbetat som kontorister. En kvinna hade försörjt sig genom kriminalitet och en genom prostitution. Ett par av de yngre kvinnorna hade endast haft kortare sommarvikariat, eftersom de hade studerat.

Vid intervjutillfället var tolv kvinnor arbetslösa. Två kvinnor hade arbeten att gå tillbaka till efter institutionsvistelsen. Inkomstkällor var följande: sex kvinnor hade sjukpenning/bidrag, fyra hade socialbidrag och fyra kvinnor hade bidrag från familjeförsäkring. Bland de äldre kvinnorna uppbar två sjukpension och en änkepension. Flertalet av kvinnorna i undersökningen tillhör de marginella grupperna, som inte är kvalificerade för inkomstrelaterade bidrag i det offentliga socialförsäkringssystemet⁶. Enligt Marklund & Svallfors (1987), som anser att välfärden är knuten till arbetsmarknaden, är det exempelvis 40% av de arbetslösa som utestängs från inkomstrelaterade bidrag. De arbetslösa kan få arbetsmarknadsunderstöd i fem månader, men nästan 30% av de registrerade får inget stöd alls. Majoriteten av dessa är kvinnor. Till dem hör framförallt unga kvinnor, som aldrig haft reguljär inkomst och är nollklassade och därför inte kan erhålla inkomstrelaterad sjukförsäkring. Om den unga kvinnan blir mor får hon också mindre stöd av familjeförsäkringen än en kvinna som har haft anställning och inkomst minst nio månader före det väntade barnet. Eftersom föräkringen är inkomstrelaterad lyder regeln: ju högre lön - desto högre försäkringsbidrag. Marklund & Svallfors visar genom ett exempel att ett barn till en yrkesakademikerfamilj får ut mer än sju gånger så mycket som ett barn till en ung arbetslös moder. Fyra av kvinnorna i min undersökning hade spädbarn och bodde på mödrahem. De hör till denna grupp, som har det sämsta skyddet och bidraget beroende på deras frånvaro från arbetsmarknaden före barnets födelse.

För de, som inte har inkomstrelaterade bidrag eller små enhetliga tillfälliga bidrag, återstår att söka socialbidrag. Medan socialförsäkring är en medborgerlig rätt med minimal kontroll är socialbidrag förknippat med administrativ och social kontroll av behov, inkomst, familjeliv och livsstil (Marklund & Svallfors). Individens utsatts för stigmatisering och integriteten kränks. Fyra av kvinnorna uppbar socialbidrag vid intervjutillfället och lever följaktligen på existensminimum.

Hur var då kvinnornas egen inställning till förvärvsarbete? För flertalet kvinnor verkade inte förvärvsarbete vara särskilt väsentligt. En anledning kan vara, att

⁶ Till socialförsäkringarna hör 1) sjukförsäkring, 2) familjeförsäkring (bidrag vid födelsen, tilläggsbidrag och bidrag för tillfällig vård av eget barn 3) arbetslöshetsförsäkring (administreras av fackföreningarna, men är till 90% finansierade genom allmänna bidrag och kontrollerad genom lagar) och 4) ålderspension.

kvinnor som knappt återhämtat sig från avgiftning och/eller är inne i en behandlingsfas, inte i första hand tänker på att skaffa arbete. Problemen är så många ändå. Det primära med den onda cirkeln måste vara att först lösa bostadsproblemen. Att ha någonstans att bo torde vara villkoret för att kunna sköta ett arbete. En annan orsak kan bero på att kvinnorna i regel endast har erfarenhet av lågavlönade arbeten inom offentliga sektorn och som de inte anser attraktiva nog. Det är känt, att flertalet kvinnor som förvärvsarbetar gör det mestadels i underprivilegerad ställning. Kvinnor har också små möjligheter att göra karriär och är medvetna om det. Några kvinnor i studien sökte emellertid aktivt efter arbete (Karin och Henrietta). Men de sökte arbeten, vilka som helst, för sin försörjning och inte för att arbetet skulle skänka dem tillfredsställelse. Petra, som inte har varit ute på den officiella arbetsmarknaden på många år, har dock en dröm om att utföra något betydelsefullt. Sysslösheten känns förödande för henne: *"Det är väldigt hopplöst att inte ha något att göra, att gå här och stampa. I och med att man har varit i svängen så mycket så har man varit sysselsatt 25 timmar om dygnet. Folk tror liksom att man har varit väldigt passiv, men man har varit i gång hela tiden. Jag har haft det äldsta jobbet som går att få. Jag har varit prostituerad. Eller så har jag sålt knark, men jag har ändå sysselsatt mig med nåt. Jag blir vansinnig av att inte ha något att göra. Om jag ändå finge göra det jag ville. Det krävs så mycket utbildning. Jag tycker om att jobba med händerna, men jag skulle gärna vilja åka ut och bli informatör. Informera i skolorna och försöka varna ungar från att gå den väg jag har gått... Jag har mycket att lära andra människor, men trots allt är det inget att sträva efter och det skulle jag gärna vilja varna folk för. Jag tror dom skulle lyssna mer på mej än en som har läst."*

Andra kvinnor var mer tveksamma till att söka arbete under institutionsvistelsen och var osäkra på vad de ville jobba med eller när de skulle söka. *"Jag vet inte vad jag vill jobba med. Jag kommer nog att söka dom här två åren om jag får sjukbidrag. Då kan jag nog i princip ha vilket jobb som helst. Det viktiga är att jag har något för händerna, en halvtid varje dag och ha det och rutinera mig. Att gå upp på morgonen och gå med flickan till skolan och så där".* (Berit).

På inackorderingshemmet ansåg man att det inte lönade sig att arbeta. *"Det kostar oss 95:- per dag att bo här. Om man då arbetar, så får man en matlåda med rester. Så många tusen i månaden för dessa 11 m2. Därför är det inte många som vill arbeta. Man får inga pengar över",* sade Stella och Fanny tillade *"200:- i veckan i fickpengar får man. Man har inte råd med någonting."* Detta visar på institutionsboendets avigsidor, där de inskrivna inte kan känna sig som hemma, inte får bestämma över vad de ska äta och får sig medel tilldelade.

Mödrahemmets kvinnor har sina barn att ta hand om och det är inte aktuellt med förvärvsarbete utom för Fredrika. Hon har varit ca ett och ett halvt år på institutionen

och barnet är egentligen alldeles för gammalt för att de ska få vara kvar. Men väntan på bostad bidrar till den förlängda institutionsvistelsen. Vid intervjutillfället hade Fredrika fått besked om att hon fått en bostad och skulle flytta dit om någon månad. Hon hade också fått daghemsplats, men ville vänta med att börja arbeta.

Hur ser kvinnornas position på arbetsmarknaden ut i förhållande till deras *utbildning*? Flertalet kvinnor hade låg skolutbildning. Sju av de äldre kvinnorna hade genomgått folkskolan. Fem kvinnor hade grundskoleexamen varav en också fortsatt på folkhögskola. En kvinna hade realexamen. En av de finska kvinnorna som varit fosterhemsplacerad i Sverige hade tvåårig gymnasiekompetens och därefter en barnskötarutbildning. De andra finska kvinnorna hade utbildning i Finland, varav en hade läst svenska på gymnasium där. En kvinna hade studerat svenska endast i Sverige.

Vid intervjutillfället var det inte många som ville studera, men några kvinnor talade om kurser eller AMS-utbildning (Karin, Berit, Christina). Hanna och Sanna på mödrahemmet vill läsa kvinnohistoria och kvinnoliv på folkhögskola. Hanna har tidigare gått en sommarkurs i kvinnospecifika problem och blivit medveten om kvinnoförtrycket. Hon har också planer på en framtida utbildning. *"Jag har också tänkt gå på kvinnokursen. Ett kvinnligt sätt att se på samhället. Jag har tänkt att komplettera också. Jag har gått två år tidigare på folkhögskola. Så att jag får gymnasiekompetens så att jag kan söka till högskolan."* Hanna och Sanna hade träffat varandra i missbrukarkretsarna, men först på mödrahemmet lärde de känna varandra och trivdes mycket bra tillsammans. De vill vara ett stöd för varandra när de blir utskrivna. De vill bo och studera tillsammans. Kvinnoförtrycket har fått dem att upptäcka att kvinnogemenskap kan vara viktigare att satsa på än relationer till män, åtminstone den närmaste framtiden.

Socialt nätverk

Det sociala nätverket är i allmänhet mycket svagt för flertalet kvinnor och enligt deras civilstånd har drygt hälften av kvinnorna misslyckade äktenskap bakom sig. Skilsmässorna var oftast en följd av pågående missbruk antingen hos kvinnorna eller hos båda parter. Relationerna till *männen* är överhuvud mycket problematiska för kvinnorna. De har i regel påverkats av sina manliga partners i sina missbruksmönster. Ingas make är alkoholmissbrukare. Av de skilda eller ogifta kvinnorna som under de senaste åren har haft långvariga förhållanden med en man, är endast Solveigs partner icke-missbrukare. Samtliga kvinnor på mödrahemmet har missbrukande fäder till sina spädbarn. Sammanlagt 11 av kvinnorna har/har haft en fast manlig missbrukande partner de senaste åren. Två kvinnor har "valt" att inte ha några fasta förbindelser, men från helt olika utgångspunkter. Lisbeth har efter skilsmässan inte brytt sig om någon man och Petra har - för att kunna tillgodose sitt narkotikabehov - haft många manliga kontakter genom att prostituera sig. Flera av kvinnorna har haft

förhållanden med olika missbrukande män. Ibland har de bott en period med mannen för att sedan bryta upp och vistas hos andra "vänner och bekanta". Flera av kvinnorna säger att de brutit med sina senaste missbrukande manliga förbindelser, men några har inte förmått att ta det steget. De senare går en osäker framtid till mötes eftersom männen väntar på dem.

I Tabell 10 kan vi se att samtliga kvinnor utom tre har barn. Av dessa har drygt hälften fler än ett barn och några har barn i flera äktenskap eller förhållanden. Av samtliga mödrar är det drygt hälften som inte har/har haft (några av barnen är nu vuxna) vårdnaden om ett eller samtliga barn. Ett barn hade adopterats bort.

Tabell 10 Antal kvinnor som har barn och som ej var/är vårdnadshavare

har barn	har fler en ett barn	ej vårdnad om ett el flera barn
<u>Antal</u>	<u>Antal</u>	<u>Antal</u>
14	8	8
n=17	n=14	n=14

Tabell 11 visar att totala antalet barn för mödrarna är 27. 14 av barnen har varit eller är omhändertagna av annan vårdnadshavare än modern. Antingen är barnen placerade hos släktingar eller i annat familjehem.

Tabell 11 Antal barn med olika vårdnadshavare

modern vårdnadsh.	annan vårdnadshavare:	släktplacerad	annan placering
<u>Antal</u>	<u>Antal</u>	<u>Antal</u>	<u>Antal</u>
13	14	8	6
n=27	n=27	n=14	n=14

Barnen i familjehem, är i några fall placerade långt ifrån Stockholm (ett barn är i Finland) och det innebär långa resor för mödrarna och sparsamma kontakter med barnen. Av de släktplacerade barnen är några hos sina fäder. Kvinnorna har oftast dåliga relationer till dessa fäder från tidigare äktenskap eller förhållanden. Kontakten med barnen är därför sporadisk. Två kvinnor har sina barn placerade hos föräldrar respektive syster i Storstockholm och kontakten mellan dessa mödrar och barnen tycks vara mer kontinuerlig.

Ovanstående resultat bekräftas av annan forskning. Stig Larsson (1986a), menar att många av de tunga alkoholmissbrukande kvinnorna har egna barn, men en relativt liten andel av dem har hand om barnen. I flesta fall finns barnen antingen hos fadern, i familjehem eller på institution. I vissa fall har modern adopterat bort barnet(n).

Ett av de svåraste trauman för en missbrukande kvinna, är att bli betraktad och betrakta sig själv som misslyckad mor och att bli fråntagen sitt barn (Torsdotter, 1984; Larsson, 1986a). Många kvinnor är ensamstående mödrar eller om de lever i missbruksförhållanden, så har de i regel det största ansvaret för barnen. Barnen kan bidra till att kvinnan klarar av att leva mer ordnat och att hon kontrollerar missbruket bättre. Men nederlaget blir desto större, när hon inte klarar av vården av

barnen. Stämplingen från omgivningen och den egna fördömsen blir ytterligare en belastning (Hammer, 1986). Vid tvångsomhändertaganden av barnen är chocken och förnedringen total, men också när omhändertagandet sker frivilligt är separationen starkt förbunden med djup sorg. Sven Hesse (1984) menar, att moralismen slår hårt mot missbrukare. Myndigheterna vänder föräldrarna ryggen, när de anses vara hopplösa fall och inte samarbetsvilliga. Barnen kan också placeras långt från hemmiljön istället för att man tillämpar närhetsprincipen⁷. Här finns en uppenbar konflikt mellan vilka grupper som skall företrädas - barnens eller föräldrarnas. Socialtjänsten värnar framförallt om barnens intressen, om förhållandena anses vara till skada för dem. Stöd till föräldrar och barnen saknas tydligen.

Resultaten från min undersökning visar att flertalet kvinnor inte har någon trygg familjegemenskap att återvända till. Hur ser relationerna till övrig släkt ut? Flera av kvinnorna har kontakt med släktingar, framförallt med föräldrar eller syskon, men endast några få har stöd av dem. Många av föräldrarna är för gamla att ge stöd och andra släktingar bor långt bort. De finska kvinnorna har t ex sina närmaste anhöriga i Finland.

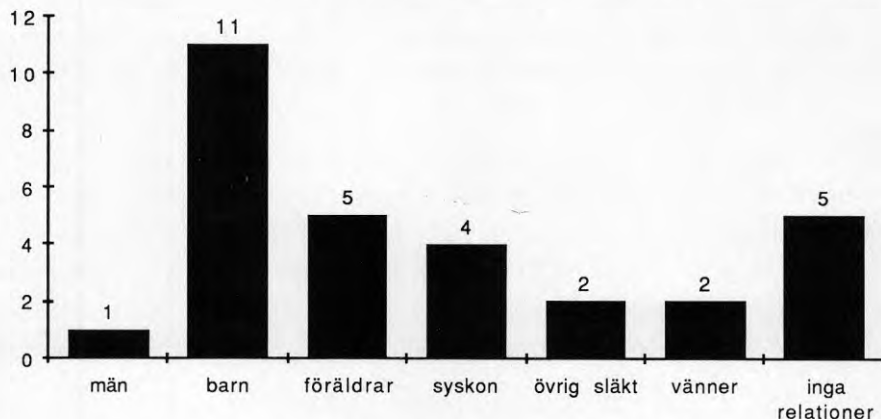
När det gäller *vänner*, så har flertalet kvinnor endast umgåtts med andra missbrukare och de har inga vänner som stöd mot missbruket. De kvinnor, som tagit avstånd från sina missbrukande män och vänner är därför mycket ensamma. De har inget stödjande socialt nätverk.

I figur 10 nedan visas kvinnornas positiva relationer. Figuren visar att endast en kvinna har en fast relation till en man som icke är missbrukare. Av de kvinnor som har barn anser nästan två tredjedelar att de har god kontakt med ett eller flera av sina barn. De äldsta kvinnornas barn är numera vuxna men kvinnorna på mödrahemmet lever fortfarande i symbios med sina spädbarn och två av dessa kvinnor har helt brutit kontakten med spädbarnens fäder. I intervjuerna framkom gång på gång hur viktiga barnen är för kvinnorna oavsett om de har vårdnaden om dem eller inte. Barnen kan bli en vändpunkt till ett drogfrött liv. En del av kvinnorna har dock fött flera barn utan att klara av missbruksproblemen. Fem kvinnor uppger att de har bra kontakt med sina föräldrar eller enbart modern och fyra kvinnor med syskon. Två kvinnor anser att de har positiva relationer till övrig släkt. Med övrig släkt menas här fostermor och kusin. Endast två kvinnor har icke missbrukande vänner som de kan vända sig till. 15 kvinnor har således endast missbrukande vänner. Ett par kvinnor har positiva relationer till mer än en kategori. De har exempelvis både föräldrar eller annan släkt och barn som bryr sig om dem, medan andra endast har småbarn, som de själva måste vara ett stöd för. Observera särskilt att fem kvinnor har ingen som helst social

⁷ Närhetsprincipen = placering på institution ska ske så nära hemorten som möjligt.

relation att vända sig till när de kommer i krissituationer och som kan stödja dem mot missbruk.

n=17 alla kategorier utom barn, n=14

Figur10. Antal kvinnor och deras "positiva" relationer

Av figuren ovan framgår således att kvinnornas mest positiva relationer är i förhållande till sina barn. Men barnen är personer som kvinnorna själva bör vara stöd för. Några kvinnor har föräldrar och andra släktingar att vända sig till i krissituationer. *"Min mor... det är inte många mammor som är ute och jagar sina barn dygnet runt. Från det jag var tolv till det jag var tjugo...Mamma har alltså varit ute och jagat mig på nätter och gått ner i vikt på grund av nervositet. Nu när jag börjat inse varför hon har gjort som hon har gjort har jag bra kontakt med henne. Förut ville jag bara bli lämnad ifred."* (Klara).

"När man slutar missbruka blir man ensam"

Att bryta sig loss från den subkultur till vilken missbrukarna hör är oerhört svårt. Flera kvinnor nämner att det svåraste är att skaffa nya vänner efter brytningen med missbruksgänget eller den missbrukande partnern. Stella har inga släktingar eller vänner och hon har gått ifrån sin man. Fanny har endast sporadiska kontakter med föräldrarna i Finland och inga andra vänner än missbruksgänget. Här följer en bit av dialogen under intervjun. Stella: *"Så när man slutar missbruka blir man ensam. Jag har tappat allt umgänge."* Fanny: *"Ja, och när man mår dåligt går man kanske tillbaka till kompisarna. Det har hänt mig flera gånger att jag började igen. Man måste ju ha nånting i livet i alla fall".* Vera berättar att hon fick återfall då hon kände sig ensam. *"När jag bodde med barnen var jag väldigt ensam. Det var bara jag och barnen då. Det var väl ensamheten som gjorde att jag fick återfall. Jag kunde inte koppla av med nånting förrän jag hade sprit i kroppen."* När självförtroendet är i botten kan alkohol

vara räddningen för stunden. *"Jag har varit ensamdrickare i alla tider. Flaskan har varit min polare, jag har känt mig trygg med den. Att våga vara",* sade Berit och Petra fortsatte med en något vidare syn än till sin egen ensamhet: *"Folk känner sig ensamma, det tror jag väldigt många gör. Det har jag stött på väldigt mycket som prostituerad. Ensamheten i Sverige är fruktansvärd egentligen. Den kan ta knäcken på folk. Och göra så folk börjar dricka och få flaskan som sällskap."*

* * *

En slutsats är att många av kvinnorna är otrygga inte bara när det gäller bostäder och boende utan också när det gäller positiva relationer. Något socialt nätverk går knappast att uppbringa. Vad återstår det för stöd för kvinnorna annat än samhällets? Hur upplever kvinnorna socialtjänstens roll? Vilket stöd har kvinnorna fått under missbrukstiden? Tidigare konstaterades att vårdcirkulationen var omfattande. Beror den på brister i vården och uteblivet stöd eller är det motivationen hos kvinnorna som saknas?

Stödjande relationer - förutsättning för motivation

Motivation att sluta missbruka varierar över tid och i olika grad under missbrukskarriären. Inställningen till socialtjänsten, socialsekreterare och institutionsvården beror därför dels på vilken motivation kvinnorna har att sluta missbruka vid speciella tillfällen och dels på hur de har blivit behandlade av personal och vilket stöd de har fått av socialtjänsten. Kontinuerlig kontakt med en och samma socialsekreterare är viktig för kvinnorna och kan stärka motivationen. Ständiga byten av kvinnans kanske enda sociala kontakt eller om relationen mellan kvinnan och socialsekreteraren/vårdaren är dålig kan försvaga densamma. Vid institutionsplacering är det också viktigt att komma till "rätt" hem för vård eller boende. Flera kvinnor tycker inte att de hade passat in på institutioner vid tidigare tillfällen och att de inte fått tillräckligt med stöd. De rymde. Motivationen tycktes också bli svagare ju starkare tvångsåtgärder som vidtagits av myndigheterna. Nedan följer några utsagor som visar kvinnornas olika grad av motivation vid tidigare institutionsvistelser samt deras inställning till socialtjänsten, stöd och eftervård.

"Jag var där så kort tid, där hade vi terapi, men så träffade jag pojkens pappa och där fick det inte förekomma något förhållande. Så sprack det. Jag hann inte bygga upp det där, jag stack." (Vera)

"På ungdomsvårdsskolorna, där fanns det knark. Där rymde man. När jag var i femte månaden så kom jag till ett annat ställe. Vi hade tänkt lägga av ihop den här killen och jag, men det vart inte så. Nu är jag motiverad. Nu har jag förändrats så mycket i och med att jag fått barn, liksom vuxit och blivit mognare. Större anledning att verkligen... och jag har ingen kontakt med barnets far. Han fortsatte att knarka. Ingen mening." (Hanna)

"Den här gången är det bra för jag är här frivilligt. Däremot var jag här samma tid förra året och då var jag på papper och då blev jag väl litet obstinat. Min trygghet den här gången var ju att jag kände personalen och hur det fungerade. Det är mycket som fattas i eftervården ." (Maria)

"Jag har inte fått ett dugg stöd. Inom tvångsvården har jag bara varit placerad, förvarad på ett ställe då i ett visst antal månader. Det är mest gamla torkar jag har hamnat på... Nej, ingen behandling." Rymde du då? "Oh ja, att sitta för nånting som man inte har gjort. Det blev ju ett barnsligt trots som kom fram. Tvångsvården ville man inte acceptera. Att jag lyckades hålla mig en månad på sjukhuset (innan inskrivning på planeringshemmet) det var en fantastisk grej, för annars har jag bara stuckit iväg. Det var bara för att jag kände att nån brydde sig om just mej. Förut var det väl mer för att man var farlig för sig själv och andra (HIV-smittad). Det lät lite konstigt i mina öron. Jag tyckte att jag skulle få leva mitt liv som jag vill. Nu fick jag den här chansen. Jag gick in frivilligt....då fick jag den fina uppställningen från folket på sjukhuset. Jag fick bara pang bom lägga in mej." (Petra)

Citatet visar vikten av att någon "bryr sig om", även om det är frågan om professionella relationer. Bristen på andra positiva relationer bidrar troligen till att de professionella kan få stor betydelse. Framförallt är det viktigt inom vården, eftersom missbrukaren sällan har någon annan fast punkt. Missbrukare kan bli motiverade att försöka sluta med missbruket. Försök att sluta missbruka kanske misslyckas gång på gång, men för att bibehålla motivationen behöver även behandlaren/socialsekreteraren visa sin motivation, menar Håkan Jenner (1987) som har skrivit om motivation hos missbrukare och behandlare. Behandlarens förhållningssätt kan vara avgörande för behandlingsresultatet. "Med behandlarens positiva inställning blir det inte alltid resultat. Utan behandlarens positiva inställning blir det aldrig resultat."

Hur inrättade sig kvinnorna på den nuvarande institutionen? Kände de stöd från personalen och hade de kontinuerlig kontakt med sina socialsekreterare på distrikten? Kunde de komma överens med andra inskrivna? Flertalet kvinnor sade sig "trivas", men svaren bör tolkas med försiktighet. Kvinnorna kan på grund av rädsla för sanktioner lovorda både institution och personal. Svarsskillnader fanns också bland kvinnorna på de olika hemmen. På mödrahemmet hade alla fått ett erforderligt stöd för både sig själva och sina barn "...jag har klarat av mina skulder. Det har jag gjort här och kommit från spriten och fått lugn och ro med mitt barn. Ja det skulle varit väldigt jobbigt att vara ensam om jag inte kommit hit, när han (barnet) var liten ". (Fredrika). Även på behandlings- och planeringshemmen var flertalet kvinnor nöjda med personalen. De två kvinnorna på inackorderingshemmet verkade mindre tillfreds och tyckte det var för mycket regler att följa. De tyckte inte heller om kontrollen av

rumsstädningen på fredagar. Vid mitt besök fick jag se Stellas rum. Hon hade bl a satt upp affischer, möblerat med några egna möbler - en bordslampa, TV och stereoanläggning. Rummet var ombonat och personligt präglat, men det var trångt. Stella trivdes inte: *"Det är inget eget, ingen egen ingång"*.

Kvinnornas kontakter med sina respektive socialsekreterare har skiftat under missbrukstiden. Många har bytt socialsekreterare flera gånger. Ibland är det kvinnornas egna omflyttningar - som innebär att de skriver sig på olika distrikt - som bryter kontinuiteten. Ibland är det socialsekreterarna som har barnledigt eller slutar på sina arbetsplatser. Flera kvinnor tycker också att kontakten med socialsekreterarna är undermålig under institutionsvistelsen. *"Från sociala i X har de olyckligtvis bara varit en gång och då har jag bott här i snart nio månader nu."* (Vera). Flera av kvinnorna har dock socialsekreterare som i samråd med institutionspersonalen skall söka eller har sökt medicinsk eller social förturslägenhet till dem.

Hur förhöll sig kvinnorna till varandra på institutionerna? Några av de äldre kvinnorna på behandlingshemmet tycker att det är påfrestande att vara tillsammans med så många andra kvinnor och vill vara ifred mycket mer. Andra har svetsats samman under institutionsvistelsen och ger varandra stöd. Några av dem är mycket ensamma och räknar endast sina medboende på institutionen som sina vänner. Kvinnorna på planeringshemmet är en grupp, som tycks fungera bra ihop. De kommer dock att skingras snart. Boendetiden skulle egentligen redan ha varit avslutad. Det betyder att ensamheten kommer att göra sig påmind igen, när de kommer ut i samhället eller att de får söka nya kontakter på nästa institution. Berit, som skall slussas vidare till ett inackorderingshem när det blir en ledig plats, berättar om sin inre oro och ett uppskattat stöd: *"Jag har varit på behandlingshem drygt ett år... jag har haft mina trappsteg i många år, två steg uppåt och fyra neråt och ett steg uppåt och fem neråt och fram och tillbaka, hit och dit, huller om buller... jag hade en svacka här nu för tio dagar sen. Jag låg plakat här. Det var en sån förtvivlan och en sån ångest här inne. Det var svart, men jag fick bara vara och blev accepterad och det är en underbar känsla."*

Hannas och Sannas vänskap på mödrahemmet är redan omtalad. De när en dröm: *"Jag och H vi söker en lägenhet tillsammans. Vi vill dela på en stor lägenhet - en femma där vi kan bo ihop med våra barn. Vi vill stödja varandra. Jag tror ensamheten är väldigt farlig"* (Sanna). Motivet att avstå från droger måste då vara starkt hos dem båda om vänskapen ska hålla. Många vänskaps- och kärleksband har knutits på institutioner, men få har klarat av att avhålla sig från droger när de kommit ut i samhället. Karin är ett exempel på det. Hon lärde känna en kvinna på ett annat behandlingshem. De bodde sedan tillsammans i Karins lägenhet och fortsatte att dricka. Hyran betalades inte och Karin blev vräkt. Sedan var Karin i flera år beroende av denna "väninna".

"Det viktigaste för mig när jag kommer ut är att få stöd"

Motivationen hos kvinnorna har således inverkan på vårdcirkulationen och på relationen mellan personal inom socialtjänsten och kvinnorna, men behandling och eftervård är bristfällig. Kontinuerligt stöd saknas.

Flera av kvinnornas utsagor och handlingar visar på önskemål om stöd och hjälp. Samtliga kvinnor har exempelvis frivilligt gått in i behandlingen, även om några av dem har hot om LVM över sig. Flera av kvinnorna har själva kontaktat socialsekreterare eller institution och "skrikit på hjälp" bl a Solveig, Karin, Christina och Maria, vilket visar att de vill ha stöd till förändring. Några av kvinnorna har besökt Verdandi och Länkarna efter andra institutionsvistelser för att få kontakt med f d missbrukare i hopp om stöd. Motivationen att förändra livet och sluta missbruka har vid intervjutillfället vuxit för flera av kvinnorna och nästan samtliga poängterar att det nu är sista chansen. Utsagor om ångest och rädsla för döden vittnar om ett stort hjälpbehov. *"Det var jag själv som tog kontakt med min assistent. Jag sa att 'nu får du faktiskt ta och skramla fram något. Det här går inte. Innan jag är femtio så har jag supit ihjäl mej'...Nu kände jag att jag måste göra något. Det går inte längre bara. Jag kan inte fortsätta så här livet ut."* (Karin). *"...jag fick ett riktigt skrämnskott och jag har aldrig blivit så rädd nån gång under dom här perioderna som nu. Nu tycker jag att det gäller liv eller död."* (Solveig). *"Man klarar det inte fysiskt och psykiskt. Jag kände det. Nu är det sista chansen. Jag behöver lägga av nu"*. (Henrietta). Flera av kvinnorna uttryckte sin dödsrädsla, bl a Maria, Petra och Vera.

Citaten kan möjligen tolkas som om kvinnorna i rädsla för döden ville ha hjälp för stunden med avgiftning och därefter någon tids vila, för att efter utskrivning återfalla i missbruk. Men med tanke på kvinnornas långa missbrukskarriärer, många institutionsvistelser med åtföljande misslyckanden finns det en gräns för fler påfrestningar. En annan och rimligare tolkning är således, att kvinnorna är medvetna om att de inte själva klarar ännu en utskrivning utan stöd.

Vilken form av stöd vill kvinnorna ha när de blir utskrivna nästa gång? Hur ser de på framtiden? Vill de ha kontakt med grannar, om de får en bostad? Å ena sidan uttrycker många av kvinnorna önskemål om och behov av stöd i olika former, men å andra sidan är de angelägna om sin integritet. Det gäller särskilt vid tal om stöd i boendet, där de tydligt markerar ett revirtänkande och rätten till självbestämmande.

Det är framförallt de yngre kvinnorna som ser stöd liktydigt med kontroll. Henrietta och Fanny är exempelvis direkt antagonistiskt inställda till tanken att få stöd, om de får en bostad. De vill vara för sig själva. Stänga sin dörr och få vara ifred. *"Jag vill inte ha något stöd. Jag vill ha det så att ingen säger åt mej att 'Du ska göra så och så'."* (Fanny). Men Stella som sitter bredvid säger däremot *"Jag skulle vilja ha stöd"*.

Flera av kvinnorna vill ha stöd alltifrån önskemål om kontakter för att få praktiska behov tillgodosedda till mer djupa, kontinuerliga relationer. Stödet av andra ses som ett led till gemenskap i sociala nätverk. Flera kvinnor betonar exempelvis saknaden och behovet av icke missbrukande väninnor. *"Jag vill inte ha en instans att vända mej till, för där blir jag ständigt påmind. Jag skulle vilja ha någon form av... ja, jag saknar en väninna. Någon medmänniska helt enkelt."* (Maria). *"Jag tror att det är bra, just det här med vänner. Det är viktigt. Att prata med. Jag har några vänner utanför missbrukarkretsar. Sen jag gick på folkhögskolan så har jag börjat ta upp kontakten med dom gamla kamraterna."* (Hanna). Också Solveig påpekade behovet av en väninna för att bryta isoleringen efter utskrivning. Några kvinnor har önskemål om att kunna stödja varandra i boendet, som Hanna och Sanna. Även Berit vill bo kollektivt. *"Jag vill att dom ska köpa en kåk åt oss nånstans, åt oss här på en sex till sju rum. Och sen att vi kan få bo tillsammans och ändå ha våran dörr att stänga, men som ett slags kollektiv. Vi stöttar varann och vi sparkar varann i ändan och vi kan konfronteras med varann och inte vara långsinta för det."* Och Petra fyller i: *"Det skulle vara det här gänget här nu. Dom har aldrig haft ett så bra gäng"*. Lisbeth vill bo ensam men uttrycker sitt behov av stöd och trygghet genom att flera gånger nämna önskemål om servicelägenhet med larmknapp.

Andra önskemål är att få stöd inom öppenvården eller en hemma-hosare som kommer någon gång i veckan. Innebörden av stöd kan vara att på samma gång få känna sig respekterad som att vara i behov av en viss kontroll (Berit). Ett ställe att "snacka av sig" på är också viktigt, exempelvis gemensamhetslokaler. Några förväntar sig stöd från socialassistenter eller kontaktpersoner *"Jag får försöka prata med henne att jag får ha henne kvar. Och att jag får prata ut med henne, när det känns jobbigt. Det är verkligen en underbar människa. Hon liksom förstår mej."* (Karin).

Några kvinnor vill ha stöd av flera personer när de blir utskrivna, även om dessa personer också blir kontrollörer. Vera är en av dessa. Hon vill ha kontakt med och vara inskriven på mödrahemmet även när hon har fått bostad: *"Det som är viktigast när man flyttar ut härifrån det är just att kunna få hjälp. Det är så svårt (att sluta missbruka), men jag kommer att kirra det här nu. Det vet jag för annars hade jag aldrig fått pojken. Jag var gravid med ett annat barn -84, men fick missfall. Och då drogade jag mej ännu mer efter det. När jag fick reda på att jag var med pojken har jag inte tagit något.. Det är första gången på tjugo år som jag har gått in för att hoppa av missbruket... Det är sociala som jag ska ha kontakt med en gång i veckan och så har jag min fostermamma som ska vara min kontaktperson. Jag har bra kontakt med henne. Jag är fosterbarn... Ja, jag skulle kunna tänka mej att ha kontakt och stöd av nån granne. Jag har inga problem med att få kontakt med folk. Jag har mannens syster också. Henne kommer jag att hålla bra kontakt med... Det viktigaste för mej när jag*

kommer ut är att få stöd. Det här med jobb är inte så viktigt just nu, för jag vet mina fallgropar. Det är just när jag får för mycket omkring mej, då är det lätt att man tar till något. Jag tänker ta ett halvtidsjobb längre fram... Jag vill vara inskriven här ett år sen jag flyttat härifrån, utifall man skulle få ett kraftigt återfall. Det är en trygghet."

Kvinnornas inställning till grannar och grannkontakter skiftar. Några tycker att man kan hälsa och prata litet med grannarna, men de vill inte ha något spring i lägenheterna eller något direkt stöd av grannar. Berit och Petra påtalar dock vikten av stöd samt medmänsklighet mellan människor. Nedan följer en dialog mellan de två kvinnorna.

Berit: *"Ja stöd när andan faller på. Man ska väl våga ge varandra ett leende och öppna sin dörr och ta sig tid att lyssna på varandra..."*

Petra avbröt: *"Det tror jag med. Svensken har väldigt svårt för det."*

Berit: *"... och acceptera och respektera människan."*

Petra: *"Mycket bottnar vårt missbruk i, att vi har revolterat mot det där. Jag tror att den här kyligheten mellan människor kanske var en grej man tyckte var fel från början. Jag har tyckt att människor är så rädda för varandra. Jag tror säkert att vanliga människor har mycket att lära av oss. Men man kan inte ställa sig upp och hålla föredrag till en granne, men just det med ett leende, att man kan lära känna varandra, men många vet ju inte vem som bor i dörren intill. Det skulle vara roligt om folk hade mer kontakt."*

Berit: *"Gårdssamlingar att samla sig kring och snacka några goda ord."*

Petra: *"Förr var det ju mer kontakt mellan grannar, i seklets början..."*

Berit: *"...men här ska vi se till att det inte kommer in några vilka som helst inte (Berit gör en min och förställer rösten som visar negativa attityder från grannar), utan det här vårdar vi". Berit fortsätter: "Jag tycker vi skulle få blanda oss lite mer. Missbrukare och inte missbrukare. Vi borde få våra chanser, lite mer chanser än vad vi får, vi missbrukare."*

Petra: *"Jag tror att stödet är mycket viktigt. Jag tror att alla behöver det fast folk vill inte erkänna det."*

Svårigheten för udda människor att få känna granngemenskap är dock stor. Ännu svårare är det att få stöd av grannar. Nutidens bostadsområden lider brist på gemenskap och samhörighet. Flertalet boende vill inte ha några djupare grannkontakter. Grannarna ska vara "lugna och kontrollerade". De flesta är rädda för avvikande människor och håller distans. Det visar Siv Ehn (1987) i en rapport om samhörighet och splittring mellan grannar i olika bostadsområden. Och i och med störningsjourens tillkomst har samhället underlättat för boende att ännu mer undvika att konfronteras med avvikande och störande personer. Det är lättare att ringa till jouren och klaga än

att ta kontakt, knacka på och försöka tala med störande grannar och ta reda på problemen. Å andra sidan hamnar missbrukare ofta i bostadsområden som redan har sociala problem. Det är antagligen inte realistiskt att förvänta sig att människorna där har de resurser som fordras för att utgöra stöd för andra.

Självförtroende

Ett viktigt steg på vägen till trygghet är att bygga upp *självförtroendet* skrev jag tidigare i kapitlet. För missbrukande kvinnor är bristen på självförtroende stort och de allra flesta klarar inte av att stärka självförtroendet på egen hand. Det dåliga självförtroendet hänger samman med flera saker. Dels är det kvinnoförtrycket, som samtliga kvinnor har upplevt ute i samhället eller på individnivå i sina relationer till män. "*I missbrukssvängen har man kommit ifrån mycket att vara kvinna - att vara tjej. Man har blivit förtryckt. Självkänslan är det inte mycket med.*" (Hanna). Dels har självförtroendet knäckts av skuld- och skamkänslor hos kvinnorna pga det liv de har fört. Det är inte förenligt med samhällets normer att kvinnor och mödrar missbrukar. "*Det har blivit för mycket missbruk, så man har själv dragit sig undan vanligt folk.*" (Berit). Christina visar i en utsaga sina skamkänslor över att vara på institution: "*Jag vill inte ha fler besök heller, därför jag har inte gått ut med var jag finns någonstans. Det har inte varit så lätt. Det är ingenting som man precis annonserar ut.*" Stigmatiseringen från samhället späder ytterligare på självföraktet och kvinnorna kan fly in i en total avvikarroll.

Vårdboende; att leva för länge på institution kan också försvaga självförtroendet, eftersom klienterna kan bli alltför skyddade och inte vågar sig ut i samhället igen. Självförtroendet är dock olika hos kvinnorna och har vuxit hos somliga kvinnor i takt med att motivationen vuxit, dvs när de bestämt sig för att sluta missbruka och bryta med droglivet. Några har byggt upp självförtroendet på kvinnogemenskap. "*Vi är inte mogna för det här med killar än, varken hon eller jag. Vi måste skaffa en trygghet i tillvaron innan vi skaffar ett förhållande.*"; säger Sanna, när vi talar om hennes och Hannas önskemål om gemensamt boende. Båda kvinnorna har brutit med barnens fäder. Andra kvinnor är medvetna om att de måste bygga upp självförtroendet, men samtidigt osäkra på om de kan sluta med droger för all framtid. Flera har en önskan om att kunna "dricka till helgen"; "supa som Svensson", men säger sorgset att det är en omöjlighet. De är rädda för att få återfall. Några av kvinnorna klarar själva av att söka arbete och bostad, medan andra vill att personalen ska ordna det mesta. Det beror på vilken fas i uppbyggnaden av självförtroendet de är i. Petra, som i många år i princip levt på gatan och nu är HIV-smittad, ger trots dödshotet intryck av att ha byggt upp sitt självförtroende. Eller har det aldrig knäckts? Hon äger i varje fall en viss integritet. Hon känner sig säkert stämplad både å sina egna och andra narkomaners vägnar, men försöker få upprättelse: "*Jag har fått en känsla av att folk ute i samhället tror att vi*

narkomaner är rätt så ointelligenta personer. Bara för att vi har missbruksproblem, så är vi dumma i huvet, men jag vill gärna få fram det, att det är vi inte. Det bottnar väl i lite andra grejer, missbruket."

"STÖRSTA PROBLEMET"

Vad oroar kvinnorna mest? Kvinnornas svar på vad som var "största problemet" handlar framförallt om två saker - bostadsfrågan och missbruket. Men också relationer till barn och män och frågan om arbete räknas till problem som måste lösas.

Det är inte endast de bostadslösa kvinnorna, utan även några av dem, som har lägenhet, som anger bostadsfrågan som det största problemet. Solveig t ex, våndas över om hon skall flytta eller inte. Det är inte själva bostaden som är problemet utan mer hennes rastlöshet och ambivalens. Några kvinnor känner att dom inte kan påverka och inte har inflytande över sin bostadssituation. Maria vill byta lägenhet och bostadsområde för att fästmannen inte ska nå henne, när hon vill vara ifred. Hon har emellertid inte själv förmått att ta det steget, utan behöver stöd från socialtjänsten. För Lisbeth har tryggheten försvunnit sedan sonen tog över kontraktet: *"Det är det här med bostaden... att pojken... Det är inte lägenheten som sådan utan att jag vill ha kontroll över sånt... att jag har min egen lägenhet. Och jag ska inte bara behöva betala hyran och finna mig i allt".*

De bostadslösa kvinnorna, som inte har någonstans att ta vägen efter institutionsvistelsen, har ännu mindre chans att påverka bostadssituationen och ser bostadsbristen som ett stort hinder. De vet att många andra står i kö för en bostad och erfarenheten har visat dem att missbrukare kommer i sista hand. Flera kvinnor har vistats mycket längre på institutionen än vad som var föreskrivet. Det gäller Henrietta och Karin på behandlingshemmet, som söker både bostad och arbete, men i brist på framgång, resignerar och skriver ut sig. Fredrikas långa vistelsetid på mödrahemmet har däremot givit resultat. Hon har strax innan intervju tillfället blivit anvisad en hyreslägenhet på tre rum och kök och ska snart flytta. För kvinnorna på planeringshemmet får vistelsetiden ej överskrida en månad. Då skall alltså bostadsfrågan på ett eller annat sätt vara löst (oftast är lösningen att förflyttas till annan institution eller att skaffa ett rum på andrahandsmarknaden), men är det sällan. *"Vi känner oss pressade i och med att vi varit här så länge",* säger Petra.

För många av kvinnorna är ett annat stort problem själva missbruket och några nämner både bostadsfrågan och missbruket. *"Det största problemet just nu är bostad, men spriten också... Det värsta är att det är så lätt att börja dricka igen."* (Henrietta) Flera av kvinnornas utsagor visar hur oerhört svårt det tycks vara att bli fri från drogberoende. Detta problem bekräftas också av flera undersökningar. Behandlingsresultat av klienter i institutionell narkomanvård visar exempelvis att hälften var drogfria och endast en på tio har lyckats i sin behandling efter ett år. Då ingår kraven

på försörjning, bostad samt psykisk stabilitet och frånvaro av samhälleliga stöd-kontakter inbegrips. Emellertid var andelen missbruksfria större bland kvinnor än bland män (Oscarsson, 1989). En annan undersökning visar lika nedslående resultat vad gäller behandling av alkoholister. Under en tvåårsperiod har en fjärdedel av klienterna minskat sitt missbruk, men nästan lika stor andel har ökat sitt missbruk under samma period. Dödstalen ser också mycket graverande ut för grava alkoholister (Larsson, 1989).

Efter beslutet att avstå från droger råder tomhet och ensamhet för kvinnorna, eftersom de också måste bryta med missbrukande vänner och män. Några kvinnor som ej kunnat bryta med sina män anger just denna relation som mycket problematisk. *"Det största problemet för mej just nu är faktiskt pappan till pojken. Jag funderar mycket på hur det ska gå för honom. Ja, (Vera suckar) sen grubblar man på det här med bostaden. Men jag vet ju att jag får en bostad. Dom kan inte ställa mej på backen. Det ingår ju i behandlingen, hur mycket dom än hatar mej."* Utsagan visar att Vera är mer optimistisk över att få en bostad än vad de andra kvinnorna är. Även Hanna och Sanna på mödrahemmet ger intryck av att vara säkra på att få en bostad. De är mer bekymrade över hur det ska gå när de har fått en bostad än över att skaffa den. *"Om vi får den där lägenheten och leva där och sen börja på den här kursen på folkhögskolan...hur ska man betala hyror, betala kursavgift, terminsavgifter och... man bor ju på skolan då. Man kan inte hyra ut lägenheten i andra hand"*

Av de bostadslösa kvinnorna är Fredrika den enda kvinna vars bostadsfråga var löst. Övriga kvinnor på mödrahemmet är övertygade om att få en egen bostad, medan kvinnorna på de andra institutionerna är mer pessimistiska. Det kan tyda på att samhället stödjer missbrukande kvinnor med småbarn som genomgått behandling i större utsträckning än andra bostadslösa missbrukande kvinnor. Bostaden blir samhällets belöning till småbarnsmödrar som har visat motivation, men det är snarare för barnens skull än för kvinnornas som bostaden ombesörjes.

* * *

De största problemen rör således missbruk och bostad. Kvinnorna uttrycker inte bristen på stöd som "största problemet", men deras tidigare utsagor angående stöd, samt deras praktiska bekymmer med att skaffa bostad, deras rädsla för att återfalla i missbruk och för att dö samt deras ensamhet, tolkar jag som skrik på hjälp och därmed i stort behov av stöd.

ÖNSKEMÅL OCH DRÖMMAR

Vilka krav ställer kvinnorna på bostad och boende? Ställer de överhuvudtaget krav? Vilka drömmar har de om framtiden? "Kraven" är mycket måttliga. Snarare är det fråga om önskemål om saker kvinnorna lägger vikt vid. Faktorer som poängteras av flera kvinnor är t ex att kunna bo nära eller tillsammans med barnen; att få en tillräckligt stor lägenhet för att kunna ta hem (omhändertagna) barn; att inte hamna i bostadsområden där missbruksvännerna finns; att bo ensamma utan män; att få vara ifred. Några verklighetsfrämmande drömmar och visioner om det framtida boendet har dessa kvinnor inte råd med, med undantag av ett eller annat skämt. De ser oftast realistiskt och ibland krasst på den egna bostadssituationen, men också på bostadsbristen i samhället. Några är mycket bittra på grund av svikna förhoppningar. För flera kvinnor kan en trolig orsak till de anspråkslösa "kraven" vara det dåliga självförtroendet samt otryggheten med hela livssituationen. Kvinnorna tror inte att de har rätt att ställa krav på en bostad, särskilt om de har blivit vräkta. De flesta vågar heller inte ge uttryck för några drömmar om hur bostaden ska se ut eller inredas.

Kvinnornas utsagor visar tydligt sökandet dels efter integritet, dels efter identitet i boendet. Vi måste emellertid skilja mellan kvinnorna som har egen bostad respektive de bostadslösa kvinnorna. Kvinnorna med bostad är åtminstone förvissade om att de har tak över huvudet, en säng och andra tillhörigheter, när de är "färdigbehandlade", medan de bostadslösa kvinnorna lever i den kränkande situationen att inte ens ha någonstans att ta vägen för att få vara ifred med förtvivlan och förhoppning. Deras få ägodelar är i regel spridda på olika boplatser. Vid förfrågan om inredning visar svaren också bristen på kapital och därmed enkla anspråk. "*Det blir billiga saker*" (Karin). "*Det gäller alltid pengar. Möbler som man önskar - det kostar*" (Henrietta). "*Jag har tänkt så här, jag vill inte ha några möbler, kanske kan köpa någon möbel om året, ha gamla saker*" (Fanny).

Bland kvinnorna som har bostad är flera otillfredsställda och otrygga med själva bostadssituationen. Endast en kvinna är nöjd med både bostad och bostadsområde och vill absolut inte flytta (Christina). En annan kvinna har inga egentliga planer på att flytta, men önskar en något större lägenhet (eget rum) för att få vara ifred ibland för man och vuxen hemmaboende son (Inga). Två kvinnor vill byta lägenhet bl a för att komma bort från missbrukarna i bostadsområdena, men också för att komma närmare eller kunna ta hem barn (Solveig och Maria). Marias viktigaste motiv till att byta bostad var dock rädslan hon kände för att återigen bli misshandlad "*Det är därav jag måste byta bostad... Nu vill jag byta den här till en större och något högre upp... Det ligger för lågt ner. Jag har balkong precis utanför. När jag sitter i soffan, ser jag huvudena på folk. Det är en sån otrygghet. Jag har en känsla av att folk är inne i rummet, när jag har balkongdörren öppen...*" Fredrika, som under vistelsetiden på

mödrahemmet till slut blivit anvisad en bostad efter flera år av bostadslöshet, uttrycker inga stora framtidsdrömmar om bostaden. Hon säger sakligt att hon ser fram emot att bosätta sig i egen lägenhet tillsammans med barnet. Hon är ambivalent i fråga om att bo tillsammans med barnets fader. Å ena sidan vill hon inte bo ihop med honom, men å andra sidan vet hon inte om de ska flytta tillsammans. Hon är inte ensam om att ha motstridande önskemål. Solveig är osäker på om hon skall byta lägenhet eller inte. Lisbeth, som egentligen räknas till de bostadslösa kvinnorna, men som betalar hyran och har nyckel till "sin" lägenhet, vill å ena sidan få tillbaka kontraktet samt få lägenheten renoverad och å andra sidan vill hon flytta till servicelägenhet för att känna sig trygg inför ålderdomen.

De bostadslösa kvinnorna har mycket modesta önskemål om hur och var de vill bo. Vanlig lägenhetsstorlek är två till tre rum och kök. Önskemål om bostadsort varierar. Några kvinnor vill helst bo i stan (Hanna och Sanna), andra vill bo i förort (Fanny och Stella). Vera söker lägenhet i den kommun i Sverige som hon ursprungligen kom från. Flera av kvinnorna avvisar tanken på att bosätta sig i bostadsområden där de bott tidigare och har sina gamla missbruksvänner (Henrietta, Vera och Klara). Andra vill bo nära sina vänner (Karin och Fanny). För mödrarna är det dock viktigast att få bo nära eller tillsammans med barnen. Klara har en dröm: *"Jag har varit på institution i nästan hela mitt liv. Jag har två söner, en som är sex år i fosterhem i X, där jag inte alls kommer överens med familjen. Men den minsta har jag bott med praktiskt taget hela första levnadsåret. Sen har jag bott hos min övervakare och då träffade jag pojken nästan varje dag. Nu bor han uppe i Y (kommun långt ifrån Stockholm, där närhetsprincipen alltså inte beaktas), men det är min högsta dröm att få en bostad med honom. Det hägrar för mig och det tänker jag arbeta för."*

Majoriteten av kvinnorna uttrycker att de vill bo utan män. Det är inte konstigt, eftersom kvinnorna har upplevt psykiskt och/eller fysiskt förtryck i relationer till män. Männen har i regel också påverkat kvinnorna starkt, dels i valet av droger och även hur och var de skulle bo. Kvinnorna har nämligen ofta följt med i männens bostadskarriärer. Kvinnorna känner nu att de måste klara sig själva och öka självförtroendet. *"Nu vill jag bo ensam. Ensam på rätt sätt. Att ha min dörr och stänga. Jag vill ta det i min egen takt. Att jag får ett fint hem och ett bra jobb och få leva lyckligt med mina barn. Sen en snubbe liksom, det får komma i tredje hand. Det är vad jag ser fram emot."* (Vera),

Hur ser kvinnorna på att bo tillsammans med andra människor för att inte bli isolerade och för att få gemenskap? Kan de tänka sig att bo i kollektivhus⁸ t ex? Endast

⁸ I anslutning till frågan om kollektivhus berättade jag att det byggts flera kollektivhus de senaste åren och om de olika modeller av kollektivhus som finns; kollektivhus som bygger på service och anställd personal samt kollektivhus med gemensam mathållning (Woodward m fl, 1989).

några få kvinnor tänder på idén om kollektivhus. Det är Hanna och Sanna som redan har önskemål om att bo tillsammans med barnen och stödja varandra och det är Berit, som i sin ängslan över att bli förflyttad till ännu en institution dels vill stanna på planeringshemmet tills hon får en "egen" bostad och dels vill bibehålla kvinnogemenskapen på institutionen genom kollektivboende. "Jag vill att dom ska köpa en kåk åt oss nånstans...(se citat s 82). De flesta är dock mycket tveksamma till att bo kollektivt och några tar helt avstånd. Kvinnorna förknippar kollektivt boende med institutionsboende, vilket de har fått mer än nog av under missbruksåren. De vill ha något eget. För kvinnorna gäller det att kunna få möjlighet att stärka identiteten bl a genom att skapa ett hem. Att skapa ett hem och få hemkänsla, även om det är med små medel, är en del av identiteten. Kvinnorna vill också ha frihet från inblandning eller påverkan. Det gäller deras integritet. Nedan följer några dialoger som belyser de bostadslösa kvinnornas önskemål och drömmar om bostad och boende.

Klara: "Det är allt jag vill ha. Det är en egen bostad. Det tror jag alla vill ha. Det är allas högsta önskan, att kunna få en bostad och visa att man klarar av det på ett schysst sätt."

Petra: "Det är ett stärkande av ens egen själ."

Klara: "Ett eget hem. Möblera som man vill och ingen talar om hur man ska diska och hur man ska ställa möblerna."

* * *

Fanny: "Om man fick välja skulle det vara två rum och egen ingång och egen toalett i något hyggligt område. Jag vill bo ensam. Jag har aldrig fått vara ifred. Jag vill kunna säga till själv när jag vill ha kontakt."

Stella: "Det är som F säger, egen ingång... Ja, vanligt djävla boende, en egen spis, ett eget tak. Bara att man har någonstans att ta vägen. Eget kontrakt. Det är det som ger trygghet".

Slutsatsen är, att kvinnorna i studien saknar mycket av livets nödvändighet, en egen, trygg bostad, en ekonomisk bas och socialt nätverk. Utifrån Allardts (1981) terminologi: att ha; att älska; att vara, saknar kvinnorna nästan allt som ingår i dessa välfärdskomponenter. Att ha innebär att ha sysselsättning, inkomst, utbildning, hälsa, bostad etc. Att älska innebär att individen existerar i en gemenskap med familj, grannar och vänner och att vara betyder att känna sig betydelsefull, att ha anseende, att ha fritidsintressen och att delta i föreningsliv etc. Kvinnorna har ingenting under benämningen att ha eller t ex mycket dålig/otrygg utbildning, hälsa, bostad etc. De ingår inte heller i någon gemenskap och de har i regel dåligt självförtroende, dvs de känner sig inte betydelsefulla. Om exempelvis kvinnornas måttliga bostads- och boendedrömmar kunde realiseras kanske det skulle hjälpa till att stärka själv-

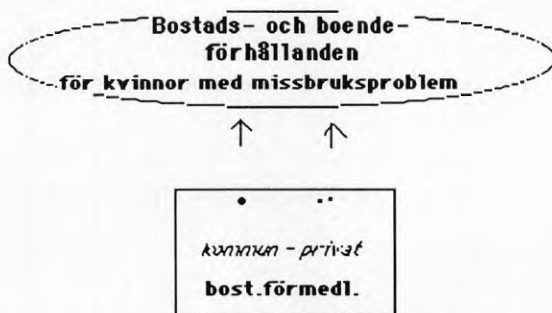
förtroendet och åtminstone i någon mån öka tryggheten. Att bo kanske också på sikt skulle innefatta att ha sysselsättning, inkomst och en god hälsa. Att bo skulle kunna vara avstamp till att älska och att vara. Men det är en fråga om resurser för att kunna bemöta behoven. Om detta handlar nästa kapitel.

KAPITEL 5

...och BRISTANDE RESURSER

Detta kapitel innehåller dels något om myndigheters - bostadsförmedling och socialtjänst - och bostadsföretags arbetsrutiner och dels deras olika perspektiv på missbruksgruppens bostadsproblem. Det handlar bl a om att tillgång inte svarar mot efterfrågan på förturs- och försökslägenheter, men också om andra bristande resurser som drabbar missbrukarna.

ANVISA ELLER AVVISA

Figur 11. Objekt för studien utifrån bostadsförmedlingens perspektiv.

Vilka möjligheter har människor med missbruksproblem att bli anvisade bostäder av **Stockholms bostadsförmedling**?

Det är framförallt två typer av bostäder som anvisas till f d missbrukare - förturs- och försökslägenheter. På Stockholms bostadsförmedling finns en särskild byrå för denna verksamhet, förtursbyrån. Den "svarar för samtliga uppgifter som avser bostadssökande som av allvarliga sociala, medicinska eller andra skäl har ett trängande bostadsbehov." (Stockholms bostadsförmedlingskontor, tjänsteutlåtande nr 16/1988). Såväl sociala som medicinska skäl kan således ligga till grund för beviljandet av **förturslägenheter**. Hushåll som beviljas förtur får, liksom hushåll som förmedlas genom den vanliga bostadskön, eget kontrakt.

Förtursbyrån tillhandahåller också **försökslägenheter**. En institution (t ex hem för vård eller boende eller socialdistrikt) är kontraktssinnehavare. Det är institutionen som väljer ut vem som ska bo i försökslägenheten, inte förtursbyrån. Institutionen upplåter sedan lägenheten i andra hand till den klient som behöver extra stöd i boendet. Efter en viss tid, oftast ett år, kan klienten överta kontraktet om prøvotiden ansetts lyckad. En kontaktman ska vara utsedd som stöd till klienten om problem uppstår. En särskild form av försökslägenhet är s k träningslägenhet. Skillnaden mellan försökslägenhet och träningslägenhet är, att klienten anses ha ännu starkare behov av tillsyn och stöd än vid försökslägenhet samt att bostaden ej överläts

på klienten (Stockholms bostadsförmedlingskontor, tjänsteutlåtande nr 14/1988). När bostadsförmedlingen erhåller lägenheter får förtursbyrån - efter evakueringsbyrån¹ - plocka ut de lägenheter den vill ha. Valet styrs av vilka ansökningsärenden som ligger på tur.

Ensamhushållen utgör en stor andel av samtliga Stockholms hushåll. 1985 var andelen ensamhushåll i Stockholms innerstad 62,5% (Sandstedt, 1991). Enligt chefen för bostadsförmedlingens förtursbyrå är efterfrågan också störst på små lägenheter. Stora lägenheter kan därför vara lättare att komma över, vilket kan gagna barnfamiljerna. Att det skulle vara lättare att bli anvisad en lägenhet, om exempelvis en kvinna blir med barn, är dock en myt.

Efterfrågan på *förturslägenheter* ökar, men dessa bostäder är få. Bostadsförmedlingen borde t ex fått in ca 500 lägenheter fler från de privata värdarna, 1987. Det är framförallt successionslägenheter efter pensionärer som inte kommer in. En viss förbättring har dock skett men *"fortfarande är det så att dom här varannanlägenheterna som dom ska lämna in, dom är både mindre och sämre än dom som dom behåller"*.

Det är också en resursfråga om hur lång tid det tar för bostadssökande att erhålla förtur från det att ansökan lämnats in till beslut. *"Det varierar i takt med bostadsbristen och antalet ansökningar. Ytterst är det en personalresurs det handlar om. I dessa tider tenderar folk att i onödan söka förtur därför att det finns inget annat val och det här ser de som sista halmstrået. Det belastar hela apparaten. Vi måste utreda alla ärenden."* Antalet ansökningar om förtur ökar således och de ca 25 ordinarie anställda räcker inte till för att inom "rimlig" tid kunna besluta om och förmedla förturslägenheter till bostadssökande. Förtursbyrån hade dock vid intervju tillfället lyckats pressa tiden från sex, sju månader till tre månader från ansökan till beslut. Hur lång tid det sedan tar från beslut till förmedling beror på hur bostadsmarknaden ser ut för tillfället, hur många beslutsärenden som finns (vid intervju tillfället fanns ca 1000 förtursbeslut i väntan på förmedling) samt om lägenheter lämnas i bostadsområden som ansökningarna gäller. Tiden kan sträcka sig från en vecka till ett år. I genomsnitt ansågs en väntetid på fyra, fem månader vanlig.

Förtursansökningarna ökar, men hur många förtursärenden rör det sig om på ett år? 1987 sökte drygt 6.200 förturslägenhet. Förtursbyrån behandlade ca 5.700 ärenden och ca 37% beviljades, således mindre än hälften². Vart tar de som fått avslag

¹ Evakueringsbyrån informerar om bostadssaneringsverksamheten, genomför bostadsevakueringar och anvisar ersättningslägenheter samt bevakar ackvisitionsfrågor. (Stockholms Bostadsförmedlingskontor, Tjänsteutlåtande nr 16/1988.

² 1.470 hushåll med förtursbeslut anvisades lägenheter med inflyttning under 1987. Andelen enpersonshushåll var 52%, hushåll med barn var 36%. 72% av barnhushållen hade ensamstående förälder. (I statistiken görs ingen uppdelning mellan män och kvinnor. Hur många som var ensamstående mödrar kan därför inte ses i materialet.) 56% av

vägen? På förtursbyrån menade informanten, att många söker förtur igen både en och två gånger. Några kanske till slut beviljas förtur. Andra hänvisas till den reguljära förmedlingen. Avslag får t ex missbrukare som inte har en klar behandlingsplan. Många sökande är inte bostadslösa och anses inte vara i behov av medicinsk eller social förtur. Nästan en fjärdedel av dem som blev godkända 1987 av bostadsförmedlingen, stoppades dock av fastighetsägarna. Efter förhandlingar var 19% av hushållen fortfarande inte godkända. Allmännyttigt ägda bolag nekade 5% av hushållen och övriga fastighetsägare nekade resterande 14%. (Stockholms bostadsförmedlingskontor, tjänsteutlåtande nr 16/1988).

Tillgången på *försökslägenheter* är också otillräcklig bl a därför att dessa lägenheter söks inom ett begränsat område där institutionsverksamheten bedrivs. Socialförvaltningen beviljades 200 försökslägenheter 1987, men endast 183 hushåll kunde flytta in beroende på nekande värdar. För förturs- och försöksärenden är det drygt 10% som nekats av värdarna fast bostadsförmedlingen och socialförvaltningen har godkänt ärendena. *"Tidigare undersökningar visar att bryter man ner det här till olika grupperingar av förturer så drabbar det missbruksgruppen väldigt mycket. Vi har också stora problem att få försökslägenheter godkända. Vi har problem med att få de missbrukare godkända. Generellt så är det missbruksgruppen som har svårast idag att få en bostad."* (intervju på förtursbyrån). Försökslägenheter är utspridda både på allmännyttiga och privata bostadsföretag³. Nästan 80 hushåll blev 1987 nekade en försöksbostad och då är det ändå socialdistrikten som är kontraktsinnehavare och ansvarar för hyresinbetalningarna på dessa lägenheter.

Hur ser bostadsförmedlingen på förmedlingsverksamheten i framtiden? Den påverkas dels av lägenhetstillgången som minskar och dels av antalet inkomna ärenden som ökar. Tillgången på lägenheter kommer inte att öka, åtminstone inte i innerstaden.

Vilka möjligheter har de **privata bostadsförmedlingarna** - så kallade bo-konsulter - att förmedla lägenheter till missbrukare? Bo-konsulterna förmedlar uteslutande rum/lägenheter med 2:ahandskontrakt och 95% av dessa är möblerade eller delvis möblerade. Bostadssökande får lämna en avgift på 600:- för lägenhet och 200:- för rum (gällde vid intervjutillfället, 1988) som de enligt lagen⁴ ska ha

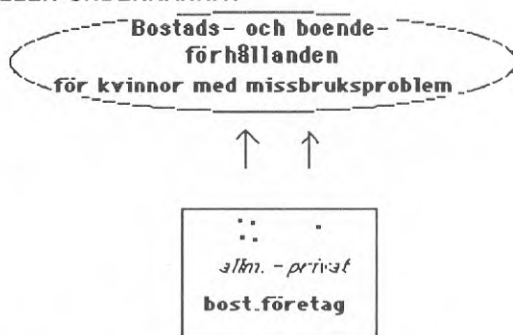
förturshushållen saknade egen bostad hyrd direkt av värd. (Stockholms Bostadsförmedlingskontor, tjänsteutlåtande nr 14/1988).

³ 1987 fördelades 69% av försökslägenheterna på allmännyttiga och 31% på privata hyresvärdar. De allmännyttiga bostadsbolagen godkände 126 förslag på försökslägenheter och avvisade 38 medan de privata fastighetsägarna godkände 57 och avvisade 41 (Stockholms bostadsförmedlingskontor, tjänsteutlåtande nr 16/1988).

⁴ Flera bo-konsulter har avslöjats som bedragare och för oseriös verksamhet. De har inte lämnat tillbaka ansökningsdepositionen fastän de inte har förmedlat någon bostad. (DN 9 /3 1988, 21/2 1989, 18/1 1990). Det tycks vara en bransch där företag lätt uppstår och lika lätt försvinner. Jag ringde runt på ett totalt bo-konsulter, men lyckades endast få tag i två. Numren hade upphört utan hänvisning på de övriga.

tillbaka om de inte erbjuds en bostad inom en viss tid (på en av bo-konsulterna rörde det sig om 14 dagar). Hur snabbt det går att erbjuda en bostad varierar beroende på om värden och den sökande accepterar förslaget. Rums/bostadsförmedlarna sade att alla kategorier söker bostad, men invandrarna dominerar. Sökande får registrera sig och uppge nationalitet, civilstånd, arbetsplats med telefonnummer, hur stort hushållet är och rökvanor. Det är mycket svårt för invandrare och *missbrukare* att få en bostad genom de privata förmedlingarna, sade rumsförmedlarna. Både lägenhetsinnehavaren och värden ska godkänna och de accepterar sällan dessa grupper. Om socialtjänsten betalar hyran så har det hänt att värden accepterar den sökande, men oftast blir socialtjänsten och deras klienter avvisade. Endast ca 2% av personer med sociala och ekonomiska problem får bostad genom bo-konsulterna, sade en bostadsförmedlare.

GODKÄNNA ELLER UNDERKÄNNA?

Figur 12. Objekt för studien utifrån bostadsföretagens perspektiv

Vad anser bostadsföretagen om missbruksgruppen i sina fastigheter? Hur bemöter de kritiken från bostadsförmedlingarna om att f d missbrukare nekas lägenheter i stor utsträckning? Hur fungerar förturs- respektive försökslägenheter? Frågan går till Stockholms Fastighetsägareförening, som representerar de privata fastighetsägarna och till de allmännyttiga bostadsföretagen, där uthyrningscheferna för Stockholmshem, Familjebostäder och Svenska Bostäder har intervjuats.

I **Fastighetsägareföreningen** äger 73% av fastighetsägarna *en* fastighet och 12% *två* fastigheter. Det var den enda statistik Fastighetsägareföreningen kunde ge. Intervjupersonen tillika chefsjuristen visste inget om antalet vräkningar eller om nekande värdar. Han menade dock att flertalet vräkningsärenden beror på uteblivna hyresinbetalningar. Fastighetsägareföreningen har inga omfattande problem med störande hyresgäster antingen beroende på att fastighetsägaren själv i regel bor i huset eller på att portvaktsystemet har återupprättats. Alltfler anställer portvakter. Problemen med oordning och störningar blir mindre. Fastighetsägareföreningen har därför inget behov av någon störningsjour. Intervjupersonen menade dock samtidigt att de problem med hyresgäster som finns, särskilt rör personer som kommer från de

psykiatriska sjukhusen. Det är de som blir vräkta i första hand. När det gäller missbruksgruppen har en förändring skett. Problem med och runt alkoholister har minskat medan problem med narkomaner har ökat.

Vad gäller förturs- och försökslägenheter nämnde han endast att Bostadsförmedlingen har hand om dessa. Han visste inte något om hur de fungerar, men en sak var intervjupersonen säker på; varannan lägenhet lämnas till Bostadsförmedlingen. Detta påstående står i skarp kontrast till Bostadsförmedlingens statistik och det faktum att bostadsanvisningslagen har skärpts just pga fastighetsägarnas ovilja att lämna ifrån sig lägenheter.

De **allmännyttiga bostadsföretagen** tar emot betydligt fler förturs- och försökshushåll än de privata fastighetsägarna. Erfarenheterna av dessa hushåll varierade något mellan de tre företagen. Svenska Bostäders informant var måttligt översvallande angående *försökslägenheter* och menade att en del boende inte klarar av boendet. Familjebostäder och Stockholmshem tyckte att systemet med försökslägenheter är en bra metod eftersom socialtjänsten står för kontrakt och hyror. Efter försöksboende och kontraktsovertagande var det inte många som hade misslyckats.

Informanterna på bostadsföretagen säger i regel inte nej till hyresgäster som blivit anvisade en *förturslägenhet* av bostadsförmedlingen. Enligt Bostadsförmedlingen nekades dock 5% av förturshushållen en bostad 1987 av allmännyttan. Svenska Bostäder kollar dock upp om hyresgästen tidigare har anmärkningar om obetalda hyror eller störande uppträdande. Anvisning av förturslägenheter har ökat tyckte informanten på Stockholmshem, men det går bra för de flesta förturshushåll.

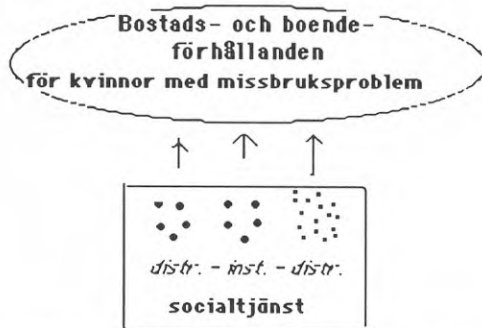
Samtliga företag tar emot hyresgäster med socialbidrag i sina *vanliga bostadsbestånd*. (Ett undantag är Svenska Bostäders bostäder på Järva, där inkomstprövning gäller). Företagen har dock olika metoder att kontrollera sina hyresgäster. Svenska Bostäder kollar upp dem med andra företag. Har de bott "prickfritt" och betalat sin hyra är det OK. Har de haft problem blir det nej. På Stockholmshem kontaktas alla nya hyresgäster som tidigare har varit störande eller haft problem och blir tillsagda hur de ska sköta sig. På Familjebostäder tas inga inkomstuppgifter, men alla nyinflyttade får besök av representant för hyresvärderna i de områden där försöksverksamhet pågår. (Enligt "Störande-grannar"-förslaget⁵ ska alla hyresgäster få besök och information om området dels av representanter från hyresvärderna och dels från kontaktkommittén).

⁵ "Störande-grannar-projektet" syftar på ett förslag som fastighetsborgarrådet vid Stockholms kommun lade fram 1984. Förslaget skulle bli att motverka segregation. Bostadsföretagen skulle få ökade möjligheter att påverka sina bostadsbestånd och vidga informationen till sina hyresgäster. Med miljöförbättringsbidrag och upprustning av lägenhetsbeståndet ville man få problemområden attraktiva (Stockholms Fastighetskontor 1984; Störande grannar, 1984; 1985).

Det är känt att människor som blivit vräkta är stämplade av bostadsföretagen. De har nästan ingen chans att få en ny bostad inom det bostadsföretag som vräkt dem och det kan ta många år innan de blir godkända igen. Stockholmshem menade att förutsättningarna att få en bostad är att hyresskulden är betald, men att det ändå är ett par års väntan för den sökande. Stockholmshem var det enda företaget som nämnde att vräkningarna har ökat. Familjebostäder för inga register, men bedömer från fall till fall om hyresgäst, som tidigare har blivit avhyst någonstans, ska få bostad. Det kan ta många år innan bostadssökande kan få bostad efter vräkning. Svenska Bostäder hade ingen bestämd tidsgräns för när en sökande kunde få lägenhet efter att ha blivit vräkt.

När bostadsföretagen vill avhysa hyresgäst pga hyresskulder är de enligt lag skyldiga att skicka kopia på varningsbrevet till socialtjänsten. Så är inte fallet när det gäller avhysning pga upprepat störande uppträdande (Stockholms socialförvaltning, 1985). Stockholmshem skickar dock alltid två varningsbrev till hyresgästen och kopior till socialtjänsten även vid störningar innan vräkning verkställs. Familjebostäder skickar endast kopia till socialtjänsten när det gäller vräkning pga obetalda hyror.

HJÄLPA ELLER STJÄLPA?

Figur 13. Objekt för studien utifrån socialtjänstens perspektiv

Informanterna från socialtjänsten är av två slag; dels personal på hemmen för vård eller boende och dels socialsekreterare på distrikten. Först kommer en redogörelse för deras syn på behov och resurser när det gäller bostäder för missbrukande kvinnor. Därefter redovisas synen på kvinnors försörjningsmöjligheter, missbruk, behandling och stöd som också har betydelse för bostadsfrågan.

Vräkning - hot eller verkställighet?

Inom socialtjänsten är informanterna överens om att bostads- och boendeproblem för missbrukande kvinnor är mycket svåra att lösa och att problemen berör både kvinnor som har bostäder (relationsproblem i bostaden, otrygghet, önskan om lägenhetsbyte etc) och de bostadslösa.

Huvudansvaret för klienternas totala livssituation, som även inbegriper bostads-situationen, åvilar socialsekreterarna på distrikten. Det är socialsekreterarna som bör stödja klienterna exempelvis om vräkningshot föreligger. Kanske genom att tala med värden eller betala hyresskulder om klienten inte haft tillräckligt höga inkomster en period. En del socialdistrikt är - med tanke på det allmänna bostadsläget för missbrukare - måna om att rädda hyresrätten åt klienten och samtidigt få in honom/henne på behandling. Under behandlingstiden kan bostaden hyras ut eller betalar socialdistriktet hyreskostnaden. Är det fråga om en knarkarkvart där det varit klagomål pga störningar, vill de lämna bostaden till bostadsförmedlingen under behandlingstiden som kan vara ca tre år, för att vid behandlingstidens slut få en ny lägenhet till klienten. Bytesrätten finns då kvar. På några distrikt finns en annan inställning när klienter är vräkningshotade: det är lika bra att missbrukaren blir uppsagd för att hon skall tvingas ta tag i situationen. *"Först tar vi reda på om hyresvärden överhuvudtaget är intresserad av att ha hyresgästen kvar. Om inte så betalar vi inte. Då blir det aktuellt att reglera hyresskulden den dag hyresgästen är aktuell för ett nytt boende för den blir inte godkänd som har en gammal eftersläpning i hyresskuld."* (Kungsholmen). Flera socialsekreterare tycker att antalet vräknings-ärenden har ökat. Anmälningsplikten från värddar till socialtjänsten har en tendens att minska. *"När det gäller missbrukare, visst är det mer vräkningar nu än vad det var för sex år sen. Det är ju många värddar som vill åt sina bostäder med tanke på det kapital som ligger i lägenheten... Nej värdarna anmäler inte alltid. Det har blivit sämre med det. Det upprör mig mycket för då kan vi ingenting göra. Sen har ärendet varit uppe i hyresnämnden och så kommer dom hit. Då är det svårt för oss att agera"* (Södermalm 1).

Från förtur till försök

När vräkningen är ett faktum och den bostadslösa ber om socialhjälp är det också socialsekreterarna som skriver remisser och ansökningar om förturslägenheter, gör förfrågningar om försökslägenheter och har de huvudsakliga kontakterna med bostadsförmedlingen. På flera distrikt har antalet **förtursansökningar** minskat. Å ena sidan är personalen mer restriktiv pga misslyckanden med klienters boende. Misslyckandena uppges bero på att klienter lättare faller tillbaka till missbruk i förturslägenheterna eftersom de har kontraktet och *"kan leva som de vill"* (söderförtur 3). De har större press på sig vid försöksboende, då de måste ha kontakt med socialtjänsten. Å andra sidan har det blivit mycket svårare att få förturer godkända för missbruksgruppen dels av bostadsförmedlingen och dels av hyresvärdarna. *"Man måste nästan va både halt och lytt för att komma i åtnjutande av en förturslägenhet"*, menar personalen på ett förortsdistrikt norr om staden (1). På ett annat distrikt ansöker man om förturer särskilt för HIV-smittade och missbrukare som har missbruket under kontroll. *"Att*

vara Aidsjuk och bostadslös det går inte. Dom är ju inte inlagda under hela tiden. Så ska vi överhuvudtaget kunna hjälpa dom med hemservice och allt, då måste dom ha en bostad... vi tror att människor som är i dödskris måste ha nånstans att vara, där de kan dra sig tillbaka. Dom orkar ju inte heller jaga narkotika." (Södermalm 1).

Sociala och medicinska förturslägenheter är avsedda för alla kategorier, men **försökslägenheter** är i första hand ämnade för missbrukare samt psykiskt sjuka människor. Tendensen är således att allt färre förtursansökningar skrivs för missbruksgruppen, men även på försökslägenheter har restriktionerna blivit hårdare. Försökslägenheter ges endast till dem som genomgår rehabilitering, har varit på behandlingshem eller på annat sätt inte är inne i aktivt missbruk. Försökslägenheter kommer ifråga i slutledet på en behandlingskedja.

Det finns ett avtal mellan bostadsförmedlingen och socialförvaltningen i Stockholm om att 200 försökslägenheter per år ska fördelas mellan de 18 distrikten till försöksboende, dvs ca 11 lgh/distrikt. Fördelningen av försökslägenheter är dock ojämn. Flera distrikt har 7-8 försökslägenheter och några distrikt har mellan 17 och 20. Den ojämn fördelningen beror dels på att några socialdistrikt har klienter som fått lägenheter i andra distrikt pga önskemål därom och dels på nekande hyresvärdar. Kvoten är emellertid långt ifrån uppfylld, menar socialsekreterarna och hälften av distrikten har stort behov av fler försökslägenheter därför att kön till dessa är lång.

Flera problem togs upp angående försökslägenheter och socialsekreterarna har olika erfarenheter. Flera informanter menar att problemet med nekande värdar är stort och det är allmänt känt att de privata värdarna är svårast att ha att göra med. Men även allmännyttan nekar socialtjänsten och deras klienter försöksbostäder i större utsträckning. En informant säger: *"Allmännyttan har blivit hårdare och vill ha reda på fakta om klienterna. Men vi har vår sekretess och hyresvärderna har inte att göra med vem som ska flytta in. Ett hårdnande klimat." (norrförort 3).* På Kungsholmen redovisas följande erfarenhet. *"Den första försökslägenheten som anvisades från bostadsförmedlingen visade sig vara en privatvärd som hade den. Det var den mest samarbetsvilliga och intresserade person jag har mött på länge. Däremot har jag stött på patrull flera gånger när jag fått anvisningar hos allmännyttan. Men det beror ju på att allmännyttan har så mycket knepiga människor. Det är dom som får ta emot när privatvärdarna inte vill ha." På ett distrikt söder om stan (6) finns en annan bild av hyresvärdar. Informanten säger att värdarna ber socialtjänsten att överta alltför kontrakt även för vanliga människor som ej klarar hyran. *"Bekvämt för värdarna, de får in hyran. Det blir förmyndarskap."* Ett annat problem som påtalas är segregationen. I vissa bostadsområden finns endast bostadsrätter och där anvisas inga förturs- eller försökslägenheter. I andra områden finns alltför många förturs- och försökslägenheter. Flera försökslägenheter har anvisats i redan belastade områden*

uppgger socialsekreteraren på ett distrikt i norrförort (2). Ännu ett problem är det stora behovet av små lägenheter till de ensamma klienterna. Smålägenheter är sällsynta och klienterna får vänta ännu längre på en lägenhet i lämplig storlek till rimlig hyra. Behovet av smålägenheter bekräftades tidigare också av bostadsförmedlingens informant. Däremot hävdar han att de försöker förmedla försökslägenheter till områden som önskas av socialdistrikten och deras klienter, men medgav också att misstag kan begås.

På flera socialdistrikt förekommer det att bostadslösa klienter hänvisas till andrahandsboende under väntan på försökslägenhet. Socialtjänsten bidrar också ibland ekonomiskt till anmälningsavgiften. Några informanter är tveksamma till de privata bostadsförmedlingarnas verksamhet och menar att många klienter blir lurade på både pengar och bostad. Men de tycker ändå att bo-konsulterna är en resurs värd att använda. Klienterna får dock i regel ordna med andrahandsboendet själva, eftersom de oftast nekats en bostad om socialförvaltningen är inblandad. Detta bekräftades också av bo-konsulterna.

Informanterna på distrikten uppgger att de flesta av deras klienter hittills fått överta kontraktet efter ca ett års boende. Försöksboendet har således blivit godkänt. *"Har man gått igenom vårdkedjan och äntligen fått chansen till bostad, missar man den inte"* (Norrmalm). Efter kontraktsovertagandet finns dock ingen skyldighet för socialsekreterare eller kontaktman att ha kontakt med klienten om hon/han inte vill. Några menar också att det skulle vara en ovärdig kontroll. På ett av Södermalmsdistrikten (1) har emellertid flera kvinnor misslyckats och blivit uppsagda från försökslägenheterna.⁶ Därefter har kvinnorna försvunnit. På distriktet vet man inte var de finns. Informanten menar att kvinnor klarar sig mycket sämre än män, framförallt alkoholiserade kvinnor. De klarar bättre av att vara inneboende, menar informanten. Kan det förhålla sig så, att kvinnorna är utsatta för tätare kontroll av hyresvärd och lägenhetsinnehavare som hyr ut rum än av socialtjänstens kontaktman i försöksbostaden? Men socialsekreterare/kontaktman ska ha kontakt med klienter både när de står i kö till försökslägenhet och under själva försöksboendet. Kvinnor ska fortsätta sin rehabilitering inom öppenvården eller kanske utbilda sig. Varför lyckas kvinnor sämre? Informanten menar att kvinnor klarar inte ensamheten. *"Gamla kompisar kommer. Karlarna drar och kommer till deras lägenheter. När de får lägenheten gör de så fint, bakar och pyntar. Sen kommer killarna och det blir sprit och lägenheten kan se ut som en svinstia när de lämnar den. Det finns ingenstans för kvinnorna att ta vägen*

⁶ En undersökning av socialförvaltningens försökslägenheter i Stockholm, visar att av 248 personer, varav 52 kvinnor, som fått försökslägenhet mellan åren 1975-1982 har 70% av hela gruppen fått förstahandskontrakt. Drygt hälften av de som ej fått kontrakt har misslyckats med försöksboendet. Skillnaden mellan könen var obetydlig enligt författarna. (Sjödén m fl, 1990).

*sedan. Ja Hvilan och Frälsis."*⁷ Denna bild stämmer delvis överens med utsagorna från Berit och Vera. De blev vräkta därför att vänner och män kom alltför ofta och var störande. Våldsamheter uppstod.

Bostadslöshet

Hur omfattande är bostadslöshet bland kvinnliga missbrukare? Enligt socialtjänstens informanter saknar betydligt fler män än kvinnor bostad. Det beror på att antalet missbrukande män är större. De är också mer störande och blir därför fortare avhysta från sina lägenheter. Kvinnor håller en fasad utåt och döljer i det längsta sitt missbruk. Men antalet bostadslösa kvinnor ökar, menar några informanter. *"Fler kvinnor är nu bostadslösa än förr, kvinnor som är födda på 50- och 60-talen. De cirkulerar hos män."* (norrförort 3). *"En stor grupp av kvinnorna är bostadslösa. De som bor på institutioner är ju också bostadslösa."* (Södermalm 2). *"Man kan inte säga generellt att missbrukande kvinnor är bostadslösa, men gravt alkoholmissbrukande kvinnor har ju ofta ingen bostad alls eller 2:ahandskontrakt eller en dålig bostad som inneboende hos män som oftast också missbrukar, där dom blir utnyttjade."* (Södermalm 1).

Endast på ett distrikt (norrförort 1) har flertalet missbrukande kvinnor inom området bostad. Personalen vill värna om kvinnorna, särskilt de som har kvar vårdnaden om barnen. På flera distrikt prioriteras stödet till kvinnor med barn och gravida kvinnor. Vid hot om vräkning betalar socialtjänsten gamla hyresskulder särskilt till familjer eller ensamstående med barn. Gravida, bostadslösa kvinnor kan dock inte förvänta sig en bostad bara för att de väntar barn. De måste ha någon form av behandling. *"Med gravida kvinnor jobbar man på alla fronter. Med bostad, hemma-hos-hjälp, terapeuter, allt som finns. Man försöker få in henne till behandlingshem. Om man inte till och med försöker stötta henne att göra abort."* (Södermalm 1).

Flertalet kvinnor brukar vara bostadslösa när de skrivs in, menar institutionspersonalen och målsättningen är att kvinnorna ska ha någonstans att ta vägen när de skrivs ut, men metoderna att skaffa tak över huvudet är olika. På mödrahemmet måste alla kvinnor och deras barn ha en bostad när de skrivs ut. *"Vi ser som tyngdpunkten i behandlingen att de ska ut och bo i eget boende ganska tidigt under kontrollerade former. Det är där svårigheterna kommer."* Det är framförallt sociala förturslägenheter som söks, men flertalet kvinnor får försökslägenheter, vilket innebär vissa villkor. Det får inte flytta in någon annan vuxen i bostaden. Kvinnorna ska bo tillsammans med sina barn. Personalen sätter dock inte i gång med att söka bostad förrän kvinnorna visat allvar med behandlingen och varit på mödrahemmet ca fyra till sex månader. (Personalens intentioner att kvinnor och barn ska ha en bostad måste ha klargjorts för

⁷ Hvilan = planeringshem för kvinnor, Frälsis = Frälsningsarmén.

kvinnorna på mödrahemmet, eftersom de var ganska säkra på att få bostad. Intentionen blev också förverkligad då Fredrika fick besked om anvisning.)

Vid planerade utskrivningar⁸ ska även kvinnorna på behandlingshemmet erbjudas bostad, men behandlingstiden på tre månader är alldeles för kort för att bostad ska kunna ordnas. Vistelsetiden blir därför längre än nödvändigt. Många kvinnor orkar inte vänta. *"Det händer att de inskrivna bara sticker och då kan inget göras åt bostadsproblemen"*. Detta bekräftas av Karin och Henrietta, som var tio respektive sju månader på behandlingshemmet utan att få någon bostad. De var bittra över lång vänstetid och ovisshet. De tappade modet och skrev ut sig för att försöka ordna övernattningsmöjligheter på egen hand. Henrietta är sedan dess försvunnen. Varken institutions- eller distriktpersonal visste var hon fanns. Karin bodde hos en väninna en tid, men var tvungen att återvända till behandlingshemmet, eftersom hon inte fick arbete. Hon stannade några månader, men skrev ut sig igen och försvann.

På planeringshemmet, som har den kortaste vistelsetiden, (en vecka på härbärgat och en månad på motivationsavdelningen) motiveras kvinnorna till längre behandling på andra institutioner, såsom behandlings- eller inackorderingshem i första hand eller att söka 2:ahandsbostäder. Men kvinnorna måste ofta stanna längre tid på planeringshemmet därför att det inte finns plats på andra lämpliga institutioner.

Försörjningsmöjligheter

Problemen med att ordna bostad hänger också samman med att kvinnorna ofta är utslagna från arbetsmarknaden. Innan den definitiva utslagningen har kvinnorna dock ett ganska enhetligt försörjningsmönster enligt socialtjänstens personal. De flesta kvinnor har arbetat inom olika serviceyrken; i affär, som biträden inom sjukvården, på restaurang och kontor. (Detta stämmer överens med kvinnornas egna utsagor.) En del missbrukande kvinnor - framförallt alkoholmissbrukare - lyckas behålla sina arbeten lång tid fast de missbrukar. Det blir allteftersom åren går fler och fler sjukskrivningar. De får sjukpenning. Försäkringskassan stänger så småningom av klienten från försörjningen. Oftast är det då kvinnorna kommer till socialtjänsten. Missbruket upptäcks. Under väntan på behandlingsplanens upprättande får kvinnorna socialbidrag. Om kvinnorna inte vill samarbeta och rehabiliteras får de inte socialbidrag, menar personalen på Kungsholmen. Kvinnorna blir kanske tvungna att prostituera sig. Det är framförallt de narkotikamissbrukande kvinnorna som prostituerar sig, men en del väljer kriminalitet som försörjningssätt (Jfr Klara). Heroinmissbrukarna prostituerar sig mer öppet på gatan (Jfr Petra) medan amfetaminmissbrukarna prostituerar sig mer inom missbruksgruppen och ofta bor ihop med

⁸ Planerad utskrivning innebär att klienten skrivs ut från institution efter en bestämd tid. Oplanerad utskrivning innebär att klienten skrivs ut, när hon/han har avvikit från institution före den planerade utskrivningstidpunkten.

langare. Somliga kvinnor prostituerar sig enbart för att få någonstans att sova. "Vad som är prostitution är ju flytande ibland. Vi ser ju kvinnor som är ganska utslagna och som inte har nån fast bostad och som på sätt och vis prostituerar sig för att få tak över huvudet." (söderförort 1). När kvinnor börjar bli utslagna har dom mycket svårare att komma tillbaka på arbetsmarknaden än män. "Karlar kan klara sig med svartjobb och lite expressfirmor. Sånt finns inte för kvinnor, ja städjobb kanske, men är man utslagen så har man svårt att klara det." (söderförort 1). De hårdast utslagna kvinnorna har i regel sin försörjning ordnad genom sjuk- eller förtidspension.

Majoriteten av kvinnor, som skrivs in på institution är arbetslösa. "Dom har i allmänhet inget jobb, har svårt att få jobb." (mödrahemmet). En assistent på behandlingshemmet tar upp den onda cirkeln med bostadslöshet och arbetslöshet. "Har kvinnorna ingen bostad får de inget jobb och tvärtom". Här vill jag åter nämna Karin och Henrietta som exempel. De sökte arbeten, men avvisades när de uppgav institutionsadressen.

Missbruk

En bidragande faktor till att kvinnorna blivit bostads- och i flera fall också arbetslösa är missbruket. Ökar missbruk bland kvinnor? I kapitel 2 redovisas motstridande forskningsresultat om missbruket ökar eller är konstant. Vad anser socialtjänstens personal? Några socialsekreterare svarar att det skett en märkbar ökning av kvinnor som missbrukar. Ett distrikt har märkt det i sin fältförlagda verksamhet dit kvinnor kan komma anonymt och utan tanke på ekonomiskt bidrag. Till fältverksamheten kommer många kvinnor, som i regel har arbete och bostad, men vanligtvis döljer missbruket. Ökningen har skett främst i yngre åldrar, men samtidigt är det de unga kvinnorna som oftare och tidigare söker hjälp mot själva missbruket än äldre kvinnor, säger en annan informant. På ett distrikt har man mellan 20-25% kvinnor bland missbrukarna och det är kvinnor från 20 upp till 60 år. De flesta har barn; hemmavarande, omhändertagna eller utflugna barn. Alla typer av missbruk förekommer bland kvinnor. Läkemedelsmissbruk börjar också märkas bland invandrarkvinnor.

Samtliga informanter på distrikten menar att bostadslösheten kan förstärka missbruket. Bostadslösheten bidrar till att missbrukarna knarkar eller dricker mer. De tar mindre ansvar, när de inte har egen bostad. Missbrukaren blir mer restriktiv med droger om han/hon har en bostad och vill behålla den.

Utslagningsprocessen slår hårdare mot bostadslösa kvinnor än mot män och på institutionerna finns de mest utslagna kvinnorna. "Det är tunga missbrukare. Många har börjat redan i skolåldern. Alla har en lång missbrukskarriär bakom sig. Det rör sig om en 10-15 år." säger personalen på mödrahemmet. Återfallen är mycket vanliga och rehabiliteringsprocenten för alkoholmissbrukare tycks vara sämre än för

narkotikamissbrukare. F d narkomaner övergår dock ofta till alkohol i stället och blir storkonsumenter (Jfr Maria). Några assistenter menar att kvinnorna inte kan bli helnykterister och att återfallen är många även om de får behandling. Men undantag finns. *"De av mina klienter som jag tycker har klarat sig bra, dom dricker alkohol, men missbrukar inte."* (Södermalm 2). Endast mödrahemmet av de fyra institutionerna har eftervård och uppföljning av kvinnorna och det är bara där, som man känner till återfallsfrekvensen. *"Återfall har flera haft. Det är något som vi räknar med att alla kommer att ha, sen är det graden av missbruket som varierar. Om man blir kvar i ett missbruk igen. Jag tror inte det är någon som inte har haft återfall, jo eventuellt en kvinna, men hon har ett brett socialt nätverk."* Av totalt 14 kvinnor som fått behandling på mödrahemmet sedan det öppnade har ingen av kvinnornas barn blivit omhändertaget. Personalen menar att det är ett kriterium för att kvinnorna klarar sig bra trots allt. Faktorer som kan tänkas bidra till att kvinnorna på mödrahemmet i stor utsträckning återanpassas är, att de faktiskt får mera stöd än kvinnorna på de andra hemmen; att de med personalens hjälp får en bostad.

Det finns också missbrukare som plötsligt och ibland oförklarligt slutar missbruka oberoende av myndigheternas insatser, s k självläkning. Det kan vara omskåkande positiva eller negativa händelser som får missbrukaren att sluta. *"Självläkning, ja det händer. Det är inte ofta. Man blir storögd och man kan inte få något hundra-procentigt svar på samma sätt som man inte kan få något heltäckande svar på anledningar till varför folk missbrukar. Ibland är det någon form av mognadsprocess. Folk orkar inte, har tröttnat på det livet. De har blivit frälsta eller träffat en kvinna eller en karl. Dom kan få nåt fysiskt handikapp eller bli svårt sjuka eller nån anhörig försvinner. Dom vaknar upp. Det är massor av olika saker."* (söderförort 1).

Dynamisk vård eller svängdörrseffekt

Vilken typ av behandling rekommenderas till kvinnor som är inne i missbruk? I regel försöker personalen på socialdistrikten i det längsta att satsa på öppenvårdsresurser eller alkoholpoliklinik. Förutsättningen är då att kvinnorna har bostad. Har kvinnorna provat olika former av öppenvård utan resultat är det brukligt med behandlingshem i mån av plats. Innan placering får klienten i regel besöka hemmet och prata med personalen. Om hon accepterar institutionen gör socialsekreteraren på distriktet tillsammans med klienten och personalen på behandlingshemmet upp en behandlingsplan. För kvinnor som inte vill in för vård är det svårt för socialtjänsten att agera om situationen inte är så allvarlig att de kan tillgripa LVM. Det är inte heller vanligt att missbrukare går i terapi, eftersom terapeuterna inte gärna tar emot missbrukare.

Några av informanterna är kritiska till behandling på institutioner, då det är så få som rehabiliteras. Klienterna vill in på "torkarna" för att bli avgiftade och vila upp sig. De skrivs ut. Snart är de tillbaka, menar socialsekreterarna. Svängdörrseffekt

uppstår. Det beror också på hur mycket personalen orkar arbeta med missbrukare i öppenvården. När väntan på bostad känns hopplöst lång händer det, att personalen skickar bostadslösa kvinnor till behandlingshem. Därmed är vårdcirkulationen åter igång. *"År man trött och slutkörd som socialarbetare och har taskigt med resurser i sin egen arbetsgrupp, då orkar man inte arbeta med människor i öppenvården. Då får man skicka iväg dom för att kunna ha en chans att ta hand om dom som man tror har en chans att klara sig lite bättre. Lite stöd kan vi ge, men vi kan inte ge maximalt till många."* (Kungsholmen)

En del informanter trycker på betydelsen av att det bör vara många kvinnor på könsintegrerade hem eller institutioner för enbart kvinnor, eftersom kvinnorna har blivit utnyttjade av männen. Det är betydelsefullt för kvinnornas självförtroende. *"Dom har varit ute i samhället så mycket på männens villkor och anammat deras villkor. Genom sitt missbruk har de blivit fruktansvärt utsatta, kränkta och skulle egentligen ha väldigt mycket ilska över det, men har det inte. Jag tycker att många kvinnor i långa stycken är omedvetna - Samtidigt händer det saker, Jag hör när de pratar med varann, nånting händer... jag tycker att man ser det att de får större självförtroende här... men det tar sin tid."* (personal på mödrahemmet). Vikten av institutioner för kvinnor visar exempelvis Berit, som kände tryggheten i kvinnogruppen på planeringshemmet och som var mycket ångestfylld inför den förestående förflyttningen till ett könsintegrerat inackorderingshem. En annan informant säger: *"Jag är övertygad om att det är bra med enkönade institutioner. Man måste vara noggrann med att välja så rätt som möjligt, vad som passar för varje kvinna. Man måste vara mer medveten och kan då komma en bra bit på väg."* (norrförort 1). Flera forskare tar också upp betydelsen av institutioner med enbart kvinnor eller med särskilda kvinnogrupper med kvinnlig personal för att ge psykologiskt stöd och kvinnliga rollmodeller, eftersom kvinnorna ofta har specifika problem och många har varit utsatta för misshandel, incest och våldtäkter (Erdmanis & Torsdotter, 1983; Duckert, 1983; Gunnarsson, 1984; Björling, 1986). Men bland de intervjuade socialsekreterarna menar några att särbehandling av kvinnor inte löser några problem eftersom de ändå måste konfronteras med män när de kommer ut i samhället igen.

Vid placering på institution följs oftast närhetsprincipen, men ibland är det befogat med institutionsplacering längre bort. Det är framförallt narkomaner som skickas till behandlingshem ute i landet. Narkotikamissbrukande prostituerade kvinnor skickas exempelvis ibland upp till Norrland. Kontakten mellan socialdistriktet, klienten och personalen på institutionen ska vara regelbunden, men när placeringen är långt ifrån hemkommunen blir kontakten mer sparsam. (Jfr Vera, som under sin nästan ettåriga vistelse hade fått ett besök av sin socialsekreterare, men även Karin och Maria klagade över bristen på besök eller stöd). Behandlingstiden är i regel

mycket längre för narkotikamissbrukare än för alkoholmissbrukare och leder ofta till någon form av utbildning eller arbetspryo på den ort där behandlingshemmet ligger.

Brist på kontinuerligt stöd och eftervård

Det beror delvis på personalresurserna hur mycket stöd och eftervård som kan ges. Alla anser att stödet till missbrukare är viktigt men otillräckligt. Stor personalomsättning leder till bristande kontinuitet både under behandlingstiden och i eftervårdskontakten. Missbrukare som får förtroende för en socialsekreterare och inte har någon annan kontakt kanske tappat motivationen när de är tvungna att rekapitulera sin livshistoria än en gång. På flera distrikt försöker socialsekreterarna dock att hålla på kontinuiteten in i det längsta. *"Har man en gång hamnat här då har man samma socialsekreterare så länge det går för det är ju stor personalomsättning också. Jag har haft många kvinnor som jag haft kontakt med i många år. En del av dom går det bra för. Det är det man måste uppleva annars är det här jobbet hopplöst. Även nu på narkomansidan har jag kontakt, men dom kvinnorna är ute och flaxar mycket mer. Man får jaga dom. Vi är uppsökare allihop i den här gruppen. Det ingår i våra arbetsuppgifter. Vi låter dom inte försvinna utan vi vet ungefär var dom finns och då går vi dit och det är oftast i kvartar kvinnorna finns. Vi brukar gå två och två"* (Södermalm 1). På Kungsholmen finns inte samma uppsökande rutiner. *"Vad gör vi då? Vi kunde ju inte slänga arbetet här åt sidan och gå ut på stan. Vi har ju ett arbete som flyter här hela tiden, men vi måste ju av och till ändå ta olika kontakter och kolla. Och så försöker man göra nåt hembesök här eller där. Man kan inte slänga allt och gå ut och bara leta, för vi vet att händer det nånting, så händer det förmodligen ändå på ett sånt drastiskt sätt så att det är via polis eller sjukhus som vi får reda på var hon finns."*

Enligt kvinnornas utsagor, hade flera av dem fått alldeles för få besök av sina respektive socialsekreterare och institutionspersonalen antydde att det var dom som var tvungna att ta kontakt med socialsekreterarna för kvinnornas räkning. När kvinnorna skrivs ut ska de ha kontakt med sina respektive socialsekreterare. Ibland förekommer det att kvinnan får en kontaktman, som arvoderas av socialförvaltningen. De är inte anställda utan det görs upp ett kontrakt mellan kontaktpersonen och socialförvaltningen. Klienter som får försökslägenhet har i regel en kontaktman. *"Det är väldigt svårt att få kontaktpersoner. Det bygger på att kvinnan ska ha en känsla för det och vill det. Det är svårt att hitta såna kontaktpersoner som gör det här frivilligt. Det är väldigt låg betalning och det ligger ju i det hela. Man ska ju inte göra det här för pengarna."*

Kan kvinnor som har bostad räkna med stöd från socialtjänsten när de exempelvis vill byta den till en förturslägenhet? Följer socialsekreteraren med till bostadsförmedlingen om kvinnan vill det? Socialsekreterarna svarar att det är ovanligt. Oftast har de endast kontakt brevledes med bostadsförmedlingen. Däremot följer de med

kvinnan vid rättegång eller till sjukhus eller andra myndigheter om det är nödvändigt. I detta sammanhang vill jag påminna om Maria, som skulle behövt ett personligt stöd med att byta sin bostad. Det är möjligt att det finns fler utsatta kvinnor som skulle behöva den hjälpen. Men har kvinnorna problem med bostaden måste de försöka byta eller ansöka själva, säger socialsekreterarna. Blandar sig socialtjänsten i kan det bli svårare för kvinnan att byta om det är fråga om en vanlig hyresrätt. Om kvinnan däremot vill flytta från en försöksbostad till en annan pga missbrukande vänner, så brukar det kunna ordnas. Vilket stöd kan en klient räkna med om hon/han själv byter sin lägenhet och flyttar till annat distrikt? Finns det någon kontinuitet då? Om det förekommit långvarig kontakt med klienten upprätthålls den i regel en period. Distrikten gör en överenskommelse om vilket distrikt som ska hålla i ärendet. Till slut är det i regel det distrikt dit klienten flyttat som tar över.

Eftervården är obefintlig. Det är flertalet informanter överens om. *"Eftervården är den sämsta tänkbara. Om dom rymmer får man förhöra sig på stan, bland kompisarna, ibland nån farmor eller mormor. Resten av familjen är i regel splittrad."* (Södermalm 2). Det finns inga resurser till någon eftervård på distrikten och institutionerna har inte möjlighet att ge detta stöd. Kvinnorna rekommenderas att ta kontakt med Länkarna eller Anonyma Alkoholister (AA). På mödrahemmet har dock kvinnorna eftervårdskontakt och de har möjlighet att återkomma till institutionen om de får återfall.

Ensamheten är ett stort problem för kvinnorna. *"De flesta av kvinnorna har problem med ensamheten. De går in i nya förhållanden eller in i gamla, som ej fungerar, när de skrivs ut"* (personal på behandlingshemmet). För de bostadslösa kvinnorna är situationen naturligtvis ytterst prekär, då de oftast cirkulerar bland olika och inadekvata institutioner eller hos olika missbrukare där de utnyttjas. På ett av Södermalmsdistrikten (2) har gruppen för uppsökande verksamhet för narkomaner en lokal med öppet hus förmiddagar. Bara till denna lokal kommer omkring tio till tjugo personer (både män och kvinnor) dagligen framförallt för att få hjälp med bostad men också för att prata. Kvinnorna skickas oftast till Hvilan, där de i mån av plats kan få tak över huvudet. *"De flesta har inga nära relationer. De är mycket ensamma. De som har lägenhet känner sig i alla fall hemlösa. Isolerade."*

Vad återstår för de bostadslösa kvinnorna när deras sociala nätverk är undermåligt och de kommer ut i samhället? Utebliven eftervård, brist på stödjande relationer och bostadslöshet torde vara skäl nog för återfall och svängdörreffekt. Vårdcirkulationen visar också att det fattas något inom vården, men vad? Någon att lita på och söka hjälp hos? På institutionerna finns personal att ty sig till, men de räcker inte till för alla i den utsträckning som behövs, även om många engagerar sig. En uppgiven assistent på behandlingshemmet menar: *"Dom lever så hemskt utanför. Om det blir längre tid"*

mellan missbruksperioderna är det i alla fall bättre än att de inte gör uppehåll alls. Det är därför viktigt att någon bryr sig om dem, åtminstone under vistelsetiden".

* * *

Sammanfattningsvis visar kapitlet att företagen och myndigheterna har olika uppfattningar om bostäder för missbrukare. Bostadsföretagen ser som sin uppgift att godkänna eller underkänna bostadssökanden. Bostadsförmedlingen ska anvisa lägenheter, men måste i vissa fall avvisa bostadssökande, om de vet att värden i alla fall kommer att neka. Inom socialtjänsten finns flera synvinklar på bostadsproblemen för missbrukarna, men har de väl bestämt sig för att missbrukaren bör ha en bostad, fullföljs ärendet. Men socialtjänsten är i underläge i förhållande till både bostadsförmedling och bostadsföretagen. Bostadsföretagen har mest makt och socialtjänsten minst. En slutsats är att problemen med nekande hyresvärdar var ett bekymmer både för distrikts- och institutionspersonalen. Det gäller inte bara vid andrahandsuthyrning. Vårdarna - både privata och inom allmännyttan - säger ofta nej till förtursanvisningar, men också till försöksboende trots att socialtjänsten betalar hyran. Socialtjänsten är överens med bostadsförmedlingen om detta, men socialtjänstens personal tycker också att bostadsförmedlingen - ibland i onödan - avslår många sociala och medicinska förtursansökningar.

En annan slutsats är att det finns en tendens att kvinnorna på mödrahemmet har större chans att få en bostad än kvinnorna på de andra tre institutionerna. Personalen är mycket angelägen om att kvinnorna på mödrahemmet ska ha en bostad till sig och barnen. De får därefter pröva sig fram i boendet men fortfarande vara inskrivna på hemmet. För övriga institutioner är det förenat med stora svårigheter att ordna bostäder åt kvinnorna. Bristen på bostäder resulterar i sin tur i fortsatt arbetslöshet för kvinnorna. Andra faktorer som drabbar missbrukarna är bristen på eftervård, kontaktpersoner och stödjande relationer.

KAPITEL 6

VILKA ÅTGÄRDER VIDTAS?

I kapitlen fyra och fem belyses bostadsfrågor, missbruksproblem och därmed förknippade vårdbehov samt brist på stödjande stabila relationer ur de missbrukande kvinnornas respektive olika personalkategoriernas perspektiv.

Det är en mörk bild av kvinnornas livssituation som återges. Vilka åtgärder vidtas för att ändra den mörka bilden? Vad gör kvinnorna själva? Försöker de förändra sina förhållanden? Har de några valmöjligheter? Olika handlingar skymtar delvis i kapitel fyra, som visar att kvinnorna inte har varit passiva. Men kvinnornas ageranden har ofta haft destruktiva följder och bidragit till deras misär. Har handlingarna inte medfört något konstruktivt föränderligt? Det belyses i detta kapitel liksom myndigheters och företags ageranden. Hur agerar exempelvis socialtjänstens personal och andra personalkategorier i bostadsfrågan för missbrukare? Finns det något samarbete mellan parterna? Andra frågor som tas upp är huruvida socialtjänsten får medverka i samhällsplaneringen och hur olika parter ser på störningsjouren samt om vräkningarna ökar.

KVINNORNAS HANDLINGAR STYRS AV RELATIONER

Kvinnorna är trots till synes utsiktslösa situationer inte passiva. Tvärtom, de agerar och har agerat på olika sätt för att lösa problem. Några försöker fly från dåliga relationer, andra söker hjälp mot missbruk - ibland direkt, ibland indirekt. Några kvinnor söker arbete och nästan samtliga söker bostäder eller vill byta sina lägenheter. För att handlingskraften ska ge positivt resultat behövs emellertid ökat självförtroende och stark motivation mot missbruket. Handlingarna kanske misslyckas ändå, beroende på hinder från myndigheter och bostadsföretag, t ex den onda cirkeln med arbetslöshet och bostadslöshet (se kapitel 4, figur 9, s 71).

Intervjuerna med kvinnorna visar att nära relationer ofta styr kvinnors val och handlingar. Det är särskilt männen som är pådrivande när det gäller val och typ av missbruk samt val av bostäder och bostadsort. Kvinnorna följer efter, flyttar till och flyttar med männen. Men i situationer som blir alltför destruktiva väljer flera kvinnor att handla självständigt. De flyttar (flyr) från männen, antingen för gott genom att skilja sig eller genom stundens ingivelse för att undkomma psykiskt eller fysiskt förtryck. Kvinnor som uttryckligen väljer att bryta äktenskap eller samboende är t ex Stella, Lisbeth, Solveig, Karin, Henrietta och Maria. Några av kvinnorna lever ensamma efter brytningen, medan andra träffar nya män som ofta bestämmer deras val och handlingar. I krissituationer är de dock tvungna att handla på eget bevåg. Maria flyr exempelvis många gånger från misshandel och vidtar åtgärden att byta lås i sin lägenhet.

Aktioner för bostad

Hur agerar kvinnorna för att få ny bostad efter *självvald flyttning*? Bostadsfrågan har lösts på olika sätt, men det är tydligt att det går lättare att skaffa bostad om kvinnan har ekonomiska resurser eller kontakter och/eller har hemmavarande barn eller har eget eller delat kontrakt. Det är när kvinnorna blivit bostadslösa genom vräkning som svårigheterna blir så gott som oövervinnliga. Det är också en fråga om konjunkturen på bostadsmarknaden. Bara under denna studies gång har det blivit svårare att skaffa bostad för varje år. Djupintervjuerna visar också att några av de äldre kvinnorna, som skilde sig för flera år sedan, lättare kunde erhålla en bostad. Lisbeth fick hjälp av advokat, Karin och hennes barn fick utan svårigheter egen lägenhet efter separationen genom bostadsförmedlingen. Solveig sökte och fick lägenhet i en kommun utanför Stockholm, där det fanns gott om lägenheter. Med kontraktet på fickan bytte hon sedan bostad många gånger genom annons. Vid ett av de tillfällen Solveig bodde med sin sambo i ett radhus sa hon upp kontraktet på lägenheten. När hon åter ville flytta, besökte hon ett bostadsföretag och fick lägenhet. Det var i ett av de områden inom Stor-Stockholm där det fanns tomma lägenheter på 70-talet. Även Maria, som hade eget kontrakt efter första skilsmässan, bytte bostad flera gånger. Det är först på senare år hon har blivit beroende av stöd för att byta bostad.

Handlings- och valmöjligheterna att byta eller skaffa bostad var således större för ca tio år sedan och har minskat efterhand. Det visar Solveig, som vid tiden för intervjun åter har funderingar på att flytta och ringer en kranskommun och förhör sig om bostad. *"Jag ringde till X kommun idag och frågade om bostad, men det var väntetid på två år på en 2:a. För 3:or var det något kortare tid. Men 3:or får man inte söka när man är ensam."*

De *bostadslösa* kvinnornas möjligheter att själva aktivt söka bostad är att söka genom annons, på privata rums- och bostadsförmedlingar och/eller ställa sig i kö till kommunala bostadsförmedlingar. Till de sistnämnda måste man anmäla sig varje år och flera kvinnor har stått i kö, men missat tillfället att förnya ansökan och är därmed ute ur den ordinära bostadskön. Men de flesta av kvinnorna söker endast förturs- eller försökslägenheter genom socialtjänsten. Kvinnorna har förgäves jagat bostäder och tak över huvudet många gånger och vet vilka svårigheter som finns. Flera av dem tröttnar och låter därför socialtjänsten sköta bostadsfrågan medan de vistas på institutionen. Utan förväntningar på bostad handlar kvinnorna inte längre. De blir passiva eller låter besvikelsen få utlopp i ilska (Jenner, 1987). Nedan följer några utsagor som visar kvinnornas handlingsförmåga men också på hinder de mötts av.

Fanny har sökt flera bostäder genom annons. *"Ja, jag har sökt. Jag har kollat lägenheter men dom har varit lite konstiga. Jättelångt borta eller någon har inte öppnat dörren och det var en kvinna som ville hyra ut ett rum med bara lådor."* Några

av kvinnorna gick själva till bostadsförmedlingen och bokade tid (Henrietta) eller med intresseanmälan (Karin). *"Jag har varit uppe på bostadsförmedlingen flera gånger med intresseanmälan, men jag har aldrig hört någonting. Skulderna ligger bakom. Nu ska jag dit den 11 oktober och prata med dom. Fick tid då."* (Karin). Hanna står i bostadsförmedlingens kö i en av Stockholms kranskommuner. *"Jag var där för inte så länge sen och tala om att jag stått i två år... De sa 'vi har ingen att hänvisa till nu.' 'Hur lång tid tar det', frågade jag. 'Det vet vi inte.' ... Det var efter det jag hade fått barn som jag var upp. Jag ville helst slippa och gå den här vägen genom sociala, men nu får vi gå den vägen. Då trycker dom på både härifrån /institutionen/ och från sociala."* Stella ordnade en andrahandslägenhet efter skilsmässan men fick inte bo kvar där. Efter att förgäves sökt bostad kom hon till inackorderingshemmet. Hon har försökt ringa till bostadsförmedlingen, men säger uppgivet att *"det går inte att komma fram"*. Petra tycker inte det är någon större idé att besöka bostadsförmedlingen, men hon söker en förtur. *"Det är väl tjugo år /väntetid på bostadsförmedlingen/. Man tappar sugen litet eftersom det är så svårt att få. Det är förtur som gäller, som jag går och väntar på, men det tar ju tid det med."* Samtidigt har Petra tät kontakt med en privat förmedling, eftersom hon inte får stanna på planeringshemmet längre. Hon är inte välkommen på någon annan institution heller med anledning av HIV-smittan.

Motivation leder till handling

Motivationen att sluta missbruka påverkar handlingskapaciteten. *"Det har med vilja att göra, att sluta"* säger Petra. Flera av kvinnorna har tidigare varit motiverade att sluta, men har ändå inte lyckats. Maria har, som exempel, visat både på lyckade och misslyckade resultat. Hon lyckades slutade knarka när hon träffade en man som ställde ultimatum, men började använda alkohol i stället. Hon sökte själv vård på några behandlingshem och hon ställde krav på vård och behandling både under institutionsvistelserna och när hon var utskriven. Hon tyckte inte att hon fick tillräckligt stöd. Motivationen försvann, men under den sista behandlingshemsvistelsen har hon fortfarande vissa förhoppningar kvar *"Jag hade velat ta upp ridningen igen. Det pratade vi om här. Det är mycket så på såna här ställen att man pratar om det och alla är med på det i början och så är det nån som ska åta sej att ringa och så blir det inte gjort. Dom måste ju se till från ett sånt här ställe att man inte bara kastas ut. Man känner sig tom invärtes, det är något som saknas men man måste sätta dit någonting i stället för. Det är inte bara att rycka bort."*

Klara och Fanny har också känt sig motarbetade av socialtjänstens personal. Klara placerades vid ett tidigare tillfälle i ett bostadsområde där hon hade sina missbruksvänner, trots att hon uttryckligen sade ifrån att hon inte ville bo där. Inte heller Fanny fick gehör för sina önskemål, när hon ville förändra miljön på inackorderingsrummet för att få större hemkänsla. *"Äckelgröna väggar. Jag har frågat fyra eller fem gånger*

att få måla om. Nej det får jag inte. Det är det som är hopplöst med boendet att man får inte ändra på någonting."

Alltför många avslag och negativa svar från myndigheter och bostadsföretag ger upphov till desillusionism, handlingsförlamning och försvagar motivationen hos kvinnorna. När de inte kan påverka något av det de vill förändra, blir de passiva. Gilligan (1985) menar, att när kvinnor utifrån ett moraliskt beslut har gjort ett val och har viljan att ta ansvar för detta val, så är det viktigt att det uppmuntras. Men om kvinnor uppfattar att de inte har något val och känner sig uteslutna från delaktighet i samhället, så fritar de sig från ansvar. Dvs om kvinnorna i undersökningen gång på gång söker bostad och arbete och varje gång bemöts med avståndstagande, känns det så småningom meningslöst. Det som kvinnorna uppfattar som negativa responser utvecklar också negativa handlingar såsom lögner och undanflykter. Kvinnorna uppger att de måste ljuga för att försöka uppnå positiva fördelar, exempelvis att få bostad och/eller arbete eller socialbidrag/sjukpenning. Henrietta och Karin klagar över att de inte får några arbeten när de ärligt uppger att de bor på institution. De lär sig en viss taktik med tiden, precis som Klara och Petra, när de söker rum/lägenheter.

Klara: "Det ska man ju inte gå ut med, att man kommer från sociala."

Petra: "Nej, det gjorde jag i början, men det vågar jag inte säga nu, utan jag får komma med en vit lögn, när dom frågar vad man gör."

Som tidigare visades är personalen inom socialtjänsten medveten om problemet för missbrukarna att få rum eller lägenhet genom privata bostadsförmedlingar om kvinnorna säger att de kommer genom sociala myndigheter. Detta torde vara ett problem - att också socialtjänsten är utsatt för en sorts stigmatisering.

Nästan samtliga kvinnor säger vid intervjutillfället att de är motiverade att sluta för gott med droger, även om de vet att det är förenat med stora svårigheter, bl a abstinens, oro och ångest samt uppoffringar, t ex i form av ensamhet. För detta fordras att självförtroendet växer samt starka motiv. Solveig visar sin handlingskraft, när hon anmäler tre läkare som skrivit ut beroendeframkallande läkemedel i flera år åt henne. *"Då sa jag 'OK, jag gör det för nu tänker jag lägga av' och de skrev till läkarna så att de inte skriver ut tabletter mer"*. Flera av kvinnorna är påtagligt rädda att förlora livet och några har barnen som motiv för förändring. Kvinnornas enkla bostads- och boendeönskemål (se kapitel 4) är också motiv som förhoppningsvis kan bidra till att deras handlingskraft räcker till för att uppfylla åtminstone några av dem.

Stort självförtroende och starka motiv mot missbruk kan således ge kvinnorna handlingskraft att på sikt påverka sina liv. Samtidigt är det relationer till andra som ofta styr deras val och handlingar. Eftersom makt/dominansförhållanden finns inbyggda i relationer, dvs en individs position står i regel över en annan individs, betyder det att t ex självförtroende och motivation beror på relationens kvalitet och

riktning. Oavsett vilken relation den missbrukande kvinnan för tillfället interagerar med (närstående man, behandlare/socialsekreterare eller bostads/arbetsförmedlare) är det avgörande att interaktionen/relationen leder till konstruktivt handlande. Det är exempelvis viktigt att kvinnorna inte bemöts med spott och spe, när de gör anspråk på något av det elementäraste för livets fortskridande och komfort - en bostad som också utgör ett hem.

* * *

BYRÅKRAT ELLER MEDMÄNNISKA?

Att nära relationer påverkar kvinnornas ageranden, visades tidigare. Det är inte endast nära relationer som påverkar utan också tjänstemän kvinnorna möter hos myndigheter och på företag, dvs på bostadsförmedling, arbetsförmedling, inom socialtjänsten etc. Men de olika personalkategorierna har sina respektive lagar och förordningar att följa. Tjänstemännen har dock vissa möjligheter att tänja eller krympa ramarna och har makten att möjliggöra bättre eller sämre lösningar för den enskilda missbrukaren. Hur personalen agerar beror dels på de lagar han/hon har att följa och dels på respektive tjänstemans människosyn.

Aktioner inom socialtjänsten

I kapitel fem visas att det är *distriktspersonalen* inom socialtjänsten som har huvudansvaret för klienterna och som bör ge dem stöd och hjälp samt agera för sina klienters räkning hos andra myndigheter eller företag. Det är socialsekreterarna som har möjligheter att bifalla ekonomiska bidrag, att rädda hyresrätter genom att betala hyresskulder, att skriva förtursansökan, att utdela försökslägenhet, att släppa skrivbordsarbetet och ge sig ut och leta efter försvunna klienter, att följa med till bostadsförmedlingen om klienten så önskar, att ge råd och tips när klient vill byta bostad, att skaffa övernattningsmöjligheter för de bostadslösa osv. Men de har också makt att underlåta eller vägra utföra dessa handlingar om klientens handlingar inte motsvarar socialsekreterarens förväntningar. De kan således hjälpa, men också - från kvinnornas perspektiv - stjälpa. Socialsekreterarna kan vägra ge eller skjuta upp ekonomiska bidrag, de kan besluta om sanktioner och tvångsomhändertaganden. Om klienten ställer upp på socialdistriktets behandlingsplan har han/hon större förutsättningar att få mer hjälp, t ex att få vårdavgiften eller gamla hyresskulder betalda. *"Många missbrukare har ju en gammal hyresskuld och det kollar man upp väldigt noga på bostadsförmedlingen och bostadsföretagen. Och då blir det nobben om skulden är kvar. Är det så att en klient har gått igenom en bra behandling och vi tycker att han/hon klarar sig hyfsat, då brukar vi hjälpa till att betala gamla skulder."* (norrförort 1). I mån av resurser försöker också distriktspersonalen följa upp missbrukare som exempelvis genomgått behandling på olika sätt. Man försöker få tag i kontaktmän, speciellt vid försöksboende. Socialsekreterarnas handlingsmöjligheter att

stötta kvinnor, som har dolt missbruket lång tid, minskar eller försvåras emellertid betydligt eftersom kvinnor oftast är i sämre fysisk kondition än män, när de upptäcks. Kvinnliga missbrukare har då ett sämre utgångsläge. När kvinnorna också är bostadslösa finns färre möjligheter att ge dem tillfälligt nattlogi. Då kan det bli fråga om institutionsboende.

Institutionspersonalen har till skillnad från distriktspersonalen daglig kontakt med de inskrivna missbrukarna. De har möjlighet att agera för och tala med dem med tätare intervall. Främst försöker de att motivera missbrukarna till fortsatt behandling och rehabilitering i syfte att förändra livssituationen. "...att få en människa att känna 'att jag behöver göra något åt mitt liv'. Det allra viktigaste är att man känner framsteg, att man vill förändra sitt liv, att det är nummer ett. Att man satsar på det. Det kan vara ett hur bra behandlingshem som helst, men tror man inte på det så går det inte." (personal på planeringshemmet). Möjligheterna för personalen att lyckas är dock olika, beroende på att institutionerna skiljer sig åt vad gäller behandlingstid, behandlingsinnehåll och resurser. Det gemensamma på samtliga institutioner i denna studie är, att personalen har skriftliga och ibland också personliga kontakter med varje klients respektive socialsekreterare på distrikten och en behandlingsplan görs i regel upp med alla parter. I behandlingsplanen kan ingå sanering av ekonomin dvs att betala gamla skulder. Ibland måste institutionspersonalen aktivera socialsekreterarna för att snabbare få igång exempelvis bostadsärenden. Det är institutionspersonalen som ser hur missbrukarna/kvinnorna mår och i vilken fas i behandlingen de befinner sig i samt om det är läge att trycka på om bostad. Det är också institutionspersonalen som har möjlighet att försöka stärka kvinnornas självförtroende genom gruppsamtal eller individuellt. På några institutioner aktiverar personalen de inskrivna särskilt och de gör gemensamma besök på exempelvis bio, konditori, museum eller klient- och nykterhetsorganisationer.

Personalen på institutionerna (se även kapitel 5) har olika möjlighet att agera i bostadsfrågan. På mödrahemmet är man mycket bestämd över att kvinnorna ska ha en egen bostad innan de skrivs ut och kvinnorna får också en långsam invänjning genom att bo ömsom på institutionen och ömsom i den egna bostaden. Kvinnorna får personalbesök i bostaden och eftervården är noga planerad. Det är stor skillnad mot de andra institutionerna, där de bostadslösa kvinnorna inte får samma chanser. Korta behandlingstider gör att det känns lönlöst även för personalen att ha förhoppningar om bostäder åt de inskrivna kvinnorna.

Elisabeth Lilja (1989) har tagit upp dilemmat med personalens yrkesutövning inom socialtjänsten. I deras handlande ligger en motsättning mellan att å ena sidan möta behov av välfärd, trygghet och frihet och att å andra sidan agera som en förtryckande och kontrollerande instans. "*Valet mellan att handla eller att inte handla innefattar ett*

slags värdering och diskriminering mellan goda och dåliga levnadssätt, mellan gott och dåligt uppträdande. På detta sätt etableras gränser i samhället mellan "svaga" grupper, människor, som inte kan eller inte får ta ansvar för sig själva och "icke-svaga" grupper." (Lilja, 1989, s. 195).

* * *

Skygglappar mot misär

Eftersom det blir allt vanligare med ansökan om försökslägenheter för f d missbrukare är det socialdistrikten som står för kontrakten, betalar hyran och beslutar vem som ska flytta in samt står för kontakten med värden. Ändå händer det, som redan påtalats, att bostadsföretagen/värdarna nekar den tilltänkte hyresgästen tillträde.

Bostadsföretagens personal träffar således i regel inte den bostadssökande f d missbrukaren personligen. På bostadsföretagen behöver personalen inte ta hänsyn till mänskliga tragedier förorsakade av bostadslöshet. De bör däremot värna om befintliga resursstarka hushåll. Därmed kan de vråka betalningssvaga eller störande hyresgäster och kontrollera bostadssökandes inkomster, tidigare förekomster av skulder eller andra anmärkningar. De påtar sig rollen att underkänna eller godkänna.

Störningar och vräkningar

Hyresskuld är den vanligaste orsaken till vräkningsshot och antalet vräkningar har ökat de senaste åren (Stenberg, 1987; 1988). Men tendensen visar också att alltfler vråks pga störande beteende (DN 880315). En pådrivande faktor i den riktningen kan vara störningsjourens arbete. Störningsjouren tillkom - som tidigare nämnts - 1985 och är gemensam för Familjebostäder, Stockholmshem och Svenska Bostäder. Det är lättare för folk att klaga sedan störningsjouren inrättades. Enligt en PM har verksamheten "rönt mycket stor uppskattning bland hyresgästerna" (Störningsjouren 1987). Ändå har antalet anmälda störningar minskat, men det är de svåraste störningsärendena som leder till åtgärder såsom lagsökning och avhysning, dvs missbrukare av alkohol och narkotika samt psykiskt sjuka personer. Knarkarkvartar sägs utgöra ett särskilt problem (Störningsjouren, 1987, Stockholms fastighetskontor, 1987).

Ingen vet vart de vråkta missbrukarna tar vägen, men på Stockholmshem uppgav informanten, att de flyttar in i andra kvartar där deras kompisar bor. Ibland uppehåller de sig i källare eller förråd i samma hus som de har bott i.

Tabell 12 Antal störningsanmälningar till och uttryckningar av Störningsjouren 1987

Bostadsföretag	Störningsanmälningar	Utryckningar	
Svenska Bostäder	1775	1184	(42%)
Familjebostäder	1441	949	(34%)
Stockholmshem	1039	676	(24%)
Totalt	4255	2809	

Tabellerna 12 och 13 visar Störningsjourens statistik av ärenden och uttryckningar under år 1987 samt de allmännyttiga bostadsbolagens respektive uppgifter angående vräkningar samma år.

Av störningsanmälningarna var 50% föranledda av högljudd musik. 18% rörde bråk. Endast 5% av anmälningarna berodde på missbrukare (4% alkoholister och 1% narkomaner). Missbruksärendena är således ej många, men uppfattas ändå som tunga och besvärliga. Svenska Bostäder hade flest antal anmälningar samt var mest benägna att rycka ut av de tre bostadsföretagen. Svenska Bostäder har emellertid också det största bostadsbeståndet¹.

Tabell 13 Antal verkställda vräkningar 1987 på de allmännyttiga bostadsföretagen i Stockholm fördelade på orsak

<u>Bostadsföretag</u>	Vräkningar		Totalt	
	<u>Hyresskulder</u>	<u>Störningar</u>		
Svenska Bostäder	88	30 (43%)	118	(40%)
Familjebostäder	65	22 (31%)	87	(29%)
Stockholmshem	74	18 (26%)	92	(31%)
Totalt	227	70	297	

Av tabell 13 kan vi se att Svenska Bostäder står för både det största antalet och den största andelen vräkningar av de allmännyttiga bostadsföretagen. Vid en jämförelse av de båda tabellerna över andelen uttryckningar och vräkningar mellan bostadsföretagen, så har Svenska Bostäder ungefär lika stor andel uttryckningar som vräkningar, medan Stockholmshem har betydligt större andel vräkningar än uttryckningar från Störningsjouren. Samtliga bostadsföretag vräker dock mer pga hyresskulder än störningar.

Stockholmshem hade ytterligare statistiska uppgifter. Av 92 avhysningar var ca 26 missbrukare och av dessa var 9 kvinnor. För övrigt finns ingen statistik över hur många hushåll med ensamstående kvinnor som blivit vräkta. På Familjebostäder trodde man att fler män lagsöks än kvinnor. I missbruksförhållanden är det oftast männen som står för kontraktet och de syns mest. Vräkta och bostadslösa kvinnor märks därför inte på samma sätt. Denna studie visar dock att kvinnorna finns, samt på de svårigheter som möter dem i sökandet efter nya bostäder. En brist i denna redovisning är att statistiska uppgifter angående vräkningar från de privata fastighetsägarna inte finns.

¹ Enligt telefonsamtal med SABO var bostadsbeståndet för de tre största allmännyttiga bostadsföretagen i Stockholm den 1/1 1988 följande: AB Svenska Bostäder: 50 307 (43%), Familjebostäder: 31 636 (27%) och Stockholmshem: 34 665 (30%).

Många turer för en förtur

På *bostadsförmedlingens förtursbyrå* är det relativt sällsynt att personalen träffar den f d missbrukande bostadssökanden eftersom det är socialdistriktens personal som oftast står för förtursansökningarna. Det är således socialsekreterarna på de aderton distrikten som förtursbyrån har kontakt med, men de har också ansökningar från andra myndigheter, såsom skyddskonsulentdistrikt (som söker för kriminalvårds-klienterna) sjukhus och vårdcentraler. Det förekommer också ansökningar för missbrukare direkt från behandlingshemmen. Därtill kommer ibland ansökningar från klienterna själva. Alla ärenden måste granskas och bedömas.

För att missbrukare ska kunna bli anvisad en förturslägenhet måste de eller socialsekreterarna visa någon form av behandlingsplan som bostadsförmedlingen ska bedöma. Om oklarheter föreligger kan ett möte mellan förmedlare och klient vara befogad. Ibland kommer dock klienterna självmant till bostadsförmedlingen. *"Oftast går det till så, att man har skickat in ansökan från socialsidan med intyg och sen kommer dom (klienterna) hit och undrar varför dom inte hört någonting. Det kan vara ganska hetsiga diskussioner ibland..."* (intervju på förtursbyrån). Det är således vid bedömningen av förtursansökningar som bostadsförmedlingens förtursbyrå har makt att avvisa eller anvisa, men även en anvisning kan påverka den bostadssökandes situation på ett annorlunda sätt än vad som var tänkt. Det händer ju att bostadsförmedlingen bejakar ansökan men att bostadsföretag/vård nekar den sökande.

Ett annat kriterium för att erhålla förtur är att det ska finnas ett speciellt skäl att bo på ett visst ställe, "områdesskäl". *"För dom här f d missbrukarna är det oftast omvända områdesskäl. Det är oftast massor av inte-områden, där man inte kan bo... I första hand är det här till för att hitta en så lämplig lägenhet som möjligt så att den här rehabiliteringen inte äventyras. Det är vår målsättning, när man tittar på adresserna."* Härmed begränsas klienternas/kvinnornas valmöjligheter till bostad och område. Om bostadsförmedlingen inte får in någon lägenhet i ett önskat område för en speciell sökanden så måste sökanden själv bedöma om det är värt att vänta. Att väntetiden kan bli längre gäller både vid förturs- och försökslägenheter när särskilda områden eller lägenhetstyper sökes.

Andra åtaganden som bostadsförmedlingens förtursbyrå har, är att fördela de ca 200 försökslägenheterna per år till socialdistrikten. Den slutliga makten har dock värden/bostadsföretaget. Säger värden nej till klienten förnekar han/hon på sätt och vis också socialsekreteraren - ånyo ett exempel på stigma för socialtjänsten.

Samarbete mellan parterna

De olika personalgrupperna har således skilda villkor och ansvarstaganden och de handlar olika för att bostadslösa f d missbrukare ska få tak över huvudet. Finns det då

inget fungerande samarbete mellan parterna på den strukturella nivån och kan ett bättre samarbete främja missbruksgruppens bostadssituation?

Socialtjänstens medverkan i samhällsplaneringen

Omfattas missbrukande kvinnor med dåliga bostads- och boendeförhållanden och brist på trygghet och stöd av intentionerna i socialtjänstlagen (SoL) 7 §?

"Socialnämndens medverkan i samhällsplaneringen skall bygga på nämndens sociala erfarenheter och särskilt syfta till att påverka utformningen av nya och äldre bostadsområden i kommunen. Nämnden skall också verka för att offentliga lokaler och allmänna kommunikationer utformas så att de blir lätt tillgängliga för alla.

Socialnämnden skall även i övrigt ta initiativ till att bevaka att åtgärder vidtas för att skapa en god samhällsmiljö och goda förhållanden för barn och ungdom, äldre och andra grupper som har behov av samhällets särskilda stöd. Socialnämnden skall i sin verksamhet främja den enskildes rätt till arbete, bostad och utbildning."

(Holgersson, 1981, mina understrykningar)

Både institutions- och distriktspersonalen blev tillfrågade om de medverkat i någon sådan planering och om de kommit med egna förslag angående bostäder för missbrukarna. Från institutionerna hade man inte fått vara med och påverka, men personalen kände till frågeställningen genom diskussioner på Socialhögskolan eller genom tidigare distriktsarbete. Institutionspersonalen borde vara en resurs i detta sammanhang eftersom de genom sin nära och dagliga kontakt med missbrukarna i allmänhet har god kännedom om deras behov. På mödrahemmet sade personalen: "Aldrig har de kommit och frågat om våra åsikter, förrän du gör det nu". På distrikten var det vanligare att personal hade varit med i diskussioner och på möten i denna fråga. Några hade fått remisser och förslag angående byggnader och vägar, andra hade varit med vid sanering och upprustning av bostadsområden. Krav och förslag på boendekollektiv ingick, men man visste inte om de skulle genomföras. Erfarenheterna av att medverka i samhällsplaneringen var olika och flera socialsekreterare menade, att det dagliga arbetet var för betungande för att man skulle hinna med ytterligare arbetsuppgifter. "Vi har haft en person som deltagit i sådana sammanhang. Erfarenheterna var väl inte så goda. Han kände väl inte direkt att han kunde påverka. Det handlar ju väldigt mycket om det tekniska och man blir bortspolad, negligerad i såna sammanhang. Vi skulle behöva vara många och ha väldigt mycket tid. Om man har som vi, mellan 50-70 tunga missbruksärenden var, då ska det fasen till om man ska engagera sig i bostadsbyggandet, fast det skulle behövas. Intresset finns ju hos många av oss." (Södermalm 1). En annan insikt hade personalen på Kungsholmen där man hade samarbetat med fastighetskontor och stadsplanekontor angående sanering av ett gammalt område. De

hade kommit med idéer, haft möten med hyresgäster och "pratad och hjälpt till att stötta oroliga människor". Detta gällde dock inte missbrukare.

Flertalet av de intervjuade hade personligen aldrig deltagit i någon samhällsplanering och om de hade gjort det var de i regel missnöjda. Det är inte heller klarlagt hur omfattande medverkan i samhällsplaneringen för socialtjänsten i Sverige är. Socialstyrelsen skickade på remiss ut ett förslag till Allmänna råd om socialtjänsten i samhällsplaneringen till landets kommuner, landsting, länsstyrelser m fl. Ett delsyfte med remissen var att få reda på "i vilken utsträckning som socialtjänsten i ett nationellt perspektiv, deltar i samhällsplaneringen..." Anledningen till bristen på kunskap är bl a att ca 75% av kommunerna inte besvarat remissen. Av de som svarat har många hoppat över frågan. Av de som svarat var också 55% kritiska till remissen, som bl a ansågs oklar (Socialstyrelsen 1989:18).

Det är inom socialtjänsten samt hälso- och sjukvården som kunskaper finns om hälsorisker, ohälsa och sociala förhållanden. I ett välfärdsperspektiv är dessa kunskaper av strategisk betydelse för beslut inom andra sektorer. Så uttrycker man det i "Planering för välfärd och jämlikhet - socialsektorns medverkan i samhällsplaneringen" (Dsf, 1985). Det är socialtjänsten som känner till missbrukarnas förhållanden och krav. För att de svaga gruppernas krav på något sätt åtminstone ska anses, tror jag att det är oerhört viktigt att socialtjänsten får ett större inflytande över den fysiska och tekniska samhällsplaneringen. För att intentionerna med lagparagrafen i någon mån ska uppfyllas torde personalresurserna behöva stärkas och kraven från socialtjänsten bevakas strängare.

Störningsjour eller grannansvar?

Möjligheter till samarbete mellan socialtjänsten och andra instanser finns också i det förslag som fastighetsborgarrådet vid Stockholms kommun lade fram 1984, det s k "Störande-grannar-projektet". Det syftade till åtgärder mot segregation och åtgärder mot bostadsspekulation. Bostadsförmedlingen skulle få fler lediga lägenheter att förmedla. Boinflytandet skulle förstärkas. Omedelbara åtgärder i förslaget var bl a att samarbetet mellan bostadsföretag, socialförvaltningen, kriminalvården och landstinget skulle förbättras. Uppföljning och eftervård av klienter och patienter skulle förbättras. Förmedling av sociala förturslägenheter i redan drabbade problembostadsområden, eller där risk fanns för störningar skulle undvikas. De kommunala bostadsbolagen skulle få ökade möjligheter att påverka förturslägenheternas läge i det egna beståndet samt få intern anvisningsrätt. Lagarna skulle ses över när det gäller avhysning av "gravt störande hyresgäster". I problembostadsområden skulle störande hyresgäster kunna förflyttas. Fler försökslägenheter och boendekollektiv skulle inrättas. Bostadsrättslägenheter och villor skulle kunna köpas och Socialförvaltningen stå för kontrakten. Dessa skulle "prövas som reservbostäder vid placering av såväl

'problemhyresgäster' som 'vanliga hyresgäster', så att en bättre spridning kan ske mellan olika boendeformer". (Störande grannar, borgarrådet för fastighetsroteln, Stockholms kommun, 840221). Förslaget diskuterades flitigt i pressen och bland klientorganisationerna (DN 19840221, 19840223, 19840229, 19840314, Strandberg, 1984).

Flera av förslagen har sedermera drivits igenom men syftet har inte alltid uppfyllts. Bostadsföretagen har sedan dess anställt förvaltningsbolag² eller inrättat störningsjour för att komma åt problemen, vilket har medfört att många vräkningar kommit till stånd. Några av de allmännyttiga bostadsföretagen har också infört interna bytesköer som minskar bostadsförmedlingens anvisningsmöjligheter. Störningsjouren och interna bytesköer snarare främjar än motverkar segregation. Bristen på försökslägenheter och boendekollektiv kvarstår. Bostadsspekulationen har snarare blivit värre och vart de vräkt hushållen tagit vägen vet ingen. Några bostadsrättslägenheter eller villor lär socialförvaltningen inte haft råd till med de miljonbelopp dessa betingar i Stockholmsområdet.

Institutionspersonalen har liksom när det gäller medverkan i samhällsplaneringen inte fått chansen att påverka i frågor rörande "Störande-grannar-projektet" eller störningsjouren, däremot distriktspersonalen. Åsikterna om samarbetsgruppernas arbete och resultat var dock olika. "Det finns ju grupper på alla distrikt. Vi träffas nån gång per år och diskuterar dom här frågorna, men jag tycker inte det har givit nånting ännu. Det har ju inte givit några fler bostäder eller boendekollektiv. Jag tror att det ligger på fel nivå. Dom som har suttit i den har inte haft så mycket med klienterna att göra." (norrförort 1). På ett annat distrikt har man positiva erfarenheter av samarbetet och har stått för värdskapet under flera år. "Träffar representanter för värdarna framförallt när det gäller den kommunala sidan. Sen brukar Fastighetsägarföreningen vara representerad ifrån privatvärdssidan... vi bjöd in kvarterspolisen, som fick träffa värdarna och presenterade hur dom jobbade och dom fick tala om där det var ganska stökigt och... och hyresvärdarna fick då tillfälle att tala om vad de visste och inte visste om störningar och krångel i vissa fastigheter." (Kungsholmen).

² Ett exempel är förvaltningsbolaget Formator som startade verksamheten 1981. Det har anlåtats av olika allmännyttiga bostadsföretag i landet för att förvalta och bygga om i miljonprogrammets bostadsområden. Inom Stor-Stockholm är Formator f n (1989) verksamt i Granängsringen i Tyresö kommun, Brandbergen och Valla i Haninge kommun samt Norrgårdsvägen i Österåker. 1984 blev SABO (intresseorganisation för de kommunala allmännyttiga bostadsföretagen) delägare i Förvaltnings AB Formator. (Jensfelt, 1989).

Formators verksamhet har varit föremål för kritik från bl a socialtjänsten för deras hårda metoder mot resurssvaga hyresgäster. De sanerar inte bara miljön i 60-talsområden utan även hyresgäster. En metod är att inte skicka ut hyresavier till icke önskvärda hyresgäster, vilket bekräftas av Formators VD i en tidningsintervju (DN 8/4 1987). Hyresinbetalningar blir försenade eller uteblir. Vräkning kan på så sätt lättare verkställas.

Störningsjourens verksamhet innebär å ena sidan att nya "experter", "specialister" och myndigheter tar över ansvaret från grannar och närboende. Det gör att anonymiteten blir större och grannkontakterna ännu sämre när grannar måste ringa störningsjouren istället för att tala direkt med den störande hyresgästen. Å andra sidan måste man ha full förståelse för hyresgäster som blir störda. *"Har man bott granne med någon som stör mycket, så orkar man inte med det. Då är frågan: ska en person få göra livet surt för tio hushåll. Hur långt sträcker sig toleransen?"* (söderfört 1). Det beror på insikten om bostadsbristen och missbrukarnas små chanser att få en ny bostad huruvida distrikten medverkar till att vräkning verkställs när folk har uppträtt störande och kanske ej heller betalt hyran. *"Förhoppningen är ju att man ska kunna prata med personen på ett vettigt sätt och inte komma dit med hund och vakt. Att det ska ske på ett sätt som inte är polisiärt. Att personen då kanske förstår att nu är det allvar".* (Södermalm 1).

När det gäller socialtjänstens samarbete med fastighetsägare/hyresvärdar har vi tidigare hört klagomål från socialsekreterare över, att värdarna godkänner allt färre klienter till förturslägenheterna, men de underkänner också fler f d missbrukare som blivit anvisade försökslägenheter och där den boende ska ha en särskild kontaktperson under försöksperioden. Detta ses inte med blida ögon av flertalet socialsekreterare. När värdarna inte heller meddelar distrikten när vräkningsshot och lagsökning föreligger, vilket hyresvärdarna enligt lag är skyldiga att göra, blir samarbetet än mer ansträngt.

Vad säger socialsekreterarna om samarbetet med bostadsförmedlingen? De flesta tycker att kontakt och samarbete med bostadsförmedlingen fungerar bra. Några lovordar till och med förmedlingen och menar att de har ett hårt arbete och att det inte är deras fel att det inte finns bostäder. Andra är tveksammare och tycker att bostadsförmedlingens krav är för stora i förhållande till deras klienters bostadsbehov. Bostadsförmedlingen godkänner färre förturslägenheter nu än förr.

Bostadsförmedlingen och bostadsföretagens kontakter

Bostadsförmedlingen har kontakt - men inte alltid gott samarbete - med flera parter: Stor-Stockholms och andra kommuners bostadsförmedlingar, fastighetsägare/hyresvärdar och socialtjänsten. På Stockholms bostadsförmedlings förtursbyrå menar informanten, att de är mer frikostiga med förturs- och försökslägenheter än kranskommunerna och att samarbetet mellan kommunerna är obefintligt. *"...Inget samarbete när det gäller förturer alls mellan kommunerna. Stockholm kan inte sätta ett förtursbeslut i Solna t ex. Det måste passera KSB³ som fattar beslutet och i 99%*

³ KSB = Kommunalförbundet för Stor-Stockholms bostadsförmedling. Den gemensamma bostadsförmedlingen för Stor-Stockholm är organiserad på dels ett huvudkontor under

säger nej. Det är näst intill omöjligt att få förtur mellan kommunerna." (intervju på förtursbyrån).

Bostadsförmedlingens erfarenheter av samarbetet mellan fastighetsägareföreningen, de kommunala bostadsföretagen och socialförvaltningen som det är formulerat i "Störande-grannar" är inte särskilt goda. Gruppen har träffats men arbetet har gått trögt. Bostadsförmedlingen har kommit med förslag till kriterier för godkännande av hyresgäster, som de har varit tvungna att revidera. De allmännyttiga bostadsföretagen tycker att privatvärdarna ska ta mera av problemen. Det finns också en konflikt mellan bostadsförmedlingen och Svenska bostäder. Svenska Bostäder har tagit ett beslut som kolliderar med Kommunfullmäktige och bostadsförmedlingens styrelse när det gäller socialhjälpen på Järva, "att man inte ska godkänna hushåll med socialhjälp om dom inte kan plocka fram en borgensman, vilket många av dom här hushållen inte kan göra. Det pinsamma är att det här är ett kommunalt bolag som säger nej till ett kriterie som de privata värdarna sagt ja till." (intervju på förtursbyrån). Detta bekräftas i ett "internt meddelande" till styrelsen för Svenska Bostäder, som läckt ut i pressen. Tonen skärps t o m gentemot resurssvaga hyresgäster. Svenska Bostäder vill inte ha hyresgäster som lever på socialbidrag, som inte har haft fast anställning de senaste nio månaderna eller som haft betalningsanmärkningar det senaste året. I artikeln står också att VD för Svenska Bostäder inte kan "utesluta att svartlistningarna också kan komma att gälla andra bostadsområden" än på Järvafältet⁴ samt att man inte längre vill ta emot människor med sociala problem i försökslägenheter (DN, 19891025). Dagen efter bekräftas uppgifterna och VD för Svenska Bostäder hänvisar till politikernas krav på integration av olika samhällsgrupper. Han bekräftar också påståendet på bostadsförmedlingen om de allmännyttiga bostadsföretagens krav att både privata bostadsföretag och bostadskooperationen (HSB) ska ta större ansvar för människor med sociala problem i sina bostadsbestånd. (DN 19891026). Om svartlistningarna blir en allmän företeelse blir följaktligen missbrukarnas chanser på bostadsmarknaden ännu kärvare.

Hur fungerar samarbetet mellan bostadsförmedlingen och de olika socialdistrikten? Samarbetet är i stort sett bra, men på förtursbyrån är de medvetna om att det finns socialsekreterare som tycker att bostadsförmedlingen har för stränga regler. Men det finns fall som otvivelaktigt leder till konflikt mellan socialdistrikten och bostadsförmedlingen, t ex när socialdistrikt eller institution inte har uppmärksammat eller åtgärdat en anmälan om störande hyresgäster från hyresvärd. Till slut

huvudmannaskap av KSB, dels lokalkontor under huvudmannaskap av kommunförbundets medlemskommuner. Källa: Stockholms Bostadsförmedlingskontor, 1988b.

⁴ "Svartlistningarna" av människor med sociala problem i Svenska Bostäders lägenheter har utvidgats och gäller nu också Bredäng, Östberga, Hagsåtra, Vårberg och Tyresö enligt DN 19910404.

kontaktar hyresvärden bostadsförmedlingen, som har haft ansvar för försöksanvisningen. Bostadsförmedlingen ser sig föranlåten att i sin tur kontakta socialdistriktet för åtgärd.

På *bostadsföretagen* har man delade meningar om hur samarbetet med bostadsförmedlingen fungerar. "*Förmedlingen förmedlar och anvisar men hyresvärdarna får ta problemen*", sade informanten på Stockholmshem, medan Familjebostäders informant lovprisade bostadsförmedlingen för deras noggranna anvisningar av förturslägenheter och underströk att samarbetet var gott. På Svenska Bostäder och även på Fastighetsägareföreningen, där intervjupersonerna gav mycket korta och avmätta svar, framkom inget om samverkan med bostadsförmedlingen.

Även vad gäller samarbetet mellan de allmännyttiga bostadsföretagen och socialtjänsten finns skilda åsikter. I regel har bostadsföretagens representanter kontakt med den kontaktman inom socialtjänsten som har hand om klienten i försöksboendet. På några företag tycker man att samarbetet fungerar med vissa distrikt men inte med andra. På Stockholmshem har man regelbundna träffar med socialtjänsten som fungerar väl.

Samarbete med klienter?

Ovan beskrivs de olika personalkategoriernas syn på hurvida samarbete mellan parterna fungerar bra, dåligt eller inte alls. Kan t ex ett bättre samarbete mellan Stor-Stockholms lokala bostadsförmedlingar främja de bostadslösas situation? Kan intensivare samverkan mellan de båda personalkategorierna inom socialtjänsten förstärka stödet och påskynda bostadsärendet för den institutionsboende missbrukaren? Kan täta informationsmöten mellan samtliga parter inom bostadssektorn, sociala sektorn och polisen inklusive störningsjour lösa problem? Vems problem?

Å ena sidan skulle ett bättre samarbete mellan bostadsförmedlingar säkert kunna främja missbruksgruppens bostadsval genom att förmedla förturslägenheter över kommungränserna, om *det* var syftet med samarbetet. Å andra sidan skulle ett sådant vidgat samarbete även kunna förhindra tillfredsställandet av bostadspreferenser genom en trögare byråkrati. Liknande tvetydighet kan uppstå om socialtjänstens båda personalgrupper skulle ha tätare samverkan, beroende av om samarbetet också blir effektivare eller inte och om de under alla förhållanden samarbetar *med* klienten eller inte. Enligt utsagan från Kungsholmsdistriktet angående samarbete mellan samtliga parter med strukturellt perspektiv, användes mötena också för att informera varandra om "störningar och krångel" och "där det var ganska stökigt". På dessa möten finns inte de boende representerade och därigenom inte heller de som krånglar och stör. Men kontrollen av de boende torde bli starkare.

Jag vill med ett exempel illustrera att samarbete skulle kunna leda till fler försökslägenheter men samtidigt till starkare kontroll. Stockholms bostadsförmed-

ling, nästan samtliga socialdistrikt och två av tre allmännyttiga bostadsföretag önskar fler försökslägenheter, men av olika skäl. Socialdistrikten vill täcka ett ökat behov av försökslägenheter för sina klienter, som inte bara består av f d missbrukare, utan också av de som kommer från den psykiatriska vården. Bostadsförmedlingen ser det som sin uppgift att försöka driva in lägenheter från hyresvärdarna och anvisa försökslägenheter till de olika distrikten. Bostadsföretagen, som vet att de måste ha vissa hyresgäster i sitt bostadsbestånd som inte fyller de gängse kraven på ekonomisk soliditet och social stabilitet, tycker det är bekvämt att socialtjänsten står för hyran (gäller inte Svenska Bostäder som helst inte vill ha fler försökslägenheter). Samtliga försökslägenheter ska dessutom ha särskilda kontaktpersoner som värdarna kan vända sig till om misshälligheter med de boende uppstår. Fler försökslägenheter leder således till ökad övervakning. Fler boende får leva under "förmyndarskap", där de inte är betrodda att ha eget lägenhetskontrakt. Samtidigt som fler bostadslösa missbrukare skulle få tak över huvudet skulle således samhällets kontroll av dem öka.

* * *

Resultaten från detta kapitel visar att handlings- och valmöjligheterna att byta eller skaffa ny bostad har minskat och för de vräkt kvinnorna är chanserna att erhålla bostäder minimala, trots att kvinnorna är motiverade att sluta missbruka. Kvinnorna har agerat för att få någonstans att bo, men när förväntningarna minskar ökar passiviteten. Chansen att få en bostad är också mycket liten med myndigheternas hjälp. Tendensen är istället att bostadsföretagen nekar f d missbrukare, som fått en anvisning genom bostadsförmedlingen och socialtjänsten i större utsträckning. Och vräkningarna ökar också bland andra socio-ekonomiskt svaga grupper.

Tidigare efterlyste jag samverkan mellan socialtjänst, bostadsförmedling, arbetsförmedling och *den missbrukande kvinnan* för att den onda cirkeln av bostadsrespektive arbetslöshet skulle kunna brytas. En sådan modell skulle eventuellt kunna öka valmöjligheterna till arbete och bostad och ge fler alternativ på kortare tid.

KAPITEL 7 KONTROLL - HINDER ELLER MÖJLIGHET?

I förra kapitlet antog jag att ett ökat samarbete mellan personalkategorierna möjligen skulle kunna leda till smidigare förmedling och anvisning inom och över kommungränser och ge fler förtursval för f d missbrukare. Detsamma torde då gälla försökslägenheter, om Stockholms socialdistrikt också samarbetar med socialtjänsten i andra kommuner. Bättre samverkan mellan myndigheterna kan emellertid också leda till starkare kontroll av missbrukarna. Kanske även om missbrukarna är med i samtalen. Myndigheterna kan i kraft av sin maktposition påverka och övertala klienterna till paketlösningar innehållande bostadsalternativ och arbete som de har svårt att värja sig emot. Valmöjligheterna kan på så sätt minska. Det beror på *hur* relationerna mellan de olika parterna och kvinnan utvecklas. Å andra sidan tycks valmöjligheterna utan något samarbete alls vara obefintliga och utan den bostadssökandes närvaro och "inflytande" kvarstår ändå kontrollen.

Detta kapitel inleds med en teoretisk introduktion av kontrollbegreppet. Utsagor dels av kvinnorna och dels av personalkategorierna visar sedan exempel på olika former av kontroll, som missbrukande kvinnor kan utsättas för. Ett hårt kontrollinstrument är tvångsvården (LVM), som får ett särskilt avsnitt. Vidare diskuteras huruvida olika former av kontroll hindrar eller underlättar kvinnornas tillvaro. Kapitlet avslutas med exempel på olika människosyner, som missbruksgruppen och kvinnorna möts av i kommunikationen med representanterna för det strukturella perspektivet.

KONTROLLBEGREPPET

Kontroll, liksom makt, klass- och kvinnoförtryck, finns på olika nivåer: individ-, grupp- eller mellanmänsklig nivå och samhällsnivå. Kontroll utövas av någon/några i relation till någon/några andra. I studien är det de missbrukande kvinnornas relationer på olika nivåer som kan utöva kontroll och som kan hindra, begränsa eller möjliggöra förändring. Det gäller kvinnornas relationer till föräldrar, barn och män (individnivå); arbetskamrater, behandlings/distriktspersonal, missbruksgång (gruppnivå); socialtjänst, bostadsförmedling, arbetsförmedling, bostadsföretag och staten, som för kvinnorna representeras av abstrakta institutioner (samhällsnivå). Medan handlingar eller beslut i kontrollerande syfte på samhälls- eller gruppnivå oftast drabbar människan kollektivt, som tillhörande en viss grupp, berör den också den enskilda kvinnan och ligger därför också på individnivå.

Antropologen Reynolds Whyte (1979) tar särskilt upp kontroll av kvinnor och menar, att kvinnor generellt utsätts för tre sorters kontroll; kontroll över kvinnors medvetande samt ekonomisk och sexuell kontroll. Kontroll över kvinnors medvetande innebär att den härskande ideologin, normer och värderingar, som är präglade efter

manliga principer, införlivas också hos kvinnor och styr deras liv, trots att kvinnor egentligen inte har samma intressen som män. Denna kontrollteori kan jämföras med kvinnoforskningens teorier om kvinnoförtryck (se kapitel 2). Kontroll som begrepp kan dock ses både positivt och negativt, medan förtryck har negativ prägel. Med positiv kontroll menar jag exempelvis social kontroll, som innefattar stöd och hjälp.

Psykologiska/socialpsykologiska teorier om kontroll handlar i regel om människans identitet. Människan strävar egentligen efter en kontrollerad och ordnad omvärld och kategoriserar därför både ting, andra människor och sig själv, menar Hogg & Abrams (1988), socialpsykologer som intresserar sig för relationer och processer mellan grupper. Lock (1981), psykolog och delvis inspirerad av Mead, menar att människan konstitueras genom relationen till omgivningen och vill ha kontroll över sig själv och sin miljö. Han delar in kontrollbegreppet i flera dimensioner; inre/inneboende och yttre/utifrån kommande kontroll samt självet som aktivt (individens kontrollerar sig själv) och självet som passivt (individens känner sig kontrollerad av yttre och inre krafter/av andra). Han behandlar också tids- och rumsdimensionerna och därmed föränderligheten. Yttre och inre kontroll kan, menar jag, jämföras med Börjesons (1979) begrepp yttre och inre tvång och förtryck. Men medan "inre förtryck" är negativt (självförtryck) är "inre kontroll" positivt (självkontroll). Börjeson har särskilt belyst missbrukarens förhållningssätt till missbruket och vill förstå missbruket som en manifestation av ett inre förtryck, men "det inre förtrycket uppstår som ett resultat av det yttre förtryckets införlivning inom individen" (se också kapitel 2). Yttre förtryck och kontroll är mer likartade på så vis att individen känner sig förtryckt eller kontrollerad av omgivande faktorer. En skillnad finns dock genom att den yttre kontrollen i vissa fall också kan ha en positiv aspekt.

KVINNORNAS UPPLEVELSER AV KONTROLL

Missbrukande och bostadslösa kvinnor har i regel dåligt självförtroende, är ångestfyllda och rädda och känner sig stämplade. Därför torde deras inre självkontroll vara svag framförallt beroende på yttre kontroll/tvång/förtryck. Detta synsätt skildrar kontroll som hinder för kvinnornas självförverkligande. Frågan är om någon form av kontroll också kan ses som möjlighet för kvinnorna att skapa ett dragligt liv och nå en inre balans.

Strykrädsla

Den form av kontroll som samtliga kvinnor i studien har upplevt på skiftande sätt är kvinnoförtrycket som kan vara psykiskt, fysiskt, socialt och/eller ekonomiskt. Kvinnoförtrycket är på samtliga nivåer ett hinder för frigörelse och kan förlama handlingsmöjligheterna, men kan också få kvinnor att utveckla olika handlingsstrategier.

Men det strukturella förtrycket på samhällsnivå som drabbar kvinnor generellt, innebär inte att alla kvinnor är medvetna om och känner sig förtryckta. Kvinnoförtrycket som finns i den sociala strukturen kan dock ta sig konkreta uttryck på individnivå. Det individuella kvinnoförtrycket innebär mäns personliga kontroll över kvinnor. I undersökningen gäller det exempelvis de äldre kvinnorna, som genom socialisation och samhällsnormer påverkats att stanna hemma, när de ingått äktenskap. De blev ekonomiskt beroende av männen. Solveig kände befrielse över att äntligen slippa tiggas pengar, när hon efter fem barnsbördar och många år hemma gick ut i förvärvslivet. Lisbeth kände sin mans övervakande avvoagsamhet till att hon arbetade och han tvingade henne så småningom att säga upp sig.

Flera av kvinnorna har utstått ett särskilt psykiskt förtryck med dominerande och intoleranta män. För Lisbeths del fortsatte sonen att dominera henne efter skilsmässan från den dominerande maken. *"Jag blir nervös. Det är alltid ett orosmoment. Jag är säker på att när han kommer... att vi ska prata om min lägenhet. Han vill bestämma allt"*. Henrietta förödmjukades genom att en av hennes män kastade ut henne på bar backe, men hon återvände ändå till honom, när han kallade på henne. Klara blev vräkt från en lägenhet pga av sin brors ageranden. *"Han har jämt bott hos mig när jag har haft lägenhet... och hjälpt till och förstört för mig. Han är ingen narkotikamisbrukare men han satt i min lägenhet och söp så grannarna såg det. Dom rapporterade det till sociala."* Citatet visar också på en form av social kontroll där grannar i skydd av anonymitet kan genomdriva en vräkning. Detta torde också vara allt vanligare i och med störningsjourens tillkomst.

Ett mer påtagligt, synligt kvinnoförtryck är den fysiska misshandeln. En grundorsak till kvinnomisshandel är ojämlikheten mellan könen (Ottosson-Hindberg, 1984). Kvinnomisshandeln uppstår pga att männen har könsrolls- och relationsproblem. Mannen slår när hans auktoritet hotas eller av rädsla för att bli övergiven (Duvander, 1981; Ottosson-Hindberg, 1984). Många av männen har haft svåra uppväxtförhållanden liksom de kvinnor, som stannar i misshandelsrelationer.

Kvinnomisshandel förekommer i alla samhällsklasser, men flertalet fall sker i socio-ekonomiskt lägre skikt. Misshandlade kvinnor har också mycket dåligt självförtroende. Kvinnomisshandel sker ofta i kombination med alkohol. Många av männen är alkoholmissbrukare, men även en stor andel av misshandlade kvinnor har alkoholproblem. En undersökning i ett av Stockholms socialdistrikt (Duvander, 1981) visade, att av 40 misshandelsärenden förekom missbruk i varierande grad hos de flesta männen och bland ca hälften av kvinnorna.

Av de kvinnor, som uppger att de blivit fysiskt misshandlade, har några vid intervju tillfället fortfarande kontakt med sina missbrukande partners. Vera är en av kvinnorna på mödrahemmet som har svårt att helt bryta med fadern till barnet trots

den rädsla hon känner. Hon tänker på hur det ska bli när hon blir utskriven och har fått bostad: *"Sen måste man ha några lås på dörren. Telefon får jag också. Niotillhållarlås och titthål. Jag hör ju om han har drogat sig. Sen får han väl ringa före. Det är ju inte bara att komma. Han ska inte tro att han får komma och gå hur som helst. Han får väl ha avtalad tid med mej. Och jag vill helst att han har kontakt med sociala också. Det är tur att han muckar nu, medan jag bor här, då kanske han hinner åka in igen. Han har inget jobb och ingen bostad."*

Maria misshandlades av flera män och blev svårt skadad vid många tillfällen. Hon bröt upp från sitt första äktenskap pga mannens misshandel. Då var hon ung, icke missbrukare och hade kraft att säga ifrån. Vid intervju tillfället hade Maria inte förmått bryta med sin dåvarande fästman trots att han åsamkat henne livshotande skador. Varför bröt hon inte relationen? I misshandelsrelationer liksom i missbruksrelationer uppstår starka beroendeförhållanden. Båda parter är ofta otrygga och det förstärker beroendet. Andra faktorer som vidmakthåller misshandelsrelationer är, att kvinnan blir passiv och handlingsförlamad, självkänslan blir allt sämre och hon har starka skam- och skuld känslor. Mannens överhängande hot om våld ökar hennes rädsla. Hon vågar inte ta sig ur förnedringen. Ofta är hon socialt isolerad och har inte någonstans att ta vägen (Ottosson-Hindberg, 1984). Denna bild stämmer överens med Marias beskrivning. Hon var livrädd, men samtidigt starkt beroende av fästmannen, då hon inte hade några vänner att vända sig till. *"Det är lättare sagt än gjort. Ensamheten, det är den jag är rädd för. Eftersom jag kan konsten att dricka själv...Det har jag gjort ibland... Efter ett tag, har jag tänkt 'varför sitter jag här ensam för' och så har jag ringt till honom."* Till saken hör att Maria ville byta sin egen bostad främst därför att hon inte kände sig trygg där. Flydde hon dit så följde fästmannen efter. Hon hade dock bytt lås. Hon fick ingen hjälp med att byta bostad under behandlingstiden. Ca ett år efter intervjun var Maria död. Hon hade hittats i köket i sin egen bostad. Trolig dödsorsak var alkoholförgiftning i kombination med misshandel några dagar tidigare.

Karin och Berit däremot tog sig så småningom ur sina misshandelsförhållanden, men Berit känner sig ensam efter skilsmässan: *"Jag har bara mig själv och sen har jag min mamma när jag är nykter. Sen har jag haft min man fast vi har haft dåliga relationer, så jag blev strykrädd, men nu ska jag stå på egna ben och det tar tid."*

Strategier mot kontroll

En strategi som flera av kvinnorna väljer för att bemöta männens förtryck på individnivå, är att skilja sig. Men kvinnorna lär sig även använda strategier, när de ser kontroll som hinder, i förhållande till mellanmänsklig eller samhällelig nivå. Här kommer sanning-lögn-problematiken in. I sina (individuella) möten med myndighetspersoner försöker de bemöta kontrollen genom att ta till lögnen som vapen, exempelvis när de söker arbete från institutioner (åtminstone lär de sig det efter flera miss-

lyckanden). I andra fall vinklar de problemen och säger olika saker till olika myndigheter. *"Många gånger när man kommer till socialassistenten... man pratar ett helt annat språk med henne än vad man pratar med en läkare. Man pratar sej varm för att få mera pengar, men med läkaren pratar man för att förhoppningsvis bli längre sjukskriven. Man är inte ärlig inför sej själv en gång. Man måste tänka på vad man säger än till den ena och än till den andra... jag hade en kontakt... vi skulle bara prata problem, men jag var liksom rädd för att vara ärlig mot honom för jag visste inte hur mycket han i sin tur var relaterad till läkaren."* (Maria). En annan utväg är att försöka undvika myndigheterna så länge som möjligt. *"...jag har stått på egna ben och inte velat ha med sociala att göra. Det har varit litet rädslan att dom kan ta till sina maktgrepp på mig."* (Petra)

Regler

Andra former av kontroll är de regler (formella eller informella) som styr vissa aktiviteter och kan hindra eller möjliggöra förändring. Det kan vara **generella regler** eller normer som gäller gemene man, t ex att visa meriter vid sökandet av arbete och/eller visa sitt ekonomiska oberoende för att hyra rum eller lägenhet. Detta kan utgöra oöverstigligen hinder för missbrukarna. *"Det är lite svårt. Man ska ha meriter att lägga fram och hyra också."* (Berit). I andra fall kan det vara rekommendationer från välrenommerade personer, som behövs. Detta är olika typer av kontroll som i de flesta fall ger möjlighet till arbete och bostad. För missbrukarna är det dock svårare, eftersom de är resursfattiga i dessa avseenden. De rekommendationer, som kan förekomma, är från socialtjänsten, men dessa kan förstärka stigmatiseringen (även om pengar finns). *"...jag kan kasta upp hyran direkt, för tre-fyra månader men säger jag då att jag kommer från sociala, då drar dom öronen åt sig. Dom dömer mig direkt..."* (Petra). Andra regelsystem är de köer som bildats, inte bara till vanliga bostäder eller förturs- och försökslägenheter, utan också till servicelägenheter till följd av bostadsbristen. Detta fick Lisbeth känna av när hon hörde sig för om servicebostad. *"Men när jag gick dit och frågade så sa dom att om jag suttit i rullstol så hade det gått bra, inte annars. Och inte fick man ställa sig på förtur. Jag ville ställa mig så jag kunde få en när jag fyllt 65."* För missbrukarna har ovan nämnda regler endast hindrande effekter.

På institutionerna finns **särskilda formella regler**, t ex att parförhållanden inte får förekomma eller att Antabus¹ måste intas vid permission osv. Institutionsboendet i sig innebär en stark kontroll av individen. Att hamna på institution innebär

¹ Antabus är ett avvänjningsmedel vid alkoholmissbruk. Om man dricker alkohol när man har tagit Antabus uppstår en rad mycket obehagliga symtom som kraftig rodnad i ansiktet, dunkande huvud, hjärtklappning, illamående, kräkningar och känslan av andnöd. (Patient-FASS 1988-89).

en kränkning av den personliga integriteten vare sig individen är tvångsintagen eller frivilligt inskriven. Goffman (1973) beskriver institutionslivets nedbrytande effekter i "Totala institutioner". Alla livets aspekter (sova, arbeta, roa sig) utförs på samma plats och under samma auktoritet. Aktiviteterna måste utföras tillsammans med många andra som behandlas på samma sätt. Allt styrs ovanifrån genom formella regler och skrivelser, utformade för att uppfylla institutionens målsättningar. Det finns också en grundläggande klyfta mellan de intagna och den övervakande personalen, då den senare kan gå ifrån institutionen efter arbetets slut. Goffman menar också att personalen har en motsägelsefull uppgift. På samma gång som de skall upprätthålla regler och tvinga de intagna till lydnad, så ska de ge intryck av "att tillämpa mänskliga principer". Denna motsägelsefullhet har också Lilja (1989) funnit i sin undersökning om socialtjänstens välfärdsskapande - samtidigt som socialtjänsten ska bidra till välfärden genom bidrag och stödinsatser, samtidigt måste de utöva en viss kontroll.

På de studerade institutionerna finns inga murar. Dörrarna är inte låsta, men regler och förordningar finns föreskrivna om hur anstaltslivet ska gestalta sig. För alla intagna finns det sanktioner om de bryter mot reglerna. Ett fåtal kvinnor är intagna med tvång, men de har hotet om polisingripanden över sig, om de lämnar institutionen. Trots regler och sanktioner säger flertalet kvinnor i studien att de är nöjda med personalen och att de får hjälp och stöd. De har på något sätt "accepterat" situationen. Men eftersom flera av dem är bostadslösa och ingenstans har att ta vägen är de på samma gång fångar. Den institution där kvinnorna klagade mest över regler var på inackorderingshemmet. Där fanns ingen särskild behandling. Målet var att vänta på bostad - en tröstlös väntan. Fanny och Stella påpekade den ekonomiska kontrollen med tilldelning av för lite fickpengar samt kontrollen av städning på rummen. Men de fick inte ändra miljön med lite målarfärg.

Institutionslivet ger också upphov till **informella regler** bland de inskrivna. Mobbning av nyanlända kan förekomma och det är inte lätt att få vara i fred eftersom flera sysslor och aktiviteter utförs kollektivt. "...*det pratas nånting alldeles... det pratas alltid om någon här när man går förbi och det är väldigt obehagligt. Några stycken har varit här sen i vintras och dom har blivit dominerande. Dom tycker att, kommer man ny, så ska dom fostra en och sätta den på plats.*" (Solveig).

Finns det inga regler som ger möjlighet till positiva förändringar på institutionerna? Kravet på en alkohol- och knarkfri miljö är exempel på en sådan regel och som också eftersträvas på dessa institutioner. Annars är det allmänt känt att exempelvis fängelser har svårt att hålla miljön fri från narkotika och att knarkdebuten t o m kan ske i fängelset.

Ovanstående utsagor visar att kvinnorna ser kontroll uteslutande som hinder, men det finns former av kontroll eller **specifika regler** som kan ses både som hinder och

möjlighet av missbrukare. En specifik regel eller åtgärd som kan ge möjlighet till stor livsförändring har införts för vissa narkotikamissbrukare som är HIV-smittade. Det gäller Metadonbehandling, men det är kö även till denna form av behandling och den ges endast på några få ställen. Metadonbehandling ger således missbrukaren en möjlighet att bli fri från narkotikaberoendet, men Metadon är också beroendeframkallande. Metadonbehandling till HIV-smittade narkomaner innebär samtidigt en stark samhällelig kontroll som ibland gränsar till tvång med syfte att förhindra smittans spridning. En kontroll som bryter missbrukarens autonomi. Petra berättar om omställningen som både rymmer negativa och positiva känslor: *"Jag orkade inte med det längre. Samtidigt som man var jagad av alla möjliga institutioner och då var det en till nu eftersom jag har åkt på det här med HIVen. Jag hade smittskyddsläkaren efter mig. Då vart det genast farligare därför att då var jag allmänfarlig helt plötsligt. Det var mest det som fick mig in i ett hörn." -"Jag är ju litet experimentdjur nu, eftersom jag har Metadon... jag kunde inte gärna fortsätta mitt missbruk... jag hade väl slutat som en jordgubbe istället då (att dö). Det var valet och kvalet."*

Positiv kontroll

Social kontroll med inslag av stöd och hjälp kan upplevas positivt av kvinnorna. I kapitel fyra visades kvinnornas önskemål om både professionella relationer och egna sociala nätverk som stöd. De ville ha stöd av andra men också kunna stödja varandra, vilket kan innebära en positiv kontroll. Det gäller särskilt de kvinnor som inte är övertygade om att kunna sluta missbruka. Berit ser exempelvis yttre kontroll som en möjlighet, troligen därför att hon inte besitter den aktiva inre kontrollen ännu. Det inre förtrycket är däremot fortfarande starkt. Hon uttrycker önskemål om både grannkontakter och professionellt stöd. *"För mej spelar det ingen roll, jag kan bo var som helst, bara det är lite norr om stan. Det är det där att ha en hemma-hosare som kommer en gång i veckan. Det är en slags kontroll. Sen räcker det för mig".*

Exempel på att besitta inre kontroll och som ger möjlighet att själv förändra missbrukssituationen visar däremot Christina. Samtidigt har hon kontroll över sin miljö. Hon har nämligen det viktigaste en f d missbrukare behöver efter en institutionsvistelse: stödjande relationer och ett eget hem. *"Men om jag jämför med många av de andra som är här så är jag väldigt privilegierad som dels har riktiga vänner. Jag kan sålla bort det som är dåligt och behålla det som är bra. Det är inte alla som har det så. Och sen att jag har just bostad. Det måste vara ett oerhört handikapp att inte ha någonstans att ta vägen. Det är som gjort för att trilla dit igen."*

KONTROLL PÅ SAMHÄLLSNIVÅ

På samhällsnivå är det framförallt den yttre sociala kontrollen som utövas mot missbrukarna/kvinnorna. När kvinnor väl är kända av myndigheterna blir de i allmänhet mer kontrollerade än män. Kvinnor får t ex endast komma via socialtjänsten för att få plats på härbärgen, medan män har flera härbärgen att välja på och bara behöver ställa sig i kö för en sängplats. Kontrollen, som kvinnorna ser som hinder för förändring, kan av de olika personalkategorierna betraktas som möjligheter för deras egen yrkesutövning eller ibland också för kvinnorna. Det beror på myndighetens eller företagets inställning till missbruksgruppen samt vilken kvalitet som finns i relationen mellan personalrepresentanten och kvinnan. Ett exempel är när socialsekreterare placerar kvinnor på institutioner, därför att de inte kan ordna tak över huvudet på annat sätt. Det ger möjlighet till frihet från skuld känslor - socialsekreteraren har åtminstone gjort någonting. Ett annat exempel är LVM, (yttre tvång) som kvinnorna samt flertalet intervjuade socialsekreterare anser vara ett hinder för att bli fri från missbruksberoende, men där några socialsekreterare tror sig se en möjlighet, särskilt om tvångsvården förlängs. För kvinnorna är det däremot motivationen som är viktig för att bryta missbruksberoendet. Motivationen kan förstärkas eller försvagas beroende på vilket stöd kvinnan får inom t ex socialtjänsten. Men eftervården är så gott som obefintlig och stödet är eftersatt. Ändå finns ett begränsat stöd, som också är en form av kontroll. Om relationen mellan kvinnan och socialsekreteraren är dålig (antagonistisk, outvecklad, oärlig) kan kvinnan känna sig totalt kontrollerad. Den kontrollen utgör alltså ett hinder för förändring, menar jag. Men ett kontinuerligt stöd, med någon kvinnan kan lita på, kan däremot utgöra en möjlighet, även om relationen innefattar en viss kontroll.

"Storebror" ser dig

Av de olika personalkategorierna är det på bostadsföretagen som man utövar den hårdaste kontrollen och därmed gallringen till sina bostadsbestånd. Det är framförallt Svenska Bostäder, som har en regelmässig kontroll innan den bostadssökande får flytta in. Bostadsföretaget får t ex en anvisning från bostadsförmedlingen om någon som har beviljats förtur. Trots att både socialtjänsten och bostadsförmedlingen har kontrollerat den förturssökande, kontrolleras denne igen av bostadsföretaget. Har han/hon bött prickfritt de senaste åren? Har de några betalningsanmärkningar eller uteblivna hyresbetalningar? Har de stört någon någon gång? Därefter tar de ställning om de ska godkänna eller underkänna. Svenska Bostäder är också det företag som aviserat om att inte skriva kontrakt med ekonomiskt svaga grupper. De vill inte heller ha försöksbostäder i sina bestånd. På Stockholmshem finns särskild kontroll av hyresgäster i förturslägenheter. Intervjupersonen berättar att en kvinnlig missbrukare med barn har fått en förtur. Hon har bara bött i femton dagar, så de vet ej hur det

kommer att gå. Kvinnan har brutit med mannen, *"men han har ju umgängesrätt till barnet... Vi har ögonen på henne"*. Intervjupersonen trodde antagligen att mannen också var missbrukare och kunde ställa till bråk, eftersom han var uppbragt över, att mannen skulle träffa sitt barn. Frågan här gäller: Hur kunde personalen på Stockholmshem veta detta? Har sekretessen brutit eller har den nyinflyttade själv förtäligt historien?

Sekretess och integritet

Enligt sekretesslagen får inte socialsekreterare sprida information om sina klienter utan klienternas eget tillstånd. Sekretesslagen är i sig en form av kontroll för att hindra vidare spridning av information. För missbrukare i vården ger denna kontroll således en möjlighet att bevara informationen på ett ställe och förhoppningsvis hos en person, dvs socialsekreteraren. Det är därför nödvändigt att socialsekreterarna frågar klienterna om de får föra vissa uppgifter vidare till exempelvis bostadsförmedlingen, när de söker förtursbostad. Bostadsförmedlingen anser sig vara tvungen att ha t ex inkomstuppgifter för att kunna utreda vissa ärenden. Men att sprida uppgifter innebär samtidigt kontroll på så vis att bostadsförmedlingen utifrån uppgifterna bedömer sökanden. Kontrollen och bedömningen avgör sedan om den bostadssökande blir anvisad eller avvisad, dvs hindras eller får chans till en bostad.

Det finns en särskild paragraf i sekretesslagen som handlar om bostadsförmedlingen. Den är inte lika hård som hos socialförvaltningen, *"men vi tillämpar den så att alla förtursärenden är sekretessbelagda till dess någon kommer och säger att de vill ha uppgifter. Då tar vi ställning om vi ska lämna ut dem eller inte."* På bostadsförmedlingen menar man också att de egentligen inte får fråga om bostadssökandes inkomst, socialbidrag etc, men det finns inget riktigt beslut. De frågar den bostadssökande om de kan släppa på sekretessen också i kontakten med vården. *"Dom flesta ger sitt tillstånd där. Det betyder inte att vi lämnar ut allting. I regel hänvisar vi till den som skrivit intyget som då får vara beredd att vara referens"*. (intervju på förtursbyrån).

F d missbrukare är vana att vara registrerade och kontrollerade. Att också bli föremål för granskning och visa upp sin "fattigdom" för andra instanser än inom vård och socialtjänst måste vara integritetskränkande, särskilt efter avslutad behandling och anvisning från bostadsförmedlingen till en förtur. En gång stämplad (kontrollerad) - alltid stämplad (kontrollerad). Men de bostadslösa kan inte gärna säga nej till bostadsförmedlingens krav att få vidarebefordra upplysningar till hyresvärd, då det är enda möjligheten att eventuellt få en bostad.

"Klara eget bo"

Att klara av ett eget boende är det viktigaste kriteriet för att bli anvisad en förturslägenhet hos bostadsförmedlingen. *"Förutsättningen för detta är att missbrukaren ska ha genomgått ett rehabiliteringsprogram där det finns en klart*

dokumenterad behandlingsplan." (intervju på förtursbyrån). Enligt olika uttalanden från socialsekreterare och institutionspersonal betyder "att klara eget boende": att betala hyran och elräkning, hålla ordning på ekonomin, att städa, att klara sin mathållning, att hålla på de regler som gäller för huset t ex i tvättstuga, att det inte är spring i lägenheten, att inte vara störande, att ha kontakter med arbetslivet m m. Inom missbruksgruppen finns många som inte klarar dessa regler och socialtjänsten menar, att många missbrukare med bostad är ensamma och isolerade och behöver mer stöd. Andra lösningar som socialsekreterarna föreslog för missbrukarna var alternativa bostäder, t ex inackorderingshem eller boendekollektiv. Eftersom socialtjänsten inte har resurser att ge kontinuerligt stöd till de som bor i egna lägenheter är det bättre att ha missbrukarna samlade. Man kan då ge stöd åt (kontrollera) flera vid samma tillfälle. Stöd och därmed kontroll finns dock i försökslägenheterna (det är obligatoriskt) tills den f d missbrukaren får överta kontraktet, det vill säga, om han/hon har skött sig enligt ovanstående regler och därmed anses kunna klara eget bo.

Tidigare visades att socialsekreterare intar olika attityder till att hjälpa missbrukare om de är vräkningshotade. Attityderna från socialsekreterarna till missbrukarnas kvarboende eller inte om de inte "klarar eget boende" på alla punkter skiljde sig också. Nedan följer två citat som visar olika inställningar: " *Att klara ett eget boende innebär att man förhoppningsvis kan klara sig socialt med allt vad det innebär att bo i en lägenhet... Att man är medveten om , att har man en lägenhet så gäller hyra och uppehälle det viktigaste... Om missbruket ändå visar sig, så gäller också att försöka samarbeta och arbeta med att dessa perioder blir så korta som möjligt, att det blir så litet störande som möjligt och naturligtvis så sällan som möjligt med tiden... Vi säger inte till folk att ' om du återfaller betyder att du åker ut med en gång', men däremot får man inte vara störande gång på gång*". (söderförort 1).

"*Många av dom /missbrukarna/ är i en situation när det inte är lägenhet som är lösning på deras problem. Det är inte en lägenhet dom ska ha, att bo själv och kunna stänga sin dörr. Jag har sett så många människor som har kommit till mig och har haft... jag vet inte hur många lägenheter som dom har fått genom olika förturer. Det är bara att beklaga att dom har fått dom lägenheterna. Dom har inte klarat av sitt boende.*" (Kungsholmen). Det sista citatet visar att man på detta distrikt tydligen kan ordna förturslägenheter lättare än på andra distrikt, eftersom de flesta socialsekreterarna på andra distrikt säger att det är så gott som omöjligt att få förturer till missbrukarna från bostadsförmedlingen. En tolkning är att citatet är överdrivet. Citatet visar också en helt oförenlig uppfattning om bostadsbehov än vad flertalet kvinnor i undersökningen hade; nämligen att bo själv och kunna stänga sin dörr. Men att kunna få den möjligheten och vara fri från yttre kontroll förutsätter också att kvinnorna har tillkämpat sig en inre kontroll (stärkt sitt självförtroende); att de kan vara så pass

oberoende att de kan säga nej till besökande, "störande", missbrukande män och vänner (dvs säga ja till ensamheten); att de kan klara eget boende.

Tvångsvård kontra frivillig vård

För missbrukaren utgörs den strängaste form av kontroll av Lagen om vård av missbrukare i vissa fall (LVM), där man berövar missbrukaren friheten. I kapitel 4 visades att kvinnorna som tvångsomhändertagits inte hade slutat missbruka. Däremot förekom rymningar. Hur ser socialtjänstens personal på LVM kontra den frivilliga vården? Under studiens gång har LVM-lagen varit föremål för utredning och förstärktes den 1 januari 1989 till att gälla från högst fyra till högst sex månader. (se även kapitel 1 not 12). Min undran är om tvångsåtgärder kan få missbrukare att sluta med sitt missbruk och om en ev förlängning av vårdtiden har någon betydelse.

Attityderna till LVM är av tre slag. Antingen är personalen *för* tvångsvård, *mot* tvångsvård eller så har de *svårt* att *ta ställning*. Institutionspersonalen på behandlingshemmet tycker det är nödvändigt med tvång ibland trots att motivationen hos kvinnorna då är lägre. Behandlingshemmet är också den enda LVM-institutionen. Övriga institutioner har endast frivillig vård. På planeringshemmet menar personalen att när det är fara för missbrukarens liv är det svårt att inte ta till tvångsvård. Samtidigt leder tvångsvården inte till någon större förändring, eftersom den oftast innebär en förvaring istället för adekvat vård. Personalen berättar om de bostadslösa narkotikamissbrukande kvinnorna som varit inne för tvångsvård: *"Jag har sett många gånger här att de som kommit direkt från LVM, så är det gatan direkt. De har knappt hunnit installerat sig på rummen här förrän de tatt en runda på Malmkillnadsgatan. Men det bör ju finnas ett innehåll på ett ställe som bedriver LVM-vård som är vettigt och som kan leda till en förändring, men det är svåra förutsättningar att jobba under. Det är ju mycket våld."* (planeringshemmet) (Jfr Petra, som flera ggr var intagen med tvång och rymde, därför att hon ansåg sig oskyldigt förvarad). Bland distriktspersonalen menar flera att den förlängda tvångsvården inte blir bättre, om inte behandlingen blir bättre. Framförallt Södermalmsdistrikten uttryckte sig negativt om tvånget för hela personalens räkning, men att de måste använda LVM vid ytterst allvarliga fall, när klienten är nära döden. *"Finns nog ingen som vill sluta missbruka med tvångsvård. LVM är inte bra ur behandlingssynpunkt. Det nya med längre tid spelar heller ingen roll. Det kan däremot bli svårigheter i gruppens arbete när vi har uppsökande verksamhet."* (Södermalm 2). På flera distrikt svarar personalen att de inte har sett någon som slutat sitt missbruk genom tvångsåtgärder.

På distrikt där personalen jämsides med den frivilliga vården också är för tvånget, är det vanligt att de själva tar beslut om LVM². De tycker också att den föreslagna

² Beslut om LVM tas i allmänhet av läkare som gör anmälning när missbrukare är inne för avgiftning. Distrikten måste sedan bistå länsstyrelsen i utredningen.

längre tiden för tvångsvården är alldeles för kort "För dom, där allting annat är prövat och det inte funkar, där måste man kunna ha tvångsvård. Men jag tycker inte att sex månader är nånting att ha. Det finns människor som behöver flera år. Då går det inte att komma med sex månader. Då kan man lika bra säga att dom behöver vård i resten av sitt liv. Jag har jobbat med gravt störda människor med mycket svåra missbruksproblem där jag har använt tvångslagen. Då har jag använt den systematiskt. Jag har satt det i system. När dom har sett det här upprepas tillräckligt länge, så lägger dom ner vapnen och börjar samarbeta." (Kungsholmen). På frågan om hon har haft klienter som slutat missbruka genom tvångsvård svarar samma socialsekreterare varken ja eller nej utan bara att klienterna har börjat samarbeta. Något som motsäger resultaten av systematisk tvångsvård är dock en annan utsaga av samma socialsekreterare. "I höst har vi haft tre, fyra dödsfall, - bara kvinnor, inom loppet av ett par månader - mellan 40-45 år. Och det trots ordentliga vårdinsatser från vår sida med LVM bl a." (Kungsholmen). (Jfr Maria som var intagen både genom LVM och genom hotet om LVM. Tvångsbehandlingen hjälpte henne inte).

Debatten om tvång kontra frihet (se kapitel 1 not 12) fortsatte även efter det att förlängningen av tvångstiden gick igenom 1 januari 1989. Samrådsgruppen ifrågasatte om tvångsomhändertaganden av människor är förenligt med grundlagen. Gruppen menar att tvånget är den grövsta form av integritetskränkning och att frihetsberövandena riktas mot de sämst ställda. Samhället vill ha bort missbrukarna från gator och torg. Det är en klasslag men ger också utrymme för kvinnoförtryck. Bland HIV-smittade har lagen mest använts mot prostituerade, dvs kvinnor, trots att smittrisken genom sexuell överföring är mindre från kvinnor till män än från män till kvinnor eller mellan män. Eftersom HIV ej går att bota ännu, innebär det att tvånget kan vara på livstid. (uttalanden på Samrådsgruppens seminarium 15-16 mars 1989; DN 900425, 900613).

I en rapport om den tvångsvård som administrerades av Stockholms stad mellan 1984-1986 framgår, att kvinnorna utgjorde 28% av hela gruppen tvångsintagna. Gruppen rörde sig om närmare 300 personer varav ca 80 kvinnor. Av de tvångsvårdade var 55% alkoholister, 30% narkomaner och ca 15% blandmissbrukare. I de båda sistnämnda grupperna utgjorde kvinnorna närmare 50% och i alkoholistgruppen ca 15%. Antalet tvångsintagningar ökade kraftigt mellan 1984-1986. Kvinnornas andel ökade i synnerhet därför att den ökade intagningen framförallt gällde narkomaner. Däremot minskade intagningen för kvinnliga alkoholmissbrukare. I den tvångsintagna gruppen fanns en överrepresentation av unga kvinnliga narkomaner och äldre alkoholmissbrukande män. Det tycks vara så att dessa grupper vårdas på samma vårdinstitutioner, men författarna menar att det måste vara en svår uppgift. Många av klienterna hade dock under vårdtiden flyttats både en och flera gånger mellan olika

vårdenheter. En tredjedel av hela gruppen var bostadslösa, men bland kvinnorna var andelen högre. Författarna menar också att kvinnorna överhuvudtaget har en svårare social problematik än männen (Franér & Ågren, 1987c). Rapporten visar således på flera problem med tvångsvården, dels vårdcirkulationen, dels kvinnornas speciella utsatthet. Behandlas de unga kvinnliga narkomanerna dessutom på samma institution som äldre alkoholmissbrukande män utan åtskillnad och utan att individuellt eller tillsammans med bara kvinnor få bearbeta sina negativa och destruktiva upplevelser av männen, är det förståeligt om tvångsvården misslyckas.

Antalet tvångsintagningar av vuxna missbrukare har ökat också i hela riket. Det visar Statistiska Centralbyråns siffror. Tvångsvården har ökat med 15 procent 1988 jämfört med 1987 (DN 19891115). Dubbelt så många kvinnor som män under 25 år tvångsomhändertas på grund av sitt missbruk, hävdades på ett symposium om missbruk och behandlingsarbete ur kvinnoperspektiv (Socialnytt 1/90).

OLIKA MÄNNISKOSYNER

Social kontroll kan således uppfattas som en möjlighet av personalkategorierna, men också som hinder, främst av kvinnorna, för att förändra missbrukande kvinnors bostads- och livssituation. Olika inställning till tvångsvård har också beskrivits. Här finns uppenbarligen två skilda synsätt; för eller emot kontroll. Men ur det strukturella perspektivet finns också bland personalrepresentanterna exempel på mer nyanserade utsagor. Varje informant har sina värderingar och inom varje yrkeskategori kan finnas både konvergerande och divergerande åsikter. Det är inte enbart fråga om att vara positiv eller negativ till kontroll, tvingande lagar och stränga regler. Här finns exempel på utsagor som visar en viss ambivalens, särskilt om frågor som LVM och störningsjour. Vilket synsätt som väger tyngst eller vartåt det lutar, beror på vilken människosyn intervjupersonen har.

Flera forskare och författare med socialpolitisk förankring har diskuterat begreppet människosyn. Holgersson (1981) talar om "vi-och-de-synen", där företrädarna i regel är för tvångsåtgärder, restriktioner och institutionsvård och vill uppfostra individen samt "solidaritetssynen", där företrädarna (främst från fackliga organisationer och klientorganisationer) tar parti för frivilliga behandlingsformer. Liknande resonemang för Ronnby (1983), som menar att människosynen skiljer sig åt mellan de som är för kontroll därför att människan annars blir till olycka för sig själv och andra, samt de som är mot kontroll och för frigörelse därför att kontroll hindrar människan från att vara en fri människa. Analogt med ovan beskrivna synsätt utvecklar Eliasson (1987) diskussionen. Dels kan människan ses som ett passivt objekt, som "föremål" för experternas åtgärder eller som ett aktivt självständigt subjekt. Men ett tredje synsätt är nödvändigt; att se människan som både subjekt och objekt. "*Vi är aktiva, ansvariga subjekt som har rätt att kräva respekt för vårt*

självbestämmande, våra behov och önskningar. Men vi är också objekt i den meningen att vi formas till dem vi är i samspel med andra människor och under de omständigheter där vi lever våra liv." (Citatet har onekligen vissa beröringspunkter med Meads interaktionism och Asplunds sociala responsivitet). Eliasson menar vidare att det t ex inom socialtjänsten på ett socialkontor kan finnas många olika människosyner representerade och att det dels är viktigt, att klargöra både sitt eget och andras sätt att se och tänka om människor, dels se vad som praktiskt görs, vilka handlingar som utförs. Därigenom visas "vilken människosyn som har möjlighet att växa".

Gould (1988), som studerat svensk välfärdspolitik, speciellt om kontroll och konflikter inom socialpolitik och socialtjänst, menar att distinktionen mellan de förtjänta och de oförtjänta finns i alla samhällen och tar sig samma uttryck överallt. Det finns individer och grupper som betraktar mottagare av socialbidrag som luffare och missbrukare och de som betraktar dem som offer för socialt tryck och yttre omständigheter (Jfr Holgersson, Ronnby och Eliasson ovan). Gould menar att kontroll och tvångsåtgärder inom olika sociala problemområden har en stark oproportionerlig koppling till drog- och alkoholproblem i svensk socialpolitik. Varje användning av tvångsvårdsmedel i Sverige är direkt kopplad till förutfattade meningar om alkohol- och drogmissbruk. Han jämför situationen med England, som inte alls har samma eller liknande tvångsmetoder för alkohol- och drogmissbrukare. Å andra sidan lovordar han Sverige och svenskarna för att bry sig om och försöka stödja missbrukarna, fast det ibland sker med tvångsåtgärder.

Vilken människosyn som olika myndighetspersoner och tjänstemän har, vare sig det är inom bostads- och arbetsförmedling eller inom socialtjänsten ute på distrikten och på institutionerna, påverkar missbrukarnas/kvinnornas förmåga att bemöta olika attityder i deras möten med dessa parter. Det påverkar med andra ord relationen. Det påverkar på sikt också deras livssituation emedan kvinnliga (f d) missbrukare är i underläge. Det är dock framförallt möten och samtal med socialtjänstens personal som har betydelse för kvinnorna, eftersom kontakterna är flera än med andra myndigheter.

Vid intervjuerna med socialtjänstens personal framkom tydliga motsatta åsikter där subjekt- respektive objektsynen var företrädade. Flera socialsekreterare och institutionspersonal efterlyser t ex ett större ansvar av människor bl a i bostadsområdena. De vill ha en attitydförändring i samhället och minska myndigheters och experters makt. De ser människan - även missbrukaren i nyktert eller avtämt tillstånd - som handlande och aktiv och företräder en subjektsyn. *"Det här är ju människor med mycket resurser. Slutar dom missbruka så har dom massor. Man får ju inte underskatta klienterna utan tvärtom. Vill dom t ex byta bostad och har en innerstadslägenhet så klarar dom det."* (Södermalm 1). En objektsyn eller vi-och-de-syn företräds av några informanter. En kvinnlig institutionsassistent menar, att

missbrukande kvinnor ser varandra som konkurrenter och att svartsjukedramer uppstår. "Att ha en man är deras mål. De har en småborgerlig livssyn. Männerna i sin tur vill ha sin kvinna hemma och kvinnorna har inget större mål i tillvaron. Domnormer, som vi har, gäller inte för dom" /missbrukarna/. Men det finns även utsagor som visar en helhetssyn, dvs människan är både subjekt och objekt. Hon kan handla själv men har också behov av "den generaliserade andre" för att agera. Ibland, t ex i krissituationer, är behovet av stöd och andra större. "Man ser inte till människan utan ser bara den delen när hon är inne i ett aktivt missbruk" (planeringshemmet).

Tidigare visades att åsikterna bland socialtjänstens personal var olika angående behovet av bostad för missbrukarna. Nedan visas några exempel på solidaritet och helhetssyn gentemot missbrukare. "Det är en mänsklig rättighet att ha en bostad och vi får nog räkna med i det här samhället att det alltid finns människor som på ena eller andra sättet inte platsar i samhället som vi andra gör. Då måste man ju gå ut utifrån och stötta dom här människornas behov. Jag kan inte se att det är någon motsättning." (mödrahemmet) "Det beror på hur dom...det kan vara olika det...man bör ju klara eget boende, men det känns nästan lite orätt... så dåligt som dom kan ha det...för många kvinnor som har kommit så här långt lever i sån farozon också med det umgänge dom har, med mycket misshandel, så det känns lite galet att man alltid ska hävda att dom ska ha en egen bostad... Men man kanske kunde ordna tillsyn på annat sätt då i bostaden för dom som inte klarar av missbruket... Egen bostad med viss tillsyn tycker jag vore bra." (norrförort 1).

En utsaga som visar djup förståelse för narkomaner, och en nästan "omvänd" "vi-och-de-syn" är följande: "Många narkomaner som jag har träffat, dom är väldigt filosofiskt lagda och söker nån mening med livet hela tiden. Skriver dikter, ofta djupa. Det är djupa personligheter... De kanske har större krav på livsinnehåll än vad vi andra har och när det inte blir uppfyllt, då måste dom döva alla dom här känslorna...som kommer upp för att man inte klarar och leva socialt som man ska. Tjäna så och så mycket pengar och... Det gäller även kvinnorna. Jag har aldrig träffat så många klienter just bland narkomaner som skriver dikter, som jag fått filosofiska kort och brev ifrån." (Södermalm 1). Det är troligen den ödmjuka inställningen till "hela människan" som bidragit till att denna socialsekreterare har fått så många bevis på förtroende i form av dikter. I detta sammanhang vill jag påminna om Petras och Berits resonemang om behov av stöd och medmänsklighet; deras krav på "livsinnehåll", där Petra säger: "Mycket bottnar vårt missbruk i, att vi har revolterat mot det där. Jag tror att den här kyligheten mellan människor kanske var en grej man tyckte var fel från början. Jag har tyckt att människor är så rädda för varandra..."

Resultaten visar att kvinnorna uppfattar olika kontrollfaktorer framförallt som hinder för att förändra sina bostads- och livsvillkor. Det är särskilt i sina relationer till män, där kvinnoförtrycket varit gällande, som utgjort hinder, men också de regler som gäller både utanför och innanför institutionerna. Vissa former av stöd som även innefattar kontroll *kan* dock upplevas positivt - som möjlighet till förändring. Kvinnornas utsagor och handlingar uttrycker önskemål om och behov av olika former av stöd (se kapitel 4) men på samma gång vill de inte bli kontrollerade.

Personalkategorierna ser kontroll antingen som hinder eller möjligheter när det gäller att förändra kvinnornas livsvillkor främst vad gäller bostäder och missbruk. Det är framförallt inom socialtjänsten som en polarisering kan åskådliggöras i attityder till exempelvis "att klara eget bo" och LVM. Olika människosyner framträder. Men de som hävdar, att vissa kvinnor inte ska ha egen bostad har inte några lösningar på problemen. Då ställs frågan: Finns det några alternativa bostads- och boendeformer?

KAPITEL 8

VISIONER OCH ERFARENHETER I BOSTADSFORSKNINGEN

Föregående kapitel om kontroll visar bl a att socialtjänsten har olika inställning till eget boende för missbrukarna. Dessutom är svårigheterna stora att överhuvudtaget skaffa en bostad. Hur ska kvinnorna kunna leva utan bostad? Finns det några alternativa bostads- och boendelösningar som passar missbrukande kvinnor? I detta kapitel redovisar jag en del av den forskning och annan litteratur som finns om sådana former. De är uppdelade i idéer och befintliga alternativ. De alternativa bostads- och boendeformerna är på intet sätt heltäckande, varken historiskt eller till omfånget. De är valda som "goda" tänkbara lösningar för alla kategorier inklusive missbrukande kvinnor. Inledningsvis tar jag dock upp några institutionsliknande alternativ.

KATEGORIHUS

Det är inte endast bostadsbristen som gör det extra svårt för missbrukare på bostadsmarknaden. En annan faktor är boendesegregationen, som har ökat de senaste decennierna (Thelander, 1984). Resurssvaga hushåll (problemhushåll) har placerats i problembostadsområden eller i speciella kvarter, vilket resulterat i störningar och negativa grannkontakter (Modig, 1985). Resursstarkare hushåll flyttar därför ifrån dessa områden. Ekonomiskt svagare grupper har färre valmöjligheter när det gäller bostadstyp och bostadsområde (Walldén, 1985). Segregationen fortsätter att öka, trots att ett av de bostadspolitiska målen länge varit integration av utsatta grupper i det ordinära bostadsbeståndet. Istället för integration diskuteras i en del kommuner att bygga eller renovera separata hus, dvs kategorihus, där störande och missbrukande personer ska bo tillsammans. Behovet av alternativa bostads- och boendeformer för missbrukare och personer med störande beteende, har också påpekats av Fastighetskontoret och Socialtjänsten i Stockholm. (Störande grannar, 1985; Fastighetskontoret, 870410).

Förutom institutioner, såsom behandlings- och planeringshem etc finns det andra typer av kategorihus för missbrukare, som inte betraktas som renodlade institutioner. Gränsen är dock svår att dra mellan en behandlingsinstitution och alternativa boendeformer för olika kategorier. Det kan bero på om det finns personal eller inte och på personalens arbetsrutiner. Vilken grad av autonomi de boende har är ett annat kriterium. En typ av kategorihus är *boendekollektiv*. Dessa kallas ibland också närintitution. Ett boendekollektiv kan bestå av en stor lägenhet eller villa för ca tre till åtta missbrukare. Oftast står socialtjänsten för kontraktet. Boendekollektiv finns i flera kommuner (Socialnytt 4/88). Ett par socialdistrikt i Stockholm har boendekollektiv med eftervårdsprogram, där 5-6 personer bor med personal. En annan typ av kategoribostad är Stockholms *Hotellhem* där de boende har egna hyreskontrakt. 90%

av de boende har fått rum via socialförvaltningen. Missbruk är vanligt (Jeppe 3/88). En nackdel med kategorihus, där ingen rådgivning eller behandling ingår, torde vara att det är omöjligt att ta sig ur missbruket om andra missbrukare är det enda umgänge som bjuds. En annan nackdel med att hamna i dessa hus är att det lätt kan bli ett långtidsboende pga bostadsbristen.

Göteborgs kommun vill avveckla de sociala hotellen för missbrukare och ersätta dessa med andra alternativa boendeformer. En *basstation*, som väntas bli färdig 1991, ska fungera som sambandscentral för andra boendeformer i området samt till öppn- och slutenvården och frivilliga organisationer. Basstationen ska också fungera som korttids- och jourboende för 10-20 missbrukare. Till andra boendeformer som ska knytas till basstationen finns redan befintliga försökslägenheter samt *skyddat boende* som innebär att missbrukare bor i lägenheter med eller utan kontrakt, där personal finns på dagtid för att ge service och tillsyn och fungera som social kontroll. I Göteborg finns också en *patrull* som per buss gör hembesök hos missbrukare som har egna bostäder. Den fungerar som förbindelselänk mellan socialkontor, hemtjänst och sjukvård och utgör samtidigt en sorts garanti för hyresvärdar, då man vill att missbrukarna ska kunna behålla sina lägenheter. En *dagcentral* med klubbverksamhet där missbrukare bygger upp sitt sociala nätverk ska också knytas till basstationen. Ambitionen med en basstation kopplad till olika boende- och omsorgsformer vittnar om en helhetssyn, men en basstation är ändå ett kategorihus. På grund av bostadsbristen i Göteborg är det nödvändigt att skapa små boendekollektiv i stället för att, som avsikten var, lösa bostadsbehovet för missbrukare genom egna lägenheter med varierande insatser av stöd. Med flera kategoribostäder förstärks segregationen. (Bostadsförsörjning för särskilda brukargrupper, 1987; Alternativt boende för missbrukare i Göteborg, 1988; telefonsamtal med socialtjänst Göteborg, 1990).

Ännu en sorts kategoribostad är *gruppboenden*. Idén med gruppboendet är att det ska ge möjlighet till gemenskap, men också till oberoende och avskildhet. Gruppstorleken kan variera mellan tre till tio boende. Gruppboende ska vara ett alternativ till institutionsboende och används främst inom omsorgen om utvecklingsstörda och inom den psykiatriska och somatiska vården. Gruppboende förekommer dock i begränsad omfattning också inom narkoman- och nykterhetsvården (Lidmar Reinius & Rydberg-Mitchell, 1986). Gruppboenden ska upplåtas med "*normalt hyreskontrakt*. *De boende ska själva bestämma över sin bostad. De bör också ha inflytande över den vård och service de får*". (Albertsson & Edsjö, 1986). De gruppboenden för missbrukare som redovisas i Lidmar Reinius & Rydberg-Mitchell (1986) är avsedda som övergång till eget boende. Missbrukarna har inte egna kontrakt på gruppboenden. Därför menar jag, att dessa snarare bör kallas boendekollektiv eller hem för vård eller boende.

Regeringen gav 1987 Socialstyrelsen och Bostadsstyrelsen i uppdrag att göra en undersökning i syfte att förbättra bostadsförhållandena för gamla, handikappade och långvarigt sjuka, varvid myndigheterna skickade en enkät till Sveriges kommuner om gruppboende. I frågeformuläret ingick också kategorin personer med missbruksproblem. Från denna undersökning kom flera delrapporter som bl a grundligt behandlade de äldre och handikappade. Däremot fanns ingenting nämnt om missbruksgruppen utom att det fanns sju gruppboendestäder för personer med missbruksproblem 1987 i Sverige. (Socialstyrelsen & Bostadsstyrelsen/Boverket, PM 1988:12, 1988:22, 1988:47, 1988:48, 1988:49 samt Bostadsstyrelsen & Socialstyrelsen, 1988). Jag analyserade enkäterna angående gruppboende för missbrukare, där det visade sig att en av gruppboendestäderna tillhörde kategorin behandlingshem. De boende hade inte egna kontrakt. Den var inte heller avsedd för permanent boende (Grossman 1988). Det fanns ett fåtal kvinnor i de andra gruppboendestäderna. På ett av dem bodde *en* kvinna och tolv män. Föreståndaren sade i ett telefonsamtal att kvinnans situation var svår, men att hon var *"dominerande som tur är och klarar sig bra"*. Föreståndaren menade också att det är ett växande problem även på landsbygden med flera kvinnliga bostadslösa missbrukare. I en annan gruppboendestad var alla pensionerade eller förtidspensionerade. Informanten här sade att kvinnorna var mer utslagna än männen. De deltog inte i aktiviteter på samma sätt som männen. De var mer ute på stan och sökte kontakt med yngre män, som de sedan tog hem. Kvinnorna brydde sig dock mer om den egna bostaden, menade informanten, medan männen hade det *"mer spartanskt"*.

I "Bo på egna villkor" föreslås en form av kollektivt boende såsom en grupp privata bostäder med gemensamma utrymmen i vanliga bostadshus, där köksutrustningen är något mindre och där personalen bor utanför *bostadsgruppen* (Bostadsstyrelsen, 1988). Skillnaden mellan en gruppboendestad och en bostadsgrupp är att i den förra prioriteras de gemensamma utrymmena, medan den enskilda bostaden prioriteras i bostadsgruppen (Bostäder för grupper med särskilda behov, 1988). Denna bostadsform är ämnad för äldre, handikappade och långvarigt sjuka som inte kan bo kvar i sina egna lägenheter och där få stöd. Missbrukare eller socialt handikappade nämns inte.

Det finns således olika typer av kategorihus för missbrukare och andra grupper - alternativ till eget boende. Finns det inga alternativ med syfte att integrera? Missbruksgruppen är mycket heterogen och det borde finnas många olika lösningar. Wiktorin menar i sin undersökning om svaga grupper på bostadsmarknaden att *"vad som saknas synes vara boendeformer som inkluderar olika grader av tillsyn, vård och kontaktmöjligheter men ändå inte har institutionsprägel."* (Wiktorin, 1980, s 144). Jag menar också att det kan behövas ett varierat utbud av alternativ, men att det

särskilt är temporära bostadsalternativ - mellanformer - som saknas. Med hänsyn till att en del f d missbrukande kvinnor är ensamma och isolerade kan det för en tid vara viktigt att de bor tillsammans med stödjande medmänniskor (kvinnor) för att få gemenskap, medan andra kvinnor är i stort behov av att få vara ifred efter institutionsvistelsen och den kollektiva ofta påtvingade samvaron.

INTEGRATIONSFRÄMJANDE ALTERNATIV

Mycket har skrivits om integration och gemenskap och på senare år också om boinflytande i bostadsområden. Det är framförallt kvinnliga arkitekter och samhällsforskare som har fört fram nya idéer om gemenskap och integration, men också om delad arbetsbörda. Små hushåll ska tillsammans kunna bilda nya nätverk.

Idéer

I början av 70-talet kom Ingrid Sjöstrands bok *Samhem* ut och den har säkert stått som modell för senare idéer och förverkligade bostadsprojekt som verkar mot ensamhet och isolering och för integration och gemenskap. Sjöstrand tar upp ensamheten för olika grupper i samhället, där de produktiva bor i "bostadsstaplarnas celler" och de överflödiga (dit hör även avvikarna) var för sig bor i kategoriinstitutioner, dvs "sorthem". Ett samhem ska kunna rymma alla kategorier i små blandade gemenskaper på mellan 50 - 75 personer. Ett samhem ska vara ett komplement till den privata bostaden, men samhemmet är inte bara en träffpunkt, utan en lokal eller två ihopslagna lägenheter som alstrar hemkänsla. Den ska vara tillgänglig dygnet runt som ett hem. Samhemmet ska styras och skötas av de boende, men ett värdpar som ansvarar för information, kontakt med de boende och dagliga rutiner behövs. De ska också ha kontakt och samarbete med exempelvis barnavårdscentral, distriktsköterska och vårdcentral. Sjöstrand menar tydligen, att när sorthemmen töms på gamla, handikappade och avvikare (missbrukare) etc, så förutsätts sjuk- och behandlingspersonalens arbete komma samhemmen tillgodo. För personer som blir utskrivna från institutioner menar Sjöstrand att "*Samhem skulle kunna ge människor de mjuka och gradvisa övergångar som nu saknas. Både på kort och lång sikt måste det löna sej att ge folk en chans mellan ytterligheten i n t a g e n och ytterligheten u t l ä m n a d.*" (Sjöstrand, 1973, s. 87).

Men varför finns det inga samhem? Den frågan ställer Ingrid Sjöstrand i sin bok och frågan kvarstår. Samhemsmodellen kräver mänskliga resurser men också tid. Förslaget om sex timmars arbetsdag fanns redan då och även det önskemålet kvarstår framförallt hos många kvinnor. Det återkommer också i flera av de andra "utopierna".

Några år efter det att *Samhem* kom ut gav socialdemokratiska kvinnoförbundet ut sitt bostadspolitiska program *Kvarteret Framtiden* (1978). Grundtanken var ett integrerat, jämlikt och jämställt boende, där alla oavsett ekonomiska eller sociala skillnader skulle få gemenskap. Kvinnoförbundet tog avstånd från kategoriboende och

segregering. Service, arbetsplatser och kulturella verksamheter skulle finnas i nära anslutning till bostaden.

Tio år efteråt kom deras nya skrift *Fira eller Förverkliga? Kvarteret Framtiden 10 år* (1988), där flera av artikelförfattarna är kritiska mot utvecklingen. Nästan ingenting har förändrats. Tvärtom finns tecken på att integration och gemenskap har minskat. Och de som saknar bostad har fått ännu större svårigheter att lösa sina bostadsproblem. Ingrid Dalén (1988) tar i sin artikel särskilt upp de svaga gruppernas rätt till en bostad. Hon tar också upp problemet med störande grannar och menar att vi måste lära oss att hantera sådana problem. För att integrera personer med grava sociala problem och för att kunna förverkliga det bostadspolitiska målet om allas rätt till en bostad där alla aktivt kan delta i samhällslivet bör det vara "*de inbodda områdena och de stabila grannarna som i första hand ska anlitas.*" (Dalén, s.17, 1988).

Inom bostads- och boendeforskningen har Nordiska Kvinnors Bygg- och Planforum, där Kvinnors Byggforum från Sverige är medlem, haft flera konferenser. Kvinnors Bygg- och Planforum arbetar för att kvinnors synpunkter på och erfarenheter av boendet skall tillvaratas, när man planerar och bygger bostäder. På den första konferensen *Bygga och bo på kvinnors villkår* (1979) återkommer flera av de tankar som fanns i *Samhem och Kvarteret Framtiden*. Där finns krav på minskad arbetstid för alla för att kunna utveckla omsorg och social gemenskap. Framförallt påpekas vikten av att män deltar i omsorgsarbetet. Också närheten mellan bostad och arbete och mellan olika åldersgrupper poängteras. Ett bättre och lättare boende för kvinnor ska kunna åstadkommas med den s k *mellannivån*, som är en mötesplats mellan det offentliga (storsamhället) och det privata (familjen) i t ex ett bostadsområde. På mellannivån bör finnas arbetsgemenskap och självbestämmande av de som bor nära varandra. De kvinnliga bostadsforskarna kräver att uppmärksamheten riktas mot närmiljön vid planering och bostadsprojektering och att segregeringen mellan arbetsliv och reproduktion undanröjs.

Diskussion om mellannivån och närmiljön återkommer på nästföljande konferenser (*Bygga och bo på kvinnors villkor* 1981, 1985). "*Det är nödvändigt att upphäva splittringen mellan bostäder och arbetsplatser, mellan dem som har jobb och alla dem som inte har det och mellan betalt och obetalt arbete. Arbetet i närmiljön kan vara av olika slag: hushållsarbetet inom det lilla hushållet, fastighetsskötsel i bostadsområdet, småskalig produktion för lokala behov, omsorg i små enheter och slutligen också produktion för marknaden.*" (Bygga och bo på kvinnors villkor, 1981, min understrykning).

Idéerna om mellannivån och integrering av de olika funktionerna boende, omsorg och arbete från *Bygga och bo*-konferenserna har vidareutvecklats av de nordiska kvinnliga forskarna i *Det nya vardagslivet* (1984) och *Veier til det nye hverdagslivet*

(1987). Forskarna kommer från olika discipliner och i "Det nya vardagslivet" har var och en bidragit med en uppsats. Några exempel på huvudinriktningar i uppsatserna är formellt och informellt arbete, nya former för omsorg och boendemiljöns betydelse och symbolvärde. Författarna som behandlar omsorgsarbetet - både informellt och formellt - betonar vikten av att männen deltar i detta arbete eller att omsorgen i närmiljön/på mellannivå inte helt får avprofessionaliseras eftersom kvinnor redan utför det mesta av omsorgsarbetet. Man vill att den privata och offentliga omsorgen möts i närmiljön (Wærness, Kaul, Henning & Krantz, 1984). En modell för att avprofessionalisera den offentliga omsorgen i närmiljön är att organisera små självstyrande arbetsgrupper som har ansvar för olika grannskap. Arbetstagarna kan ha olika kompetens men också arbeta över yrkesgränserna. Därtill bör de samarbeta med familjer och boende (Wærness, 1984). En liknande modell skriver Kaul (1984) om, som bör bestå av flera hushåll som ingår i en utvidgad gemenskap där alla har både rättigheter och skyldigheter vad gäller omsorg och förvaltning för området. Där bör finnas både avlönat och oavlönat arbete samt byte av arbetsinsatser. De boende är fördelade på "ansvarskretsar" och sammansatta av olika åldersgrupper, yrkesroller och erfarenhetsbakgrund. Den offentliga omsorgen bör finnas med och kan dels vara stödjande, dels initierande och dels kontrollerande för att ta tillvara de svaga gruppernas behov. Även Henning & Krantz (1984) som tar upp gemenskapsbehovet och de sociala nätverkens betydelse, talar om vikten av att "formella och informella system kan kombineras och stödja varandra". Det är viktigt att den formella eller offentliga omsorgen finns för resurssvaga grupper. Författarna befarar att enbart informell omsorg kan "förstärka grundläggande orättvisor i livsvillkor för olika människor".

I "Veier til det nye hverdagslivet" har visionen om mellannivån vidareutvecklats. Det ska vara organiserat av privata hushåll, offentliga sektorn och näringslivet. Hushållsarbete, omsorg, förvaltning och produktion ska integreras inom ett lokalt definierat område. I ett lokalt område anges de boende uppgå till några tusen boende. Hushållsarbetet ska underlättas för kvinnorna exempelvis genom att huvudmålet lagas och ätes tillsammans i gemensamhetslokaler. Omsorgsarbetet kan utföras antingen av de boende gemensamt eller med stöd av den formella omsorgen och dess resurser. Omsorgen bör dels vara ett stöd till olika grupper, dels bestå i praktiska hjälpinsatser och dels ses som ett *"arbete som består i att skapa och hålla vid liv sociala relationer, att ge ett känslomässigt stöd till personlig utveckling, till självständighet och tillfredsställelse med tillvaron."* (Veier til det nye hverdagslivet, 1987, s. 49). Vidare menar författarna att nya samarbetsformer ska kunna ge exempelvis arbetslösa gemenskap och att de boende tillsammans kan sköta förvaltning och drift.

Det gemensamma för ovan redovisade rapporter är att det är kvinnors liv och verksamheter som står i focus och därefter barnens. Men underförstått finns tanken att alla ska kunna delta i lokalsamhället. Människor med olika slags handikapp nämns exempelvis. Frågan är om de resursstarka och aktiva kvinnorna (och männen) också har tid för personer med missbruksproblem och som behöver stöd. Vad är exempelvis omsorg i små enheter? Finns det plats för en arbetslös kvinna med dåligt självförtroende i den informella omsorgen? Kan hon så småningom själv göra en arbetsinsats i utbyte mot en annan?

I *Det lilla kollektivhuset* (Berg m fl 1982) inriktas tankar om gemenskap inte endast till bostadsområdet. Det är en modell - utarbetad av tio kvinnor - för att arbeta och *bo i gemenskap (BIG)* i ett hus på ca 20-50 hushåll. Varje hushåll ska förutom sina privata något reducerade lägenheter styra över gemensamma utrymmen. Bogemenskap innebär att de boende tillsammans utför det nödvändiga arbetet som annars varje hushåll för sig brukar stå för. Bogemenskap kan jämföras med "mellannivån", då den finns som komplement till det lilla hushållet och som en del av "storsamhället". I bogemenskapen finns ingen hierarkisk struktur av "experter och klienter". Där råder direktdemokrati också för barnen i en annars varierad befolkningssammansättning.

I boken anges två modeller för hur bogemenskap kan uppstå. Dels "underifrån" av människor med starkt intresse och engagemang för boendeformen. Troligen blir det en mycket homogen grupp. Dels "uppifrån" av kommuner eller bostadsföretag. Risken finns då att de boende inte får något inflytande över husets utformning och innehåll. Å andra sidan kan det bli en mer heterogent sammansatt grupp och lättare för icke pådrivande personer att kunna ingå i en bogemenskap. Författarna menar att en kombination av både underifrån och uppifrånstyrning borde prövas, där bostadsökande får välja mellan många olika modeller av bogemenskaper.

På något sätt förutsätter BIG ett starkt engagemang och aktivt handlande för kollektivt boende och det står ingenting nämnt om "svaga grupper" eller ensamma f d institutionsboende personer. Det är inte svårt att inse att en bostadslös kvinna med missbruksproblem, som vill bo i gemenskap för att bryta isolering och få stöd men har svårt att göra sin röst hörd, lätt kan bli förbigången. Modellen där initiativet kommer från kommuner eller bostadsföretag eller snarare en kombination av de två modellerna, där "aktivisterna" också har ett socialt engagemang, skulle möjligen kunna var en lösning för personer med obefintligt socialt nätverk.

Även om "mellannivån" och BIG är skapad av och i stor utsträckning riktad till kvinnor så är det antagligen inte en lösning för alla kvinnor. Kollektiviteten torde definitivt inte passa kvinnor som kommer direkt från institutionsboende och behöver återupprätta sin integritet. Eftersom kvinnors identitet också är starkt förknippad

med hemmets inramning är det inte troligt att kvinnor vill bo så pass kollektivt så de förlorar sina uttrycksformer, menar Nørve (1984). Även Almqvist (1989b) är kritisk till "mellannivån". Hon anser att man måste ta hänsyn till att kvinnor och kvinnors problem är disparata och att kollektivt boende ställer stora och nya krav på kvinnor. Många kvinnor "kanske har sin värdighet i just detta arbete" (eget hushållsarbete), medan kvinnor som formulerat idéerna vill rationalisera det pga en yrkeslivskarriär.

Mellannivån på bostadsområdesnivå är fortfarande en vision, men den skulle vara värd att prövas inte minst för att människor är olika och har olika behov. Flera personer med missbruksproblem torde kunna rymmas på den lokala nivån och en eller par i ett hus med bogenenskap med den omsorg som omtalas. Förutsättningen är att personerna själva väljer den kollektiva formen. För en kvinna som varit bostadslös lång tid kan det dock vara viktigare att utföra hushållsgöromålen i ett eget hem än i ett gemensamhetskök. Om å andra sidan kvinnan lider pga ensamhet kanske ett kollektivt liv är mer eftersträvansvärt.

Den sista visionen jag vill ta upp är några punkter ur arbetarnas nykterhetsförbunds framtidsprogram, även om den inte pekar på någon alternativ bostads- och boendeform. På 90-talet finns inga ensamma människor. På 90-talet tar vi ansvar för varandra och ger varandra stöd både i bostadsområden och på arbetsplatser. På 90-talet får alla "*som inte syns i statistiken, som man nästan inte talat om i den bostadspolitiska debatten*" rätt till ett eget hem (Verdandi, 1990). Dit hör i hög grad missbruksgruppen.

Befintliga alternativ

Ökade möjligheter till gemenskap och breddade sociala nätverk bland boende i närmiljön betonas i ovanstående alternativa bostads- och boendemodeller. Det är förmodligen särskilt viktigt för de som vistas dagligen i bostadsområden t ex arbetslösa, pensionärer, barn - och förtidspensionerade personer med missbruksproblem. Men grannskapet är ingen ny företeelse i den bemärkelsen att det bör stärka sociala relationer och gemenskapen. Franzén & Sandstedt (1981) har i sin avhandling diskuterat och analyserat *grannskapsenheter*. De menar att dessa har byggts sedan 40-talet och ända in på 70-talet. Grannskapsplanering förespråkades av arkitekter och socialarbetare ville arbeta praktiskt för grannskapets ideal. Men grannskapet som idé svarar inte mot verkligheten, framförallt inte i 70-talets bostadsområden där det istället för gemenskap för olika kategorier uppstår splittring och social isolering. Grannskapsenheten innefattar ett avgränsat område med bostäder och bostads-komplement där dessa i regel är samlade i ett centrum. Varför har inte grannskapets idé blivit genomförbar? Författarna tar upp flera skäl, bl a att de samlingslokaler som byggts i områdena inte har varit till för de boendes *gemensamma* intressen utan har

använts av olika intresseföreningar. En annan förklaring kan vara att grannskapsenheten är en ren boendeenhet som har avskilts från andra verksamheter - bl a arbetslivet (Franzén & Sandstedt, 1981). Det är den åtskillnaden som "mellannivån" skulle kunna överbrygga, där människor skulle kunna arbeta både med produktion och omsorg i små enheter och ha inflytande över arbets- och bostadsmiljön.

En följd av att grannskapsenheter ur gemenskapssynpunkt inte har lyckats kan också vara att attityder till *grannkontakter* ofta är negativa. Konflikter kan bli följden av att grupper med olika livsstil lever inpå varandra. Umgänget mellan grannar kan bli intensivare om området är homogent. I en forskningsöversikt om nätverk och grannkontakter menar Hjärne (1985), att möjligheterna är begränsade för att planera och bygga för kontakt. Förutsättningarna ökar dock om folk får inflytande över den fysiska miljön, även om det bara är några få som engagerar sig. Även i problematiska områden har det förekommit kollektiva aktioner, vilka Hjärne menar måste bemötas positivt och med samarbetsvilja av offentliga organ.

Grannansvar

Det finns dock konkreta exempel på positiva grannkontakter och att dessa kan bli fler. Ofta har initiativet tagits av någon myndighet eller bostadsföretag. I Årsta har verksamheten "*Grannansvar*" pågått i flera år i några lokaler med öppet hus. Den startades av hemserviceavdelningen och personalen var handplockad. Flertalet hade tidigare arbetat som vårdbiträden i kommunens hemservice. Avsikten var bl a att skapa nya kontakter för människor som uppfattades som lite avvikande eller udda. I en besöksinventering uppgavs en av tio besökare ha känt missbruk varav hälften var kvinnor. Här har man nått en annars dold grupp. Verksamheten har lett till att mycket isolerade personer har fått ett nytt socialt nätverk. De har fått hjälp och stöd, men har också vågat vara andra till hjälp. Personalen har arbetat dels med hembesök hos boende som inte hörts av på ett tag och dels samverkat med föreningar och organisationer för att bl a kunna arrangera större evenemang. Det primära har dock varit den öppna informella verksamheten i lokalerna. Personalen har lyssnat, stöttat och tröstat besökarna samt vinnlagt sig om fysisk närhet dock med noggrann avvägning av varje persons behov av integritet. Besökarna har fått stort förtroende för personalen pga deras "öppna förbehållslösa mottagande". De är inte en kontrollerande myndighet, men inte heller en "skvallrande granne". Samtidigt har många av besökarna fått mer kontakt och umgänge med andra boende som sökt sig till lokalen (Boklund, 1988).

Service/omsorg i samverkan

Andra alternativa lösningar med träffpunkter i bostadsområden - "*service i samverkan*" - finns beskrivna i Boendeservicedelegationens (1986-1990) bulletiner. Nya yrkesbeteckningar börjar uppstå i och med utvecklingsarbeten i bostadsområden, såsom husvärd, boendevärdinna, allt i allt, grannskapsvärd etc. Den

verksamhet de bedriver med integrerad boendeservice har också ibland inslag av socialt och informellt arbete för de boende. Dessa husvärdar tycks verka som stödpersoner. Samverkan sker annars framför allt mellan bostadsföretagen (husvårdarna) och socialförvaltningar, främst inom hemtjänsten, som delar lokaler, men också sjukvårdspersonal finns på en del ställen. Missbruksgruppen nämns dock inte i någon av bulletinerna.

Finns det andra resurser som kan utgöra ett stöd för missbrukare i bostadsområden? Flera exempel på samverkan mellan myndigheter och organisationer i olika kommuner finns beskrivna i "Bygga och förebygga - om drogförebyggande arbete i bostadsområden" (1985). Det är framförallt barn- och ungdomsverksamheter såsom kombinerad skola och cykel- och teaterverkstad som pågår. Initiativtagare är i flera fall nykterhetsrörelserna, som vill göra bostadsområdena mer mänskliga. Av nykterhetsorganisationerna är det främst Verdandi (arbetarnas nykterhetsförbund) som arbetar aktivt med social kontaktverksamhet i olika bostadsområden i landet. De vill nå människor innan de anses som katastroffall. De har således inte bara visioner inför 90-talet utan har i många år arbetat ute i bostadsområdena. Också RIA (rådgivning i alkoholfrågor) som är ett kristet vårdalternativ arbetar förebyggande med rådgivning, uppsökande verksamhet både bland dolda och synliga missbrukare. RIA lyder under DKSN (de kristna samfundens nykterhetsrörelse).¹ Samverkan mellan myndigheter och organisationer finns exempelvis i Uppsala med samlingsplats för alkoholister i en lägenhet, Hjärtpunkten (DN 27/10-89) samt i Sundbyberg med verksamhet för tunga missbrukare där hemtjänst, socialläkare, socialsekreterare samt Verdandi står för verksamheten och knackar dörr för att få med missbrukare och boende. (Droginformation 1/89).

Andra projekt som utgör ett stöd i rehabiliterande syfte finns i Huddinge kommun. (Projektet social rehabilitering av kvinnor med missbruksproblem, 1984). Där har sjukvårds- och socialtjänstpersonal tillsammans med arbetsförmedlingen ordnat beredskapsarbeten i minst sex månader åt kvinnor som har bostad men också svårartade missbruksproblem. Kvinnorna bedriver med stöd av vårdpersonal lunchverksamhet i en villa, dit äldre missbrukare kan komma för att få ett mål mat. Kvinnorna blir i sin tur således ett stöd för lunchgästerna. Denna stödform - att behöva och behövas - kan vara ett exempel på "mellannivåns små omsorgsenheter".

Frågan är om också resursstarka boende kan engagera sig och stödja individer med sociala problem i vanliga bostadsområden? Att det kan fungera visar studien om bostadsområdet Lambohov och den s k "Linköpingsmodellen" (Henning m fl 1983, 1987). Modellen går ut på integrering av barn- och äldreomsorg i bostadsbebyggelsen.

¹ Olika klientorganisationer, nykterhetsorganisationer och religiösa samfund finns mer utförligt beskrivna i Grossman (1985).

I Lambohov finns hemvister för barnen. Flera hemvister disponerar en gemensam leklada som också utgör kvartersgård för ca 250-300 hushåll. Socialtjänsten har även tagit initiativ till utvidgat grannansvar för att fysiskt och socialt integrera personer med fysiskt, psykiskt eller socialt handikapp. Ett hushåll får stöd av fyra andra hushåll som bor runt en gemensam gård. Vid anvisningen av lägenheterna ordnades ett informationsmöte med de bostadssökande och representanter från socialförvaltning och bostadbolag. Vid nästa möte deltog också de som skulle få vidgat stöd. Det var en invandrarkvinna, en fysiskt handikappad man och en man med psyko-sociala problem. Efter inflyttning visade det sig att den sist nämnde mannen hade missbruksproblem. Stödfamiljerna som verkligen gått in för att få kontakt med mannen reagerade först negativt. Situationen förbättrades senare genom att mannen blev mindre "kontrollerad". Han fick själv ta initiativ till kontakt. En gemensam planering av och arbetet med gårdsmiljön bidrog också till att mannen missbrukade i mindre omfattning. Genom konflikterna växte det så småningom fram en gemenskap mellan samtliga grannar. Författarna menar att grannansvarsboendet gav möjlighet till större självständighet och praktiskt stöd och för mannen med missbruksproblem innebar det att "*hans sociala isolering bröts och han fick del av en social gemenskap men också känslomässigt stöd.*" (Henning m fl, 1987, s. 157). Det är emellertid viktigt att grannansvarsboendet inte bygger på tvång. Författarna menar också att för att få gemenskap mellan grannar behövs en organisatorisk bas att bygga gemenskapen kring. Människor behöver gemensamt ansvar eller gemensamma uppgifter. Det räcker inte endast att ställa en lokal till förfogande. Jag skulle vilja tillägga att det behövs eldsjälar, dvs mänskliga resurser med förståelse, intuition, kunskap och tid för människor med speciella problem.

En liknande modell som i Linköping finns i Östersund, "Kvarteret Bakplåten". Båda projekten har bedrivits av Höjer-Ljungquist Arkitekter och idén om "boplatsen" härrör från Jon Höjer. Boplatsen är ett kvarter på ca 250 lägenheter som är fördelade kring fem gårdar. I stället för flera gemensamhetslokaler har ett stort kvartershus byggts. Integrationen av olika grupper i kvarteret kan dock inte anses tillfredsställd. Enligt Sangregorio (1988) har många sociala förturer anvisats i området och kategorihus har fyllts med flyktingar och missbrukare. Kvarterslokalen som skulle vara "*kvarterets hjärta och träffpunkt för alla åldrar*" måste bokas och nyckelsystem används. Det är långt ifrån "samhemmet" eller "mellannivån" som Sangregorio refererar till.

Kollektivhus

En alternativ bostads- och boendeform med syfte att integrera olika kategorier är de svenska *kollektivhus* som kommuner och allmännyttiga bostadsföretag är initiativtagare till. Under senare år har det byggts eller projekterats ett 30-tal kollektivhus i Sverige (Grossman & Vestbro, 1982). Kollektivhusidén är dock gammal

och betoningen låg förr mer på service än på gemenskap (Vestbro, 1979, 1982). I några av de av kommuner föreslagna kollektivhusen finns idag insprängda servicelägenheter, exempelvis i Kvarteret Fabriken i Jönköping och Stolplyckan i Linköping. I kvarteret Fabriken var syftet att integrera äldre, fysiskt handikappade och utvecklingsstörda med yngre yrkesaktiva hyresgäster i ett socialt liv. Men utvecklingen har gått mot ökad segregering, då yngre hushåll har flyttat och andelen tunga vårdtagare har blivit fler (Nilsson 1989). I Stolplyckan har integrationen möjligen lyckats bättre. Pedersen (1986) menar att man har inte bara integrerat människor av olika ålder utan också med olika kultur och livsstil. Några av de nyare kollektivhusen är kombinerade med stora servicehus, exempelvis Fristad och Rio i Stockholm. I Stockholmshusen var tanken också att integrera äldre och fysiskt handikappade med kollektivboende; att de skulle få både service och gemenskap, vilket inte lyckades särskilt bra (Woodward m fl 1989). Integration av äldre och rörelsehindrade var således en målsättning i dessa kollektivhus. Socialt handikappade personer tycks emellertid vara bortglömda. Ändå, menar jag, att kollektivhusen skulle kunna vara en god alternativ bostads- och boendeform för åtminstone någon eller några personer med missbruksproblem i varje kollektivhus.

BIG-modellen - "bo i gemenskap" - som bygger på arbetsgemenskap och en varierad befolkningssammansättning hade förverkligats i 23 kommuner 1989 (Woodward, m fl. 1989). Ett av dessa, "Stacken" är väl dokumenterat av Caldenby & Walldén (1984). Den varierade befolkningssammansättningen har inte riktigt uppfyllts då flertalet boende tillhör de s k mellanskikten (lärare, tekniker, socionomer, sjuksköterskor etc) runt 25-35 år. Gemenskapsdrömmen var det främsta motivet för de flesta när de flyttade in, men författarna menar att ensamhet finns i många former och man kan inte lösa alla personliga problem genom kollektivhusboende. De tar också upp frågan om kollektivhus kan avlasta den offentliga vården. I Stacken finns som i flera andra kollektivhus föräldrakooperativt daghem, men äldreomsorgen har inte varit aktuell då det inte finns några vårdbehövande pensionärer och "*Socialvårdsuppgifter har man snarast ställt sig negativ till att ta på sig.*" (Caldenby & Walldén, 1984, s. 213). Och ändå finns det flera socionomer och socialarbetare i huset? Vill de inte ta arbetet med sig hem? Ändå borde det finnas möjligheter i ett sådant hus med gemensamma arbetsuppgifter i olika intressegrupper att finna en nisch för en eller ett par isolerade f d missbrukare. Förutsättningen är naturligtvis att de själva vill och att övriga boende är positivt inställda. En undersökning bland boende i fyra kollektivhus visar att attityden till integration var positiv och flera svarande uppskattade just olikhet bland de boende (Woodward m fl, 1989). Frågan är om uppskattningen hade svalnat om missbrukare hade integrerats?

Inte heller i "Kan vi bo samman - om bogemenskap i Norden" (1988) anges någon form av omsorg om avvikande personer. Där beskrivs fem kollektivhus från varje nordiskt land. Initiativet till kollektiven har i de flesta fall tagits av de boende själva och de väljer för det mesta de boende vid nyrekrytering. Undantag finns i några hus i Sverige samt i Finland där rekrytering sker genom bostadsförmedlingar (ofta speciella kollektivhusköer för intresserade) respektive bostadsnämnder. Majoriteten av de boende i de nordiska kollektivhusen hänförs som akademiker, tjänstemän eller medelklass. De tillhör således också mellanskikten.

Det är välutbildade och resursstarka personer som i kollektivhusboendet ser fördelarna med gemenskap, trygghet för barnen, utökade grannkontakter och delat hushållsarbete. I kollektivhus där de boende har tagit initiativet att bo i gemenskap verkar det vara lika-barn-leka-bäst-principen som råder. Det verkar vara ont om plats för personer med sociala problem, särskilt om de kräver extra omtanke och stöd.

* * *

I tabell 14 visar jag olika bostads- och boendeformer från denna kapitelgenomgång samt vad som kan betraktas som ordinärt boende. De är uppdelade i segregrande och integrerande boendeformer, där kategoriboendet nästan alltid är segregerat och de alternativa boendeformerna åtminstone syftar mot integration. Det ordinära boendet kan antingen vara segregerat (problemhushåll hänvisas till eller bor i ett bostadsområde/hus där det bor andra problemhushåll) eller integrerat (problemhushåll hänvisas till eller bor i ett bostadsområde/hus med heterogen befolkningsammansättning).

Tabell 14 Segregerande och integrerande bostads- och boendeformer

Segregerande Kategoriboende	Integrerande Alternativt boende	Seg./Int. Ordinärt boende
<i>Hem f. vård el boende/Instit.:</i>	<i>Idéer/Visioner:</i>	*Försökslgh z)
* behandlingshem	*Samhem	*Uthyrningsrum
* inackorderingshem	*Kvarteret Framt.	*Andrahandslg
* mödrahem	*Mellannivån	*Bostad med 1:a-
* planeringshem	*BIG	handskontrakt
	<i>Befintligt:</i>	*Grannskap
*Boendekollektiv	*Grannansvar	
*Gruppboende	*Kollektivhus	
*Hotellhem el. soc. hotell	*Skyddat boende y)	
*Härbärgen	*Service/Omsorg i samverkan	
*Basstation		
*Träningslgh x)		

x) Träningslägenheten kan mycket väl ligga i ett integrerat område men hänförs som kategoriboende då lägenheten upplåts åt missbrukare och socialtjänsten ständigt står för kontraktet. y) Skyddat boende kan också vara segregerat och ibland upplåtas med eget kontrakt, men hänförs till alternativen, då de boende får utökat stöd. z) Försökslägenhet hänförs till ordinärt boende då kontraktet oftast överläts efter ca ett års boende.

Tabellen visar att kategoriboendeformerna är många. Kan det vara en bekräftelse på att vi i Sverige är särskilt benägna att placera människor på institution? Av forskningsgenomgången framgår också att det finns få befintliga alternativa bostads- och boendeformer med möjlighet till social integration, stöd och gemenskap för missbruksgruppen. Flera verksamheter pågår dock i bostadsområden, men det förutsätter att missbrukarna *har* bostad. För bostadslösa återstår antingen ett ambulerande boende eller ett segregerat kategoriboende med olika grad av institutionsprägel, eftersom det ordinära boendet är så gott som uteslutet. Fastän stat och kommuner har velat undvika kategoriboendeformen och istället propagerat för integration av utsatta grupper i det ordinära bostadsbeståndet, har kategorihuset för missbrukare ökat. De missbrukande kvinnornas svårigheter på bostadsmarknaden leder också till frågor om hur bostadslösheten påverkar kvinnorna och vad ett hem egentligen betyder för dem.

KAPITEL 9 HEMLÖSHET OCH HEMMETS INNEBÖRDER

Utifrån de missbrukande kvinnornas svårigheter på bostadsmarknaden och där inte heller alternativa bostads- och boendeformer är tillgängliga för dem, vill jag i detta kapitel dels ta reda på vad hem och bostad kan ha för innebörder och dels vad det innebär att vara utan ett hem. Definitioner av hem, hemlöshet, bostadslöshet och bo-identitet diskuteras. Med stöd av forskning visas att hemmets betydelser skiljer sig åt mellan män och kvinnor. Några funderingar kring bostadslöshet och könsrollsmönster tas upp. Till slut beskrivs hemlöshetens konsekvenser för missbrukande kvinnor samt vad hemmet symboliserar för kvinnorna i undersökningen.

HEMMETS OCH HEMLÖSHETENS BETYDELSER

Vad betyder begreppet *hem*? Ett hem kan förknippas med materiella villkor, känslomässigt och fysiskt välbefinnande, sociala relationer, kontroll och avskildhet. Forskare har definierat betydelsen av hem på olika sätt. Rybczynski (1988) täcker in både själva huset samt det som finns i och runt det inklusive människorna. Hem betyder en fysisk plats men samtidigt betecknar det en "sinnesstämning". Hemmet väcker känslor av tillfredsställelse och förnöjsamhet. Ett hem kan också vara en metafor för modern och moderligheten, som symboliserar värme, säkerhet och skydd, menar Mc Collum (1990), som har undersökt kvinnors upplevelser av flyttningar. Nordström (1988) skiljer mellan hem och bostad. Hemmet står för ett symboliskt och själsligt samband mellan människa och miljö och bostaden står för ett samspel av mer praktisk art. Att bo betyder inte alltid att man känner sig hemma.

Jag menar också att bostad och hem kan ha olika betydelser. Bostaden innebär den fysiska konkreta bostaden, som har en närmast praktisk funktion. Bostaden är fasaden utåt. Hemmet är förankringen i tillvaron. Hemmet utgörs av relationer mellan människan och hennes ting och/eller till andra människor/familjen, vilka har en emotionell laddning. Man skapar ett hem av en bostad men knappast tvärt om. Men gränsen kan ibland vara flytande och det kan vara svårt att skilja bostad och hem åt.

Att ha en bostad är inte enbart en fråga om tak över huvudet och skydd mot vind och kyla. Det innefattar också psykologiska och symboliska innebörder att förfoga över en plats där integritet och samvaro, trygghet och skaparglädje kan utvecklas på individens egna villkor. För många människor med ekonomiska, sociala och/eller psykiska problem uppfylls inte dessa behov och de kan känna sig hemlösa. Boendet kan istället vara förknippat med isolering och ensamhet eller destruktiva beroendeförhållanden, otrygghet, vantrivsel, avsaknad av kontrakt, vråkningshot m m. Dessa problem kan sammanfattas i begreppet *hemlöshet*. Mitt antagande är att hemmets värde blir än mer laddat för de som också är utan tak över huvudet. Utan en bostad kan fantasi

och önskedrömmar om ett hem överdrivas. Symboliska dimensioner av hemmet förstärks.

Hemlös är ett begrepp som har flera definitioner (se även kapitel 1, fotnot 10). Med hemlös menas ibland bostadslös och ibland uteliggare eller både och. Jag menar dock att hemlös har en vidare innebörd, där psykologiska aspekter är framträdande. Man kan vara hemlös i tillvaron fastän man har en bostad. Hemlöshet kan också innebära brist på säkerhet och trygghet i bostaden, brist på hemtrevnad och hemkänsla. Relationerna till dem man bor med eller brist på relationer har betydelse för om det känns som ett hem eller inte. Trångboddhet eller dålig materiell standard är andra faktorer som kan bidra till hemlöshetskänslor.

Jag skiljer alltså hemlöshet från bostadslöshet. Definitionen av *bostadslöshet* innebär dels att ej ha ägande-, bostads- eller besittningsrätt till en bostad (se kapitel 4, s. 61) och dels som konkret avsaknad eller förlust av den fysiska bostaden. Att förlora en bostad innebär att tillvaron skakas om. Det finns ingen plats för förankring och man blir på samma gång hemlös. För missbrukarna kan det betyda allt från att sova på gatan till olika typer av institutions- och hotellboende samt dolda former av inhysning hos exempelvis missbrukande vänner eller släktingar.

Hemlösheten kan också ha sin grund i barndomsupplevelser. Individer som haft en mycket otrygg barndom och upplevt tidiga separationer kan bli hemlösa i betydelsen rotlös. Rotlösheten kan yttra sig i talrika flyttningar i vuxen ålder. Att upplevelser av barndomsmiljöer kan styra val av miljö och gestaltning av hemmiljöer i vuxen ålder har också studerats av Hjort (1983), Werne (1987) och Andersson & Olsson (1986) (se kapitel 2, s. 36).

Att skapa ett hem innebär att uttrycka en del av identiteten. Människan har behov av att visa sin platstillhörighet. Hur man bor talar om vem man är. Hjort (1983), som tar upp identitet i samband med rummets och arkitekturens betydelse för människan, menar att en viktig aspekt av människans identitet är insikten om var hon hör hemma och att identitetsförsvagning kan inträffa där platstillhörigheten inte har någon betydelse. "*Att längta hem uttrycker önskan om att försöka återta förlorad identitet. Att få lämna en situation som är överväldigande okänd och otolkbar, där få strategier utom flykt dyker upp, där jaget blir suddigt, och existensen oklar. För att byta ut den mot dess motsats, den situation som är mest känd, trygg och säker.*" (Hjort, 1983, s 152). Detta citat kan gälla institutionsboende eller ambulering missbrukare, som vill fly eller ständigt tvingas vara på flykt. De bostadslösa har dock ingen känd, trygg och säker plats till förfogande. Även Werne (1987) menar att identitetsutvecklingen kan bli störd av ständiga förändringar av grundläggande levnadsvillkor till vilka han räknar arkitekturen och rummet. Identitetsutvecklingen

behöver vid sidan av stimulans också "trygghet i form av kontinuitet och relativ permanens." Bostadslöshet utesluter denna trygghet.

Hjort talar om behovet av platstillhörighet som betydande för identiteten. Jag vill föra in ett eget begrepp - *bo-identitet* - som tydligare visar att det är själva bostaden och relationer till dem man bor med (boendet) som har betydelse. Bo-identitet är en del av individens totala identitet, dvs en sub-identitet och att skapa ett hem av en bostad utvecklar bo-identiteten. Att bli fråntagen och vara utestängd från den fasta förankring som en bostad utgör försvagar följaktligen bo-identiteten. I kapitel fyra diskuteras begreppen stationär, pendlande och ambulerande bostads- och boende-karriärer/former. Här vill jag koppla ihop bo-identitetens förändringar med de olika karriärerna. Med en stationär boendekarriär vill jag nämna bo-identiteten som *förankrad*. Den pendlande karriären/bo-formen motsvaras av *splittrad* bo-identitet och den ambulerande karriären/bo-formen präglas av *kaos*. Resonemang om bo-identitetens förändringar återkommer senare i samband med missbrukande kvinnors identitetsförändringar.

HEMMETS BETYDELSE SKILJER SIG ÅT MELLAN KVINNOR OCH MÄN

Ett hem är en plats där man kan värna om den egna integriteten och få vara ifred. Alltfler har möjlighet att skydda sin integritet i det egna vistet, speciellt i storstäderna, eftersom enpersonshushållen där ökar. Men det kan också innebära isolering. Ett hem förknippas oftast med familj, familjelycka, intimitet och relationer. Man talar om intimsfären eller den privata sfären och menar då hem och hushåll i motsats till den samhälleliga offentliga sfären. Pascall (1986) ser hemmet sammanlänkat med familj. Familjen i sin tur förknippas med hushållsarbete och kvinnors reproduktiva arbete gör hemmet till kvinnornas plats mer än männens.

Flera forskare visar att bostadens betydelse skiljer sig åt mellan kvinnor och män, att hemmet har en större betydelse för kvinnor, medan männen har en bredare förankring i den offentliga sfären. Det har framförallt med arbetsdelningen mellan könen att göra. Flertalet svenska kvinnor i arbetsför ålder är emellertid idag förvärvsarbetande och ingår i den offentliga sfären. Finns det då egentligen någon skillnad i mäns och kvinnors upplevelser av hemmet? Är det så, att männen kommer hem efter arbetet för att koppla av, medan kvinnorna kommer hem för att börja nästa arbete - hemarbetet - för att eventuellt kunna koppla av när detta är slutfört? Kan det vara så att kvinnor använder bostaden både som hem och arbetsplats i större utsträckning än män, därför att de historiskt sett har stått för vård och skötsel av hemmet mer än män? Och vad betyder hemmet för missbrukarna? Betyder den egna bostaden mer som skydd och trygghet för missbrukande kvinnor än för män?

Rybczynski (1988) menar att kvinnorna har haft det avgörande inflytandet över hemmets bekvämlighet och trevnad alltsedan 1700-talet, då hemmen började

avskiljas från produktionen. Hemkänslan var kvinnornas förtjänst. Den skapades framförallt hos borgerskapets kvinnor. Även Frykman & Löfgren (1986) menar att hemmets kvaliteter i hög grad är kvinnans kvaliteter i den borgerliga miljön. Hemmet står för det emotionella, för kärlek, omsorg och skydd, för värme, harmoni och trevnad. Arbetarkvinnorna hade inte samma materiella möjlighet att förljuva tillvaron för sina anhöriga. Men både i arbetarfamiljen och den borgerliga familjen var det modern som stod i centrum. Hon blir den samlande gestalten och har ansvaret för barnen, medan fadern antingen kommer hem uttröttad eller umgås med andra män efter arbetet. Denna bild bekräftas också av Liljeström & Dahlström (1981). Männerna har varken i arbetarhem eller i borgerliga hem deltagit i hushållsarbetet.

Detta gäller även idag. Männerna tar mindre del av hemarbetet medan kvinnorna utgör *"ett bindemedel som knyter barn och vuxna, unga och gamla, specialister och lekmän i en vardagsverklighet där de alla kan känna sig hemmastadda"*. (Liljeström & Dahlström 1981, s 177). Åström (1986), som har intervjuat kvinnor ur tre generationer, visar att arbetarkvinnor har en livsstrategi, som går ut på *"en ständigt beredskap att ställa upp med hjälp och tjänster för familj, släkt och grannar."* (s. 173).

Hem och bostad är då den naturliga punkt varifrån kvinnan hämtar kraft för att utföra dessa tjänster, antingen det nu sker i det egna hemmet eller utanför. Bostaden är ju också en arbetsplats för kvinnor medan den för de flesta män är en uppehållsort. *"Män och kvinnor förhåller sig på skilda sätt till rum därför att de har olika uppgifter att utföra i dem."* (Boucht, 1985, s. 60). Lena Jarlov (1982) har i sin avhandling om människors skaparkraft i fritidsboendet sett tydliga skillnader. Männerna arbetar utanför huset, medan kvinnorna "är knutna till husets inre". Almqvist (1989a) som studerat bl a arbetarfamiljer i glesbygd visar att huset är centralt för männen, särskilt ytorna utanför bostadsytan, såsom källare och garage. För kvinnorna är det familjen och hemmet, hushållsarbetet och barnomsorgen som har den största betydelsen och blir en del av kvinnornas identitet. Mörck m fl (1986), som undersökt livsmönster och boendekarriärer, ser att medelålders kvinnor får mycket av sitt livsinnehåll ur själva hemmet, medan de utbildade kvinnorna är mer intresserade av heminredning. Männerna sköter den ekonomiska delen vid exempelvis köp av småhus eller bostadsrätt, men därmed upphör engagemanget. För kvinnorna är bilden annorlunda. *"Själva bostaden som centralpunkt i livet är ett fenomen som är nästan uteslutande kvinnligt. De kan göra hemmet till ett aldrig avslutat projekt av successiv förnyelse som i många fall är det viktigaste uttrycket för personligt skapande."* (Mörck m fl 1986, s 85). Könsskillnader i boendeföreställningar kan finnas redan hos barn, visar Nordström (1990). I skolbarns uppsatser fann hon, att flickor är mer intresserade av den invändiga bostaden än pojkar och att bostaden har en "tydlig social

och vårdande" betydelse för flickor, medan pojkar förhåller sig mer "sakligt och instrumentellt".

Björk (1989) ser också en skarp skillnad mellan vad män och kvinnor utträttar i sitt boende. Kvinnornas hemarbete kallar hon ett "buffertarbete", vilket har förändrats från gångna tiders självhushåll och produktion för familjens överlevnad till kvinnornas roll som sparsamma konsumenter i dag. Prokop (1981) talar däremot om kvinnor som spendersamma konsumenter. Hon menar att så gott som alla kvinnor - oavsett om de är hemmafruar eller yrkesarbetande - känner ansvar för hem och hushåll. De förblir familjeorienterade även när de förvärsarbetar. Men kvinnor lever också i en pseudo-värld av "imagination", där önskningar om kläder, inredning, möbler etc också gör henne till konsumtionens "drottning". Kvinnorna idealiserar sitt vardagsliv och försöker göra sig själv till objekt för imaginationen både inför män och för sig själva. En förklaring som Prokop anger är att kvinnorna inte kan konkurrera med männen på arbetsmarknaden. En annan förklaring till kvinnors ansvar för hemmet men också deras förmåga att förgylla tillvaron kan vara att hemmet är den enda plats de kan styra över, där de har inflytande.

En gemensam faktor för alla kvinnor, oavsett klass, ras och etnisk grupp-tillhörighet är, att de är relativt sämre rustade vad gäller inkomst, makt och status än män inom samma klass, ras eller etnisk bakgrund, menar Dahlerup (1987) och när man talar om kvinnors makt handlar det i regel om den reproduktiva sfären, i familjen. Som det centrala i kvinnors liv framstår barnen. I familjen anser man, att kvinnor har möjlighet att utöva kontroll - över barnen och hemmet. Kvinnors makt-utövning präglas av den omsorgsinriktade verksamhet de socialiserats till att utöva (Holmberg & Soidre-Brink, 1989; Lindgren, 1989). Watson & Austerberry (1986), som har intervjuat bostadslösa kvinnor i London, poängterar också att den privata hushållssfären är det enda området för många kvinnor, där de har kontroll och inflytande i livet. *"The lack of a home in this sense thus has a particular meaning for women. If a woman does not live in accomodation which she considers to be home, it may well mean that she feels that she has lost the one area of control women traditionally can have."* (Watson & Austerberry 1986, s 96).

Trivsel ger hemkänsla

Hemkänsla torde vara mer förknippad med positiva relationer för kvinnor än för män, eftersom kvinnor är mer relationsorienterade (Gilligan, 1985; Chodorow, 1988). Friberg (1990) talar om det sociala rummet, som har att göra med hur rummet upplevs. För kvinnorna i hennes undersökning var det sociala livet avgörande för om de trivdes och ville bo kvar. Här kan vi åter se vikten av relationer. Det gäller framförallt den gifta eller sammanboende kvinnans relationer till man och/eller barn. Att pynta och pyssla i hemmet gör kvinnan inte bara för sin egen tillfredsställelse utan för

andra. Men även för den ensamstående kvinnan är det viktigt att ha och att visa upp ett trivsamt hem. För män betyder naturligtvis relationer till dem de bor med också mycket, men samtidigt är de i högre grad förankrade i någon form av grupptillhörighet utanför hemmet, genom arbetet, fritidsintressen m.m. Möjligen håller dessa mönster på att luckras upp, eftersom kvinnor nu också är ute i förvärvslivet. Fortfarande arbetar dock kvinnor i och vårdar hemmet mer än männen. Att ständigt förnya och vårda hemmet kan å ena sidan bero på missnöje med bostaden, men å andra sidan visar handlingen uttryck för att skapa hemkänsla. Att vårda hemmet är också bundet till tradition och kvinnans socialisation. Hemarbetet kan stundtals vara plågsamt och tungt, men också lustfyllt, beroende på relationernas kvalitet och trivsel i bostaden. Otrygghet i boendet och brist på positiva relationer gör å andra sidan att hemlöshetskänslor torde vara svårare för kvinnor än för män att uthärda. Att också bli bostadslös och förlora inflytandet över bostadens inre, tror jag därför är betydligt svårare för kvinnor än för män, eftersom hemmet utgör centrum i kvinnors tillvaro. Det gäller särskilt de bostadslösa missbrukande kvinnor som inte har möjlighet att utveckla sin bo-identitet från kaos till förankring. *"Jag har ingenstans där jag kan få vara mig själv. Jag har varit bostadslös så länge. Jag har gått, och suttit på fik ibland alltså hela nätterna. Jag har ingenstans där jag har kunnat fått vart mig själv. Jag har längtat efter det. Ändå fast man är så pass ensam i det skedet så har man längtat efter en säng. Det är en slags trygghet. Det har varit perioder. Jaha var ska jag sova i natt? Då får jag jobba kanske en timma extra för att få ihop till hotellpengar"* (Petra).

Enligt ovan anförda avsnitt torde hemmet ha större betydelse för kvinnor än för män. Hemmet blir en viktig del av kvinnors identitet - bo-identitet - genom de aktiviteter de ombesörjer för familjen eller andra relationer. För bostadslösa kvinnor finns ingen plats som de kan påverka och för dem, vars barn omhändertagits, blir förlusten dubbelt kännbar - varken hem eller barn att sköta om. Svårigheten för bostadslösa kvinnor är tydlig, eftersom själva kärnan i deras existens ryckts bort ifrån dem. Det visar kvinnornas utsagor angående deras önskemål om bostadens rymlighet för och närhet till barnen. (se kapitel fyra, avsnitt "Önskemål och drömmar", s. 87-90 samt s 161). Ett annat problem för de bostadslösa och ambulera-
rande kvinnorna är att de har stora svårigheter att sköta hygien på ett betryggande och ostört sätt.

Kan bostadslöshet förändra könsrollsmönster?

Ovanstående resonemang om att kvinnor - trots förvärsarbete - sköter hemmen i större utsträckning än män, visar också att invanda könsrollsmönster är svåra att rucka på. Skulle bostadslöshet kunna utgöra en potential för förändring av könsrollsmönster? Bostadslösa kvinnor har givetvis färre möjligheter att "pynta", åtminstone i egna hem. Kanske unga bostadslösa kvinnor, som ambulerar mellan

föräldrar och vänner och som lever i kappsäck bidrar till en sådan förändring genom att andra engagemang (arbete, fritidsintressen, resor, nöjesliv) tar tid från bostadsproblemen? Kommer ett sådant mönster av "revolt" mot den traditionella könsrollen i så fall att bestå när de väl får en bostad? En möjlighet för både män och kvinnor att förändra könsrollsmönster finns i alternativa bostads- och boendeformer, framförallt i kollektivhusen med gemensamt arbete i gemensamma lokaler. Några av de missbrukande kvinnorna i undersökningen önskade bo kollektivt. Men de ville bo utan män och kunna stödja varandra i boendet. Det var dock knappast fråga om att förändra könsrollen. För övrigt skiljer sig missbrukande bostadslösa kvinnor från unga, icke missbrukande bostadslösa kvinnor genom att koncentrationen riktas dels på att klara av missbruket och dels på att söka bostad. De har varken råd eller ork med "engagemang" i form av exempelvis resor och fritidsintressen. De har ej heller tillgång till gemenskapen i de få kollektivhus som finns. Förlusten av bostad och hem en längre tid kan troligen befästa traditionella könsrollsmönster med exempelvis överdriven skötsel och omsorg, när (om) kvinnorna får en bostad, i stället för att utmana dem.

Hemlösheten för den missbrukande kvinnan

Kvinnliga missbrukare, som fortfarande har en bostad, lever ofta isolerade. Om kvinnan har barn är de i regel omhändertagna. Har hon en partner är det vanligt att han också är missbrukare. De är hänvisade till varandra och beroendet dem emellan ökar. Bråk och misshandel är vanligt i dessa relationer. Lägenhetsbråk stör omgivningen och kan leda till vräkningshot eller verkställande av vräkning varvid bostadslöshet blir följden. Om hon dessutom inte har denna enda relation till en man innebär ensamheten och utstöttheten från vanligt samhällsliv att hon kan söka sig till människor som hon känner likhet med och där hon kan uppleva en kollektiv identitet. Nya relationer finns i den subkultur, vilken missbruksgänget utgör. Men gänget utgör ingen bestående trygghet och den amubulerande tillvaron gör kvinnan skyddslös. Den totala hemlösheten kan innebära detta; att vara vräkt, att ha inestående hyresskulder, att vara arbetslös och ha mist vårdnaden om sina barn samt att ha destruktiva beroendeförhållanden och vara stämplad som missbrukare. Avsaknaden av väsentliga villkor för ett "gott" liv; att vara hemlös, påverkar bo-identiteten, som präglas av kaos.

Flera socialsekreterare bekräftar ovanstående bild av den missbrukande hemlösa kvinnan. Kvinnor drabbas psykiskt sett mera av bristen på ett hem än män. Kvinnor pyntar mer och kvinnor som har socialiserats in i traditionellt könsrollsmönster har mycket svårt att vara hemmet förutan. Det är bl a för att de försöker hålla ordning i hemmet, som missbrukande kvinnor i regel kan behålla sina bostäder mycket längre än missbrukande män. De är mindre störande för omgivningen. Personalen har också märkt att icke bostadslösa kvinnor som är på institution vill vara närmare sitt hem

för att kunna sköta det vid permission. Män uttrycker inte på samma sätt att dom vill hem för att sköta om det. Andra iakttagelser utgörs av att f d bostadslösa kvinnor, som fått en bostad, hellre väljer begagnade möbler för att också få råd med dukar, gardiner och blommor. Det är ovanligare bland män.

Generellt sett behöver män mycket mer *praktiskt* stöd i bostaden än kvinnor, menar personal inom socialtjänsten. Män klarar skilsmässor sämre än kvinnor, då de går miste om markservicen. Vidare finns det många män som klarar av att vara inneboende i många år, men när de får egen bostad klarar de inte ett eget boende. De behöver hjälp med matlagning och städning. Det finns en stor grupp isolerade ensamma män som behöver hemservice men också gemenskap.

Det kan ånyo framhållas att många missbrukande kvinnor också är socialt isolerade. Å ena sidan kan man fråga sig om kvinnor har lättare att klara av ensamheten i och med deras större behärskning av praktiskt hemarbete. Å andra sidan är kvinnor mer relationsorienterade än män. De har stort behov av nära relationer. De behöver ha någon att visa upp sitt hem för. Även i en ambulerande tillvaro försöker kvinnorna uttrycka sin skaparkraft och göra det ombonat för sig själva och andra. *"När jag ser dom här kvinnorna så ser jag att dom pyntar och håller på var dom än bor. Om dom bor hos en man eller hos nån annan tillfällig bekant så passar dom på att pynta och greja och göra det mysigt. Själv skulle jag aldrig klara av att vara så välstruken och välpackad i väskan och i ordning den ena veckan efter att ha kravlat på alla fyra på golvet veckan innan. Men det gör dom här tjejerna. Dom är så väldigt duktiga på att vara prydliga och dom städar ju så infernaliskt så det är inte klokt."* (Kungsholmen). Upptäckten av att existera efter perioder av frånvaro av det "verkliga" livet gör det troligt, att värden av både den egna personen och omgivningen (den egna bostaden likväl som någon annans) blir extra betydelsefull för missbrukande kvinnor. De känner skam och skuld över vad som hänt när de var drogade. De vill gottgöra det så grundligt att det gränsar till det överdrivna när de är odrogade.

Citatet ovan visar inte bara på nödvändigheten av en bostad att verka i, utan också på kvinnornas behov av mänskliga relationer och kanske längtan efter att få vara en "buffert" eller det "bindemedel" som Björk (1989) respektive Liljeström & Dahlström (1981) skriver om. Kvinnor vill göra det fint för andra och bidra till en gemensam vardagsverklighet av hemmastaddhet. Detta visar också en tidigare citerad utsaga (kapitel 5, s 99) som beskriver kvinnornas bakande och pyntande innan männen kommer.

De bostadslösa kvinnorna är marginaliserade också i missbruksgängen och de far illa hos olika män de "pyntar" hos i sökandet efter nattlogi. Som *skydd* torde därför egen bostad betyda mer för kvinnor än för män. Även om våld också förekommer bland

de bostadslösa männen, har de större förutsättningar att få tak över huvudet till ett billigt pris genom flera platser på härbärgen i Stockholm.

För kvinnor, som till slut får en bostad och har brutit med missbruksgänget, utgör själva bostaden kanske det efterlängtdade skyddet, men ensamheten är stor. Vem ska de våga ta kontakt med? Och hur ska de kunna bjuda hem någon, när de inte hunnit skapa sig någon förankrad bo-identitet. Självförtroendet är inte tillräckligt starkt. Kvinnor, som upphört att missbruka och som har fått lägenhet men är utan positiva mänskliga kontakter, kan därför fortfarande vara hemlösa.

Hemmet som symboler

Samtliga intervjuer visar att kvinnorna är hemlösa på ett eller annat sätt med undantag för Christina, som är starkt rotad i sin bostad och miljö. Hon har också en självständig och personlig kontroll över sin bostads- och boendesituation.

Av djupintervjuerna framgår att ett samband mellan kvinnornas uppväxtförhållanden, flyttningsmönster och missbruksmönster finns. Ju otryggare uppväxtförhållanden kvinnorna har haft, desto fler boplatser³⁷ samt sämre prognos för att klara av missbruket har de. De som har haft en extremt besvärlig barndom bär på en inre rotlöshet, som gör det svårt att rota sig i vuxen ålder. Denna rotlöshet kan påverka "val" eller icke-val av boplatser och relationer till andra dvs bostads- och boendekarriären. Kombinationen av rotlöshet och undermåliga relationer kan i sin tur vara en anledning att fly in i bruk/missbruk av alkohol och droger.

Den inre psykiska hemlösheten som har sin rot i grymma barndomsupplevelser präglar Henriettas levnadsbeskrivning. Hon tror att hennes problem i vuxen ålder till viss del grundades när föräldrarna dog och hon förflyttades till Sverige och tvingades bosätta sig hos främmande människor. Även Solveig lider av en rastlöshet som yttrar sig i ständiga uppbrott och oförmåga till förankring. I brist på kärleksfulla relationer och kamrater under barndomen uppehöll hos sig mest i naturen. Som vuxen har hon flyttat mycket ofta (ca 20 ggr), men när hon flyttade från radhus med närhet till jorden till höghus förvärrades hennes problem. *"Jag saknade väldigt mycket det där att komma nära naturen. Det var min idé. Jag tänkte mig inte in i hur det skulle vara att komma från marken. Jag kände att jag tappa fotfästet. Jag slutade med jobbet och..."*. Miljöns och platstillhörighetens betydelse under barndomen bekräftas här.

Egen bostad är annars förknippad med *skydd och trygghet*. De bostadslösa kvinnorna menar, att bostadslösheten framförallt betyder otrygghet. Otryggheten ligger exempelvis i att inte veta vart man ska ta vägen när natten faller på, att inte veta var man har sina saker. *"Att flacka omkring innebär ju att man blir väldigt otrygg. Jag har saker*

³⁷ Med boplatser menar jag både egna och andras bostäder som kvinnorna har bott i.

här och där. Jag kommer inte ens ihåg var jag har grejor, kläder och sånt. Dom är lite här och lite där" (Fanny).

Men otrygghet finns även för kvinnor med egen bostad. Det visar Marias levnads-historia. Hon bodde till stor del hos sin fästman, men flydde till sin egen lägenhet där hon bytt lås för att undfly misshandel. Otryggheten i form av det våld hon hade utsatts för i flera bostäder var kärnan till hemlöshetskänslorna.

Att vara trygg i en bostad har också med *trivsel* att göra. De bostadslösa kvinnorna känner ingen trivsel på institutionerna och inte heller när de ambulerar eller pendlar mellan olika boplatser. *"Jag kände mig inte hemma i deras lägenheter"* säger Henrietta. Lisbeth, som skötte systemens hem samt deras moder i många år hade inte heller någon hemkänsla. Hon var som en inneboende. *"Då fick jag smyga in till mej. Jag har haft den där känslan att inte ha ett eget hem och inte har det uppskattats det jag har gjort".*

Hemmet kan också betraktas som symbol för *familjen*. Men kvinnornas erfarenheter av förtryck i sina relationer till män bidrar till att de ser speciellt ett liv med barnen som det primära, även om de inte har vårdnaden om dem. *"Jag vill ju inte komma hur långt som helst från dem /barnen/ inte"* (Karin). Kvinnorna längtar efter barnen och vill skapa ett hem värdigt dem. *"Men jag kan inte vara riktig mamma för dom, förrän jag får ett riktigt ställe att erbjuda dom"* (Maria). "Familjelyckan" tillsammans med barnen blir särskilt eftersträvansvärd, då kvinnorna har starka skuld-känslor för att inte ha levt upp till modersrollen. *"Eftersom jag har misslyckats så mycket...jag har inte haft ork riktigt att umgås med mina egna barn."* (Solweig).

Att ha egen bostad handlar även om *integritet*; att få vara sig själv och bestämma över sig själv; att ha kontroll över tillvaron. Inga, som annars bor med man och vuxen son, längtar hem från behandlingshemmet. Hon trivs med familjens bostad, men uttrycker behovet av personlig integritet. *"Ja, det är klart man skulle vilja haft en större lägenhet, rymligare, litet snyggare och så. Om sonen flyttar blir det inte så trångt. Då får vi ju varsitt rum så det blir ju bra."* När Lisbeth flyttar tillbaka till Stockholm från systemen, har sonen tagit över kontraktet. Hon känner sig djupt kränkt. *"Nu har han haft lägenheten och jag kommer med mina kappsäckar... Jag har ju inte kunnat packa upp. Jag har lagt mina saker på hans grejer och vet inte själv var jag har saker och ting. Jag kan inte städa eller göra nånting."* Berit, som blivit vräkt flera gånger, vet vad hemmet symboliserar: *"Det är tryggheten att ha sin dörr att stänga och ha sitt, där man kan få vara och växa med sina intressen."* Och Klara, som har åtskilliga institutionsvistelser bakom sig, säger: *"När man har lägenhet behöver man inte lägga in om permissionsansökningar och om man vill gå ut en kväll behöver man heller inte fråga någon om lov...Det är en trygghet för mig att veta, att nu kan jag gå ut och ha kul i kväll utan att behöva blåsa en blåsa eller vara inne kl 12..."*

Det är kränkande att inte ha ett revir, vilket bostaden utgör och det är också kränkande att söka bostad för tillfälligt boende eller hos bostadsförmedlingen. Människovärdet blir kantstött av ständiga besvikelser. Att vara bostadslös och hemlös innebär också att känna sig värdelös och bo-identiteten blir kaotisk. Om kvinnorna får chans att forma miljön runt omkring och skapa ett eget hem förankras däremot bo-identiteten. Maria ger uttryck för sin längtan: *"Oooh, att köpa en sak i taget. Bygga upp det successivt. Det ska präglade vad jag trivs med. Det ska vara något som är mjukt. Inga läderfåtöljer och statusprylar utan det kan vara kuddar i en hörna så man sitter skönt."*

* * *

Avslutningsvis framstår "det egna hemmet" som symbol för trygghet, trivsel, skapande, positiva relationer, närhet till barnen, självkontroll och identitetsförstärkning för de hemlösa kvinnorna. Jag antog i kapitlets inledning att värdet av hemmet blir mer laddat för de som är bostadslösa, att fantasin om hemmet och "imaginationen" blir ymnig och överdriven, när hemmet är obefintligt. Men de missbrukande kvinnorna i undersökningen lever inte i en drömvärld och idealiserar inte verkligheten. Det visar deras konkreta utsagor samt avsnittet "Önskemål och drömmar" (se kap. 4), där kvinnorna är mycket realistiska i sina "krav". Symbolerna för hemmet är desamma som för alla kvinnor: trygghet och trivsel, integritet och gemenskap. Skillnaden mellan olika grupper av kvinnor är dock betydande, då en grupp har både bostad och det hemmet symboliserar (bo-identiteten är förankrad), medan andra kvinnor har bostad men ändå känner sig hemlösa (bo-identiteten är splittrad) samt slutligen de kvinnor som är både bostads- och hemlösa (bo-identiteten är kaotisk).

KAPITEL 10 STÖDRELATIONER OCH IDENTITET

Förra kapitlet visar att bostaden och hemmet har speciella innebörder för kvinnor. För missbrukande bostadslösa kvinnor upplevs hemmet symboliskt. Vidare har hemlösheten en djupare innebörd än avsaknaden av den fysiska bostaden. Hemlöshet kan även innebära psykisk instabilitet och brist på social förankring.

I de två avslutande kapitlen diskuteras tänkbara lösningar på hur hemlösheten skulle kunna brytas. För att motverka bostads- och hemlöshet, vårdcirkulation och otrygghet i boendet skulle alternativ mellan institution och egen bostad kunna vara en lösning. Men alternativen handlar inte bara om bostäder i kvantitativa termer. Alternativen handlar inte heller i första hand om storlek, kvalitet och form etc av huset eller bostaden. De önskvärda alternativen har andra dimensioner, som har med sociala och psykologiska kvaliteter att göra. Det är sociala positiva relationer som inbegrips i alternativen. Förändringar av kvinnornas levnads- och boendeförhållanden skulle således kunna åstadkommas dels genom medmänniskor som jag kallar stödrelationer, dels genom alternativa bostadsformer.

I detta kapitel belyses först stödrelationernas betydelse. Med utgångspunkt från tidigare redovisade teorier och några undersökningsresultat visas sedan att olika subidentiteter kan förändras genom interaktioner. Hur interaktionerna/relationerna utvecklas har vidare betydelse för vilka strategier som väljs.

STÖDRELATIONER

För missbrukande kvinnor räcker inte samhällets välfärdssystem till. De lever i marginalen. De är i regel förtryckta på samtliga nivåer - och kontrollerade. De lever i en tillvaro av hemlöshet - både fysiskt och psykiskt. I deras utsatta läge och beroendeställning, är det splittrande att i möten med myndighetspersoner få vård på ett ställe, titta pengar på ett annat, söka bostad på ett tredje etc - och att varje gång känna sig ifrågasatt, utmönstrad.

Hur ska kvinnornas situation kunna förändras? Vad kan bryta hemlösheten? En tänkbar lösning är att kvinnorna får starkt stöd av medmänniskor, som jag kallar *stödrelationer* (se också definition i kapitel 2). Stödrelationer ska synliggöra förtryck och *inte* acceptera kvinnornas underkastelse. Det krävs ömsesidigt förtroende och äkta kommunikation mellan kvinnorna och dessa stödrelationer, vilka på sikt kan stärka kvinnornas självförtroende och få kvinnorna att ändra sig från att vara passiva och beroende till att bli aktiva och mer anspråksfulla. Stödrelationers roll är att inge kvinnorna mod utan att deras värdighet kränks, låta kvinnorna bli medskapande så att de själva tar ansvar för förändringen. Stödrelationer kan således tillsammans med kvinnor inrikta krafterna dels på att stärka kvinnors självförtroende och dels på att motverka återfall i missbruk. En annan funktion är att stödja kvinnor praktiskt,

exempelvis genom att agera för "vanliga" och alternativa bostäder samt utgöra stöd i boendet. Stödrelationer kan finnas dels i närmiljön (hus och grannskap) och - om kvinnorna vill det - dels som tillfälligt stöd i den privata bostaden. Så småningom kanske de kan delta i arbets- och föreningsliv och stärka sitt medborgarskap. En sådan process tar dock lång tid och det krävs tålamod.

Varför kan de missbrukande kvinnorna behöva särskilda stödrelationer? Kvinnor definierar sig själva i förhållande till andra och är mer beroende av relationer än män och många missbrukande kvinnor lever i beroenderelationer där både psykiskt och fysiskt förtryck förekommer. Flera av kvinnorna i undersökningen har inte kunnat bryta med sina män eller är tveksamma om de kan hålla männen i från sig när de skrivs ut (Inga, Maria, Henrietta, Vera, Fredrika och Christina). Flera av kvinnorna har också blivit misshandlade. Vid en brytning inträder emellertid ensamhet och tomhet. Forskning visar att socialt stöd och ett väl fungerande socialt nätverk har betydelse för hälsa och överlevnad. Ett klart samband mellan brist på sociala relationer och dödlighet finns (Orth-Gomér, 1987). Dessutom är överdödligheten bland missbrukare större än i förhållande till den övriga befolkningen och några undersökningar visar att överdödligheten bland missbrukande kvinnor är mycket större än för andra kvinnor i samma åldrar (Stadig, 1987). Tolkningen av utsagorna i min undersökning visar också på kvinnornas önskemål om stöd och hjälp i samband med dödsrädsla (se kapitel 4, s.81). Jag antar därför att isolerade kvinnor utan socialt nätverk, som försöker frigöra sig från missbruksberoende, kan behöva stödrelationer.

Stödrelationer kan vara till exempel socialsekreterare, behandlare, terapeuter och/eller kontaktpersoner. Stig Larsson (1986b) betonar de mellanmännsliga relationernas betydelse inom socialt arbete, när det sociala nätverket har brutit för människor. Men socialtjänstens intentioner om solidaritet, jämlikhet och rättvisa motverkas av olika strukturella processer i samhället. En av dessa är arbetsdelningen och i dess följd, specialiseringen. Andra hinder är kommersialiseringen och förtingligande i den betydelsen att "allt kalkyleras med viss vinst i vårt förhållande till andra" (Larsson, 1986b, s 111). Intervjuerna med socialtjänstens personal visar också att det är svårt att få tag på exempelvis kontaktpersoner till missbrukare. Hur och var ska stödrelationer kunna rekryteras med vår nuvarande samhällsstruktur? Frågan är om de professionella har ork och förmåga att bygga upp och vidmakthålla kontinuerligt stöd till missbrukare, särskilt vid perioder av återfall. Det behövs mer än "kärlek på arbetstid". Jag antar därför att i det läget, när kvinnorna är starkt motiverade att förändra sina liv, är det många stödrelationer som skulle kunna stärka kvinnorna i beslutet att avstå från alkohol och droger. Kvinnorna behöver troligtvis först ett kraftigt psykologiskt stöd. Därefter ombesörjs praktiska behov såsom bostadsbyten eller anskaffande av bostad i samverkan med bostadsförmedling och bostadsföretag.

För många missbrukande kvinnor kan stöd av andra *kvinnor* vara betydelsefullt, eftersom misshandel och förtryck av män är vanliga erfarenheter. Den gemensamma könstillhörigheten gör att de på vissa punkter kanske förstår varandra bättre än vad exempelvis en manlig behandlare kan göra. Kvinnor torde ha ett gemensamt "kvinnligt" språk. Men ett dilemma är att även kvinnlig personal kan ha en nedvärderande syn på missbrukande kvinnor. Personalen måste också komma till klarhet om kvinnoförtrycket och sin egen kvinnosyn (Gunnarsson, 1984). Ett annat dilemma är att åberopa andra kvinnor som stöd, eftersom de redan har ett stort omsorgsansvar på sina axlar, både privat och offentligt. Inom hälso- och sjukvården och den sociala sektorn är flertalet arbetstagare lågavlönade kvinnor. Vård- och omsorgsarbete värderas inte efter insats. Wærness (1983) pekar därför på riskerna med omsorgsarbets professionalisering särskilt för kvinnor. Det kan då vara tveksamt att försöka skapa eller föreslå en ny "profession" med kvinnor som "stödrelationer". Det kan däremot vara viktigt, att män tar ett större omsorgsansvar. När kvinnorna i undersökningen talar om stöd av socialsekreterare, hemma-hosare eller kontaktmän är det emellertid kvinnor som underförstås. Flera av kvinnorna uttrycker också sitt särskilda behov av väninnor att tala med. Kvinnor förväntas ha större förståelse och lyssnarkapacitet än män.

Med stödrelationer menar jag inte endast socialtjänstens personal inklusive kontaktpersoner. Stödrelationer kan också bestå av personer och familjer som bor i huset, området och grannskapet, där kvinnan bor, dvs grannar. Andra stödrelationer kan vara arbets- eller studiekamrater. Det kan vara folk inom klient- och nykterhetsorganisationer. Personer som själva varit missbrukare känner till problemen på djupet. Tyvärr är klientorganisationerna mycket mansdominerade. Kvinnor i dessa organisationer skulle annars kunna verka som stödrelationer för att medvetandegöra kvinnliga missbrukare om att de inte är ensamma om problemen. De skulle som kollektiv grupp kunna agera för de missbrukande kvinnorna. En annan marginaliserad grupp, som tillsammans med kvinnojourer har utnyttjat kollektiva strategier, är de misshandlade kvinnorna. Men svårigheten för de missbrukande kvinnorna ligger i att det inte finns någon som talar för deras sak. Det finns inte heller någon "kvinnlig" klientorganisation, som beaktar missbrukande kvinnors särskilda problem.

Att förespråka grannar som stödrelationer är möjligen en utopi, men jag vill ändå lyfta fram den lösningen. Det fordras tid och en inställning som bygger på människors lika värde. Men samhällsklimatet idag är inte sådant och "folk" har inte tid. Genomgången av befintliga alternativa boendeformer (kapitel 8) visar emellertid att det finns engagerade människor som har tid och kraft för andra (Henning m fl, 1987; Boklund, 1988). Möjligen finns det flera. Boende med grannansvar kan exempelvis

innebära att *flera* grannar stödjer *en* missbrukare. Har de dessutom något intresse att samlas kring kan gemenskapen stärkas och *ömsesidigt* stöd kan så småningom erbjudas.

Stödrelationer kan således antingen vara formellt anställda och avlönade eller verka informellt som frivillig, obetald kraft. Det kan vara både män och kvinnor. Huvudsaken är att stödet ges med empati, förståelse och tålmod.

Kan inte kvinnorna av egen kraft ändra sina livsvillkor? Faran med att hävda stödrelationers betydelse för missbrukare kan vara att de fråntas rätten att själva avgöra och förändra sin situation. I förslaget om stödrelationer finns således en kontrovers, eftersom det innebär en särbehandling av de missbrukande kvinnorna. Men resultaten från denna studie visar att ingen av de bostadslösa kvinnorna själva har kunnat skaffa en bostad med kontrakt. Vårdcirkulationen talar också sitt tydliga språk. Missbruksberoendet är kvinnorna övermäktigt. Kvinnorna har stora svårigheter att förändra sina villkor på egen hand pga marginalisering. Därför torde någon form av samhälleligt stöd vara ofrånkomligt. Stödrelationer kan vara nödvändiga för att kvinnorna ska upptäcka att det finns fler i samma situation. Stödrelationer bör synliggöra de missbrukande kvinnornas problem och stödja dem till att själva ta ansvar för förändringen.

Christina visar exempelvis hur hennes medvetenhet ökade vid kvinnogrupsamtalen på behandlingshemmet. *"Det som har tagit mej mest som ämne det var när vi diskuterade ensamhet på olika sätt...Det höll vi på med länge, men det kändes inte färdigt...Vi diskuterade barn till missbrukande, framförallt mödrar. Hur dom kan uppleva det och hur föräldrar framförallt mödrarna upplevde att vara missbrukare och ha barn, ångest inför och dåligt samvete och skuld känslor och skamkänslor och hela den där biten. Det grep mej också. Eftersom det är aktuellt för mej."*

En konflikt finns även inom en del av kvinnorna själva, vilket de visar i ambivalensen mellan att vilja ha stöd och gemenskap, samtidigt som de värnar om sin integritet och vill vara i fred. Resultaten visar emellertid att majoriteten av kvinnorna i undersökningen ville ha stöd, men kraven var olika. Det önskade stödet kunde vara tillfälligt för att hjälpa kvinnorna med praktiska behov (bostad, ekonomi), kontinuerliga samtal, eller livslång vänskap (se kapitel 4, s 82-83).

RELATIONERNAS BETYDELSE FÖR IDENTITETEN

Stödrelationers uppgifter skulle således kunna vara att stärka kvinnans självförtroende, motivera henne mot fortsatt missbruk (förändring av missbruksidentiteten) och stödja henne i boendet, (förändring av bo-identiteten). Samtliga subidentiteter påverkas dels genom kvinnans egen erfarenhet och handlingar, men framförallt av vilka relationer som kvinnan har och hur relationerna utvecklas mellan dem. Nedan följer en diskussion av relationers betydelse för missbrukande kvinnors identitetsförändringar.

Strategier för förändring av självförtroendet

I kapitel två beskrev jag Ethelbergs (1983, 1985) teori om kvinnoförtryck på olika nivåer och mina utgångspunkter från den. Jag betonar emellertid en interaktionistisk modell (se kapitel 2, figur 1). Kvinnor har olika sätt att lösa motsättningen mellan självkänsla och kvinnoförtryck. De olika *strategierna* för att bemöta förtrycket var att *osynliggöra*, att *underkasta sig* eller att *protestera*. Jag antog att missbrukande kvinnor kan lösa konflikten genom att underkasta sig, bli passiva och beroende, eftersom missbrukande kvinnor ofta har haft problematiska uppväxt- och levnadsförhållanden, har låg självkänsla och är beroende av befintliga relationer. Troligtvis anser kvinnorna, att de inte är tillräckligt bra, men strategierna är inte statiska. De kan förändras. Flera av kvinnorna från undersökningen berättade om psykiskt och fysiskt förtryck från männen, vilket undergräver självförtroendet (se kapitel sju, avsnitt "Strykrädsla"). En del kvinnor har dock protesterat genom att exempelvis ta ut skilsmässa. Några av dem hamnade ånyo i förtryckarrelationer med åtföljande underkastelse.

Men det är inte bara manlig dominans som råder utan också dominansförhållanden mellan myndighetspersoner (som inom socialtjänsten ofta är kvinnor) och kvinnan som är problematiska. Genom underkastelsestrategin kan kvinnan därför bemöta både *kvinnos- och klassförtryck* och eventuellt vinna fördelar, exempelvis genom att foga sig för att inte bli slagen eller att underkasta sig olika behandlingsformer i den tron att hon får en bostad. Exempelvis beskrev Maria sina olika strategier (ömsom underkastelse, ömsom osynliggörande) för att vinna fördelar i form av sjukskrivning av läkaren och socialbidrag från socialsekreteraren.

Det är viktigt att påpeka att individuella variationer kan förekomma och val av strategi kan ändras också under missbrukstiden beroende på om kvinnan möter *dominans- eller stödrelationer*. Det är interaktionen *mellan* kvinnan och hennes relationer som bestämmer strategierna. Om dominansen i en behandlingssituation exempelvis osynliggörs, finns det troligen risk för att behandlaren och den missbrukande kvinnan fastnar i strategin, som innebär osynliggörande. De bekräftar kanske varandra för att ha uppnått goda resultat i *vissa* delar av behandlingen. Därernot har de dolt förtrycket. En äkta kommunikation har uteblivit. Risker för återfall kan bli större.

Från undersökningsresultaten vill jag med några exempel belysa kvinnornas möten med dominans- respektive stödrelationer. Karin och hennes socialsekreterare hade en överenskommelse, som innebar att socialsekreteraren skulle ordna med hyresskuld och bostad och Karin söka arbete. Men under nästan ett års tid (behandlingstiden var egentligen högst 3 månader) hände ingenting i bostadsfrågan, medan Karin sökte flera arbeten utan resultat. Karin kände sig sviken och hon skrev ut sig från institutionen

utan att ha varken arbets- eller bostadsförhållanden ordnade. Det förväntade stödet hade uteblivit. Maria ville byta sin bostad pga otrygghet. Under institutionsvistelsen hände ingenting. Knappt ett år senare var Maria död. Enligt en närstående källa hade Maria fått erbjudande om att titta på en annan bostad (förmodligen en förtur), men ej haft förmåga att själva ordna med detta. Här saknades ett personligt stöd att praktiskt genomföra bostadsbytet. Till saken hör att Maria efter en annan institutionsvistelse hade fått hjälp av en läkare. Läkaren hade följt med henne vid köpet av en barnsäng. Maria talade mycket varmt om den händelsen. Det var ett liknande stöd, som hon troligen hade behövt även vid lägenhetsbytet. Ett exempel på ett *fungerande* stöd är att Fredrika och hennes barn erbjudits en bostad i vilken också eftervård skulle ingå.

Hur interaktionen mellan dessa kvinnor och personalen inom socialtjänsten utvecklats vet vi inte, men troligen har en eller båda parter osynliggjort vissa problem. Kommunikationen har inte fungerat och stödet har uteblivit i två av tre fall.

I situationer när kvinnan frivilligt går in i behandling även med förvisning att möta dominansrelationer, kan det också handla om strategier för överlevnad. Många av kvinnorna tog kontakt med socialtjänst- eller sjukvårdspersonal för, eller övertalades av dem till behandling pga dödsrädsla. Om relationerna visar sig vara stödrelationer kan både självförtroende och motivation stärkas ytterligare. Det visar Petras uppskattning av sjukvårdspersonalens uppriktiga stöd, som minskade hennes benägenhet att rymma och i stället gå in för Metadonbehandlingen.

En förutsättning för den missbrukande kvinnan att förändra missbruks- och identiteterna är således att kvinnan med hjälp av och tillsammans med stödrelationer stärker sitt självförtroende. I en kontinuerlig relation till exempelvis en (kvinnlig) behandlare kan kvinnan ändra strategi. Förutsättningen för det är dock att relationen mellan behandlaren och kvinnan bygger på förtroende, där behandlaren ser kvinnan som en självständigt tänkande och handlande människa och där den missbrukande kvinnan ser behandlaren som en "stödrelation" (kamrat) och inte som överordnad. Med hjälp av stödrelationer kan hon ändra strategi från underkastelse till protest. Hon kan komma till insikt om de verkliga förhållandena om makt och förtryck både i samhället och i mellanmänskliga relationer. Det kan stärka hennes självkänsla. Några av kvinnorna i undersökningen påtalade vikten av att bygga upp självförtroendet under institutionsvistelsen och i den förhoppningen låg en outtalad önskan om stöd från institutionspersonalen. *"...nu är det utbildning, arbete och bostad som behövs. Man får ta en dag i taget. Rom byggdes inte på en dag. Först gäller det att bygga upp självförtroendet medan man är här."* (Karin).

Min föreställning är således att de missbrukande kvinnorna kan ändra strategi och påverka identiteten genom relationer. Men för att ta steget från dålig självkänsla och

stark missbruksidentitet till känslor av trots och uppror och uppbrott från missbruk behövs stödrelationer, som inte accepterar kvinnans/kvinnors underkastelse.

Å andra sidan kan man se den missbrukande kvinnan som trotsare och "motborgare"⁰ i vissa situationer även utan stödrelationer. Maktlöshet kan exempelvis uttryckas i uppror. Under perioder av missbruk trotsar hon normerna för de kvinnliga värdena, hon avviker från den traditionella kvinnorollen och struntar i att upprätthålla hemmet. Kan bruk/missbruk - åtminstone i början av missbrukskarriären - handla om en protest mot kvinnoförtryck och manlig dominans, fast hon inte kan skönja konsekvenserna? Missbruket leder så småningom in i förnedring och beroende och förstärker självföraktet. Följderna kan, vilka visas i denna avhandling, bli bostads- och arbetslöshet, omhändertagna barn etc.

Att inte acceptera sin egen maktlöshet visar Petra, när hon talar om att rädsla och kyla mellan människor kan vara anledning nog till att göra uppror. "*Vi har revolterat mot det där...*". Men upproret ledde till missbruk. "Revoltens" kan också tolkas som en strategi mot kvinno- och klassförtryck, som är uttryck för just makt, rädsla och kyla.

Trots och uppror kan även ta sig andra uttryck, t ex i "rebelliskt moderskap",¹ vilket innebär att kvinnor medvetet skaffar sig barn i tron att komma bort från missbruk, hemlöshet och en tröstlös värld. Några av kvinnorna i studien tog t ex upp tanken på att skaffa barn för att få bostad (Fanny och Stella).

Det är relationer till män men också till andra dominansrelationer som kan bidra till kvinnors byte av strategier beroende på graden av makt och (kvinno/klass)-förtryck. Det vill säga, om dominansrelationer avstår från att utnyttja sina makt-positioner och istället verkar som stödrelationer, kan missbrukande kvinnors självförtroende stärkas. Har kvinnorna införlivat en missbruksidentitet kan den försvagas och så småningom upphöra dels genom kvinnornas eget stärkta självförtroende och dels genom kraftigt stöd från andra. På samma sätt kan bo-identiteten förändras från kaos eller splittring till förankring.

Missbruksidentitetens förändringar

Relationer mellan människor i drogmiljöer kan starta missbrukskarriärer. För missbrukaren kan sedan relationer utanför drogmiljöer verka stigmatiserande. Detta i sin tur kan leda till *missbruksidentitet*. *Yttre förtryck* ger upphov till *inre förtryck*. Missbrukaren måste sedan själv komma underfund med och handla för att bryta

⁰ Begreppet "motborgare" använder Kerstin Bohm (1985) i sin rapport "Med- och motborgare i stadsplanering". Motborgare anges vara människor, som står utanför den offentliga planeringsbyråkratin. Även missbrukande kvinnor, som står i utkanten av tillvaron kan enligt min mening kallas motborgare, då de är utan inflytande, men samtidigt kan det innebära att missbrukande kvinnor ökar sina handlingsmöjligheter på sitt eget sätt för att kunna förändra tillvaron.

¹ Pateman (1988) skriver om rebelliskt moderskap i samband med unga fattiga och arbetslösa kvinnor i USA, som skaffar barn för att få en identitet.

missbruksidentiteten. I det läget antar jag att stödrelationer har en viktig funktion att fylla, eftersom missbruksidentiteten påverkas av interaktioner mellan missbrukaren och andra samt av missbrukarens egna handlingar. Missbruksidentiteten är möjliggjord av situationella och relationella villkor. Hur relationer mellan missbrukaren och andra utvecklas är betydelsefulla. Den sociala responsiviteten förutsätter svar och gensvar. Missbrukarens känsla av att vara kontrollerad (*yttre kontroll*) och förtryckt (*inre/yttre förtryck*) kan förändras till att missbrukaren själv blir i kontroll av sina villkor (*inre kontroll*). Ju flera stödrelationer missbrukaren har desto större förutsättning finns troligtvis att genom egen handlingskraft bli fri från missbruk.

Samtliga intervjuade kvinnor erkände missbruk utom Lisbeth, som förnekade att hon är missbrukare. Kvinnorna som erkände missbruk hade i regel missbrukat tillsammans med missbrukande män eller vänner. Några ingick/hade ingått i missbruksgång. Kvinnornas missbruksidentitet torde vara förknippad med kontroll/förtryck från samhället (många institutionsvistelser och avgiftningar etc). Detta förtryck resulterar sedan i inre förtryck på grund av stigmatisering och återkommande misslyckanden med att upphöra med berusningsmedlet. Ett exempel på att ha införlivat en missbruksidentitet är Henriettas utsaga "*Dom vill väl inte ha en alkis*", när hon berättar om sina resultatlösa försök att skaffa arbete under institutionsvistelsen. Lisbeth däremot uttryckte inte någon ängslan för själva missbruket. Hennes oro rörde istället sjukdomar, bostaden och sonen. Förmodligen var hennes upplevelse av kontroll/förtryck pga missbruk inte kännbar på samma sätt, men hon tog åt sig över "*att vara på ett sånt här ställe*" (behandlingshemmet), vilket ändå innebär stark yttre kontroll. Stigmatiseringsprocessen kan ha börjat.

Bo-identitetens förändringar

Människans bostads- och boendekarriär påverkar hennes *bo-identitet*. Olika bostads- och boendeformer, dvs hur hon bor och med vem har betydelse. Om hon har bostad, om hon är otrygg i bostaden eller om hon är bostads- och hemlös påverkar också bo-identiteten. Liksom missbruksidentiteten möjliggörs bo-identiteten av situationella och relationella villkor.

Analysen av kvinnornas bostads- och boendekarriärer de senaste fem åren visar tre olika boendeformer/förhållanden: *stationär, pendlande och ambulerande* (se kapitel fyra). Karriärernas motsvarande bo-identiteter beskrev jag i kapitel nio som *förankring, splittring och kaos*. I kapitel 8 tabell 14 uppräknas dessutom ett stort antal olika bostads- och boendeformer som indelas i *kategoriboende, alternativt boende och ordinärt boende*. Jag menar att det ordinära boendet rymmer både en stationär, stadigvarande boendeform med förstahandskontrakt och en pendlande boendekarriär, som kan innebära flyttningar mellan egen bostad och andra relationers bostäder eller till andrahandslägenheter/uthyrningsrum. Den ambulerande karriären däremot kan

rymmas inom kategoriboendet därför att ambulering missbrukare oftare bor hos flera andra missbrukare än pendlarna. Till kategoriboendet räknas också alla former av institutionsboende. I tabell 15 visas de tre överordnade bostads- och boendeformerna samt boendeformerna utifrån analysen av kvinnornas bostads- och boendekarriärer.

Tabell 15	Segregerande <u>Kategoriboende</u> •Institutionsboende •Ambulerande	Integrerande <u>Alternativt boende</u> •Idéer/visionärt alt. •Befintligt alt.	Segr. el Integr. <u>Ordinärt boende</u> •Stationärt •Pendlare
-----------	--	--	--

Idag finns dessa boendeformer utom de visionära. Kategoriboende och ordinärt boende fungerar ej bra för missbrukarna. De cirkulerar mellan dessa och cirkulation mellan institutionsboende och ambulering boende är särskilt påtaglig för bostadslösa. Kategoriboende förstärker dessutom känslan av att vara annorlunda. Cirkulationen påverkar *bo-identiteten* negativt.

Majoriteten av kvinnorna har under senare år haft en ambulering bostads- och boendekarriär. Kvinnornas otaliga bo-platser hos olika vänner, bekanta och släktingar innebär att de inte vet var de hör hemma. De har ingen förankring. Deras tillvaro är närmast förvirrad. Flera av dem vet inte var de har sina ägodelar. Före institutionsboendet visste de inte var de skulle sova nästa natt etc. Bo-identiteten präglas av kaos.

Ett par kvinnor har haft en pendlare bostads- och boendekarriär under senare år och deras bo-identitet betecknas som splittrad, då de inte vet i vilken bostad de hör hemma. Tre av de intervjuade kvinnorna har de senaste fem åren haft en stationär bostads- och boendekarriär och deras bo-identitet kan sägas vara förankrad.

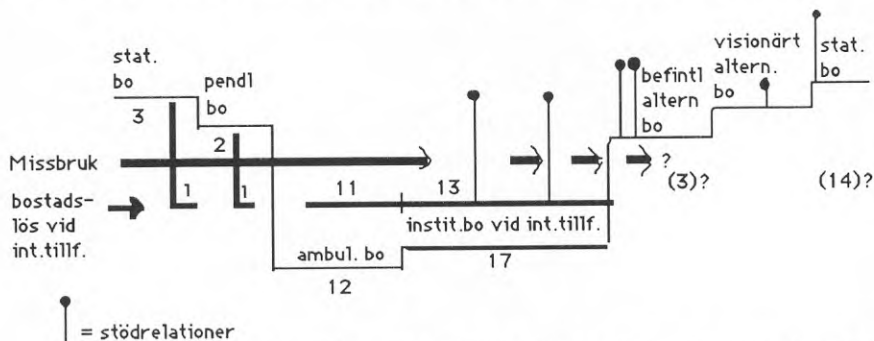
Kvinnornas bo-identiteter beskrivs mer detaljerat i nästa kapitel och kopplas till kvinnornas olika bostads- och boendeförhållanden.

KAPITEL 11 ALTERNATIV TILL HEMLÖSHETEN

I förra kapitlet diskuterades stödrelationer som en potential för att bryta de missbrukande kvinnornas bostads- och hemlöshet. Med hjälp av stödrelationer skulle kvinnornas subidentiteter kunna förändras.

I detta slutkapitel fortsätter denna diskussion ur social-psykologiskt perspektiv, där särskilt bo-identitetens förändringar betonas. Beskrivningen kopplas till kvinnornas olika bostads- och boendeförhållanden - både de faktiska och de möjliga. Till sist föreslår jag mer konkreta tänkbara lösningar på olika boendialternativ utifrån kvinnornas krav och behov.

KVINNORNAS BOSTADS- OCH BOENDEFÖRHÅLLANDEN - faktiskt/fiktivt

Figur 14. Missbruk och bostadslöshet relaterat till olika bostads- och boendeformer före och efter stödrelationer

Figur 14, som är en påbyggnad av figur 8 (se kapitel fyra, s. 70) visar kvinnornas faktiska bostads- och boendeförhållanden kopplade till missbruk från tiden före institutionsvistelsen, vilka var stationära, pendlade eller ambulerande. *Denna del motsvarar avhandlingens första syfte.* Därefter visar figuren en hypotetisk förändring av dessa förhållanden efter ankomsten av stödrelationer i kvinnornas värld. *Denna del motsvarar avhandlingens andra syfte.* Förslagen utgår delvis från "visioner och erfarenheter i bostadsforskningen" från kapitel 8. Nu följer en redogörelse av de olika boendeförhållandena (från vänster till höger i figuren). Först visas en generell bild av missbrukande kvinnors villkor utifrån forskning och annan kunskap denna undersökning givit och därefter beskrivs de intervjuade kvinnornas situation.

Stationära bostads- och boendeförhållanden

Många missbrukande kvinnor bor i "vanliga" lägenheter med eget kontrakt. De kan bo stationärt så länge de döljer missbruket, inte stör omgivningen och betalar hyran. När de upptäcks av sociala myndigheter, grannar eller på arbetsplatser börjar de att känna sig kontrollerade och stämplade (yttre kontroll och förtryck). Självförtroendet börjar vackla. De osynliggör eller underkastar sig förtryck. Missbruket medför så småningom

flera problem. Kvinnorna kanske har andra missbrukare som stör i lägenheten, de kanske upphör med hyresinbetalningarna. Så småningom är vräkningen ett faktum. Missbruk kan således ge upphov till bostadslöshet.

*

Fina är en av de kvinnor, som bott stationärt i många år, men hon blev vräkt strax innan institutionsvistelsen och är bostadslös. Hon kom efter vräkningen direkt till planeringshemmet och hon har inte upplevt det kaos som en ambulering tillvaro medför. Hennes bo-identitet torde från att ha varit förankrad däremot nu vara splittrad.

Av de sju kvinnor i undersökningen bor vid intervjutillfället endast två kvinnor stationärt (Christina och Inga). De "trivs" i sina bostäder och med sina medboende. De tycks ha en förankrad bo-identitet. Christina ska ta hem sin dotter från väninnan när hon skrivs ut. Inga har emellertid uttryckt önskemål om att få ett eget rum i bostaden och hoppas på det, om sonen flyttar. Ingas bo-identitet kan därför vara något splittrad. Hon har också starka band till sin missbrukande make och därmed svårt att upphöra med alkoholkonsumtionen, när hon kommer hem och hon är övertygad om att inte kunna sluta med läkemedlen. Missbruksidentiteten kan därför präglas av inre förtryck.

Pendlare bostads- och boendeförhållanden

Det händer att missbrukande kvinnor - där missbruksgänget eller missbrukande man eller vän utgör det enda umgänget - pendlar mellan eget boende och till de andra missbrukarnas bostäder. Kvinnor vill i det längsta dölja missbruket och det är anledning nog att nyttja medlen på annan plats. För kvinnliga narkomaner kan "kvar-tarna" besökas, då kvinnorna är beroende av både drogen och de missbrukande männen. Deras strategier kan var att osynliggöra dominansrelationer eller att underkasta sig de manliga missbrukarna för att få stanna i gänget.

*

Maria och Lisbeth har pendlat mellan två bo-platser. Deras bo-identitet är genom pendlingen splittrad. I båda fallen är det närstående relationer som varit anledning till pendlingen. I Marias fall är det en klart uttalad dominansrelation mellan henne och fästmannen och hon ömsom osynliggör och ömsom underkastar sig förtrycket. Båda är starkt alkoholberoende.

Anledningen till Lisbeths pendling är hennes förhållande till modern (att sköta henne på sjukhuset) och systemen (att sköta hennes hem). Lisbeth är på sätt och vis en "stödrelation" själv, men systemen dominerar samtidigt Lisbeth. Dominansrelationen mellan dem osynliggörs. Sonen dominerar också över Lisbeth och har visat det genom övertagandet av lägenhetskонтрактet och genom att placera sina tillhörigheter i bostaden. Lisbeth underkastar sig det förtrycket och blir bostadslös. Hon har ändå

tillgång till bostaden, men känner sig inte hemma. Hon flyr den splittrade verkligheten med hjälp av alkohol.

Ambulerande bostads- och boendeförhållanden

De bostads- och hemlösa ambulerande kvinnornas bo-identitet präglas av kaos. Missbruksberoendet är starkt. Yttre förtryck finns parallellt med inre förtryck. Kränkande och destruktiv tillvaro tystar eventuella protester och kvinnorna bemöter dominansrelationer genom underkastelse. Självförtroendet är mycket dåligt. Situationen blir till slut ohållbar. Kvinnorna blir på egen begäran, genom övertalning och/eller hot om tvångsingripande omhändertagna av myndigheter och hamnar på institutioner.

*

De elva bostadslösa kvinnorna med ambulerande bostads- och boendeförhållanden är Karin och Henrietta på behandlingshemmet, Fanny och Stella på inackorderingshemmet, Vera, Fredrika, Sanna och Hanna på mödrahemmet samt Petra, Berit och Klara på planeringshemmet. Solveig tillhör också de ambulerande kvinnorna, men hon är inte bostadslös, men flyttar ständigt pga rotlöshet. Hon har inte genomlevt det kaos i boendet som de andra ambulerande kvinnorna har, genom att hon har eget kontrakt och är förvissad om att hon har tak över huvudet. Däremot är hon hemlös och hennes bo-identitet är närmast splittrad. Möjligen kan Fredrikas bo-identitet också räknas som splittrad, då hon var inneboende hos antingen en man eller sin syster efter vräkningen. Hon hade två bo-platser att välja mellan, men inget kontrakt.

Institutionsboende

Genom institutionsboendet är kvinnorna starkt kontrollerade. Behandlingen går ut på att återhämta krafter, att stävja missbruket, att reda upp ekonomin, att ordna med bostad etc. Men relationer mellan behandlare/socialsekreterare/kontaktman/läkare etc och kvinnorna kanske utvecklas så att parterna endast bekräftar vissa delar i behandlingen, men inte helheten. De drar fördel av varandra, men osynliggör dominansrelationen. Den sociala responsiviteten är svag. Cirkulation mellan institutionsboende och ambulerande eller ordinärt boende är därför vanligt, när stödrelationer och eftervård saknas.

*

Kvinnorna i undersökningen var motiverade att förändra sina liv och försöka att sluta missbruka. De bostadslösa kvinnorna hade också förväntningar på att få bostad genom sociala myndigheter. Resultaten från undersökningen visar att väntetiden för flera av kvinnorna blev tålamodskrävande. När de var som mest motiverade, fanns det t ex på behandlingshemmet inga kontaktmän eller behandlingsassistenter till hands pga semestertider. Behandlingsplanerna blev uppskjutna till hösten för bland andra Christina och Maria. "Stödrelationer" fanns inte. Några andra kvinnor skrev ut sig

från behandlingshemmet efter ovanligt lång "behandlingstid" utan att ha fått erbjudande om bostad (Karin och Henrietta). På planeringshemmet söktes bostäder på privata bostadsförmedlingar pga minimala chanser att få en bostad inom rimlig tid från myndigheterna (Petra och Fina). På inackorderingshemmet fanns ingen egentlig behandling, utan endast en passiv väntan på bostad (Stella och Fanny).

* * *

Så här långt har kvinnornas faktiska bostads- och boendeförhållanden beskrivits. Figur 14 visar vidare de förändringar som skulle kunna förekomma *med* stödrelationer, om de fanns på institutionerna. Kvinnorna får kontakt med stödrelationer som kan motivera dem till förändring. Den sociala responsiviteten förstärks. Självförtroendet hos kvinnorna ökar. De kan tillsammans med stödrelationer diskutera och agera för att på sikt lösa bostadsfrågor, försöka få flera stödrelationer i boendet etc.

Exempel på stödrelationers närvaro kan vi se på mödrahemmet. Där tycks stödet fungera på ett helt annat sätt än på de andra institutionerna. Av de tretton bostadslösa och institutionsboende kvinnorna hade *en* kvinna fått erbjudande om bostad vid intervjutillfället (Fredrika från mödrahemmet). Vera, Hanna och Sanna var också säkrare på att få både bostad och stöd efter institutionsvistelsen. De hade skäl att vara mer optimistiska än de andra bostadslösa kvinnorna. För några kvinnor kanske ett befintligt alternativt boende kan bli en god lösning.

Befintliga alternativa bostads- och boendeförhållanden

Kvinnorna har i det befintliga alternativa boendet flera stödrelationer som backar upp dem. Bo-identiteten förstärks och förändras på sikt från kaos eller splittring till förankring. Missbruksidentiteten som tidigare präglades av yttre kontroll och yttre och inre förtryck förändras, men kanske först efter flera återfall, till inre kontroll. Till en början när allt är främmande, känner kvinnorna sig kanske kontrollerade av andra och möjligen vacklar deras självförtroende. De väljer olika strategier för olika relationer. Självförtroendet växer så småningom och de protesterar mot allt förtryck.

*

Befintliga alternativa bostads- och boendeformer (se kapitel åtta) kan utgöras av kollektivhus, storfamiljsboende, service/omsorg i samverkan mellan bostadsföretag, myndigheter och boende (exempelvis Lambohovsmodellen) eller som grannansvar (modell Årsta).

De här boendeformerna skulle kunna vara tänkbara lösningar för samtliga kvinnor som känner sig ensamma och isolerade, exempelvis pga brytning med missbrukande män eller vänner (Stella och Fanny). För kvinnor som inte har vågat bryta med de missbrukande männen skulle kollektivhusboende förmodligen vara tryggare än stationärt boende, då *flera* nära boende kan stötta kvinnan vid eventuella hot (Maria,

Vera). Det fordras emellertid mer information och kunskap för att kvinnorna skall övertygas om kollektivboendets fördelar.

Av kvinnorna i undersökningen var Hanna och Sanna intresserade av att bo tillsammans med sina barn och stödja varandra i en stor bostad. Men de var också intresserade av kollektivhus, där de skulle kunna få ett nytt socialt nätverk. Även Berit var klart intresserad av kollektivhusboende, men hon ville helst bo med få missbrukande kvinnor. I kollektivhus kan kvinnorna delta i arbetsgemenskap och dela fritidsintressen. Berit skulle också passa in i Lambohovsmodellen, där flera grannar stöder en missbrukare. Där skulle hon få både stöd och den kontroll, hon kände att hon behövde.

Visionära alternativa bostads- och boendeförhållanden

Om visionära alternativa bo-former som bygger på stöd och gemenskap blir förverkligade torde kvinnornas subidentiteter stabiliseras. Kvinnorna synliggör alla former av dominans. Det sociala nätverket stärks och likaså deras självförtroende. De är fria från missbrukets förtryck. De har en inre kontroll och dessutom känner de sig hemma. I sin bo-identitet är de förankrade.

*

Till de visionära bo-formerna räknas Samhem, Kvarteret Framtiden, mellannivån och BIG (bo i gemenskap) (se kapitel åtta). Dessa boendeformer finns endast på idéstadiet (BIG-modellen utgör dock ett undantag, då den delvis har förverkligats i flera kollektivhus, vilka här räknas till de befintliga alternativen) och kvinnorna kände inte till dessa idéer. Därför är ingen placering av kvinnor möjlig. Men de visionära bo-formerna är utformade så att alla människor oavsett kön, ekonomisk eller social status ska kunna bo i dem. För att visionerna ska förverkligas fordras dock politiska beslut.

Stationära bostads- och boendeförhållanden med stödrelationer

Liksom i befintligt alternativt boende skulle det vara önskvärt att även det stationära boendet i vanliga bostadshus kan ge utrymme för många stödrelationer, både formellt anställda och mer informella grannar, vänner m m. Dessa skulle kunna finnas i särskilda lokaler i hus och grannskap.

Även med stödrelationers närvaro torde kvinnornas identiteter emellertid förändras så, att strategierna varierar från osynliggörande till protest, beroende på hur relationerna utvecklas mellan dem och andra människor de möter. Antagligen förekommer också underkastelsestrategin i vissa situationer. Beroende på graden av missbruk och förhållande till olika relationer växlar också missbruksidentiteten och bo-identiteten förändras i förhållande till dem som kvinnorna bor med och om de stöder kvinnorna. Med flera stödrelationer stärks dock kvinnornas självförtroende så

småningom och de protesterar mot förtryck. Missbruket upphör och kvinnorna får en inre kontroll. Bo-identiteten präglas av förankring.

*

Skillnaden mellan det stationära boendet *utan* och *med* stödrelationer är således att efter stödrelationers inträde är kvinnorna *varken bostadslösa eller missbrukare*. De har sociala nätverk i form av stödrelationer. Kvinnornas identiteter verkar stabila. De har starkt självförtroende och är förankrade. *Detta är emellertid en fiktiv bild och verkligheten ser annorlunda ut.*

* * *

Majoriteten av kvinnorna i undersökningen ville bo stationärt, i lägenheter med egna kontrakt. Men kvinnornas framtida liv och boende har vi inte kännedom om, utom Maria, som är död. Min tes är dock att kvinnorna med egen handlingskraft och med stöd av pålitliga, sociala nätverk kan förändra sina livsvillkor inklusive bostadsförhållanden. Med stödrelationer skulle exempelvis Lisbeth kunna få sitt lägenhetskontrakt tillbaka och de andra bostadslösa kvinnorna få egna bostäder inklusive den efterlängtrade sängen (Petra) och spisen (Stella). Solveig skulle kunna få råd och förslag på vilken bo-plats som vore bäst för henne. Inga skulle kunna få stöd att motivera även maken att sluta missbruka och själv dämpa sitt läkemedelsberoende. Dessutom skulle den vuxne sonen kunna få egen bostad och Inga ökad integritet genom ett eget rum. Maria skulle under sin sista institutionsvistelse kunnat få praktiskt stöd med byte av sin "otrygga" bostad. Stellas och Veras önskade stöd genom flera personer skulle kunna uppfyllas. Klara skulle, liksom de andra kvinnorna som hade fråntagits sina barn, (t ex Karin och Vera) kunna få stöd att åter bli vårdnadshavare eller att fördjupa kontakten med barnen och därför också få rymliga bostäder. Christina skulle, med stödrelationer till hands, ha lättare att avvisa den väntande missbrukande mannen. Slutligen skulle Fanny och Henrietta, som särskilt värnade om sin integritet i boendet ändå ha möjlighet att vid behov ta kontakt med befintliga stödrelationer i hus och grannskap.

Fredrika var den enda av kvinnorna som hade blivit erbjuden en bostad. Mödrahemmet hade en fungerande eftervård och Fredrika skulle i början växla mellan att bo på institutionen och i lägenheten. Förhoppningsvis torde hennes bo-identitet efter en tid präglas av förankring och hennes självförtroende vara starkt.

REFLEXIONER ÖVER NÅGRA TÄNKBARA BOENDEALTERNATIV

Hur skulle mer konkreta alternativa boendeformer kunna fungera för missbrukande kvinnor? I en diskussion om alternativa boendeformer måste hänsyn tas till att gruppen missbrukande kvinnor inte är homogen. Det handlar om unika individer med olika grad och typ av missbruk samt skiftande önskingar och behov. Vad som passar en kvinna passar inte en annan. För somliga kvinnor som varit länge på institutioner, kan

behovet av ro och ensamhet vara mycket kännbart och de kan ha stort behov av avskildhet. Henrietta och Fanny ville exempelvis undvika kollektiv gemenskap. De vill vara ifred om de får bostad. Andra kvinnor är rädda för isolering eller känner sig otrygga och behöver därför en mer kollektiv samvaro som kan ge gemenskap. Berit ville exempelvis bo kollektivt tillsammans med andra kvinnor.

Betydelsen av stödrelationer och alternativa boendeformer beror också på vilka relationer kvinnan redan har och på hennes självförtroende. Det gäller dessutom vilket samhälle missbrukarna ska anpassas till. Om krav ställs på att individen ska avhålla sig från alkohol och droger så borde också vissa krav ställas på omgivningen, både offentliga myndigheter genom att skaffa en för missbrukaren adekvat bostad och på anhöriga i den mån det finns några samt grannar som stödjande relationer.

Trots skillnader mellan de missbrukande kvinnorna, har de dock samma grundläggande behov som alla andra av en egen bostad. På grund av stor otrygghet har de möjligen också ett starkare behov av eget kontrakt. Utifrån kvinnornas egna krav, är bostad med eget kontrakt det mest önskvärda. Det behöver inte vara någon märkvärdig bostad, gärna enkel, men med tillräckligt utrymme för att kunna ta emot barnen. Den bästa lösningen torde därför vara ett stationärt integrerat boende med 1:ahandskontrakt.

Kvinnor med missbruksproblem kan emellertid ha olika förutsättningar att klara eget boende. Det kan bero på om kontaktbehov väger tyngre än isoleringsproblem. *För isolerade kvinnor med kontaktbehov eller kvinnor som är osäkra på missbruksberoendet, skulle ett alternativt, integrerat boende kunna vara en tänkbar lösning.* I studien var samtliga kvinnor motiverade att sluta missbruka, men flera var samtidigt osäkra på om de skulle få återfall.

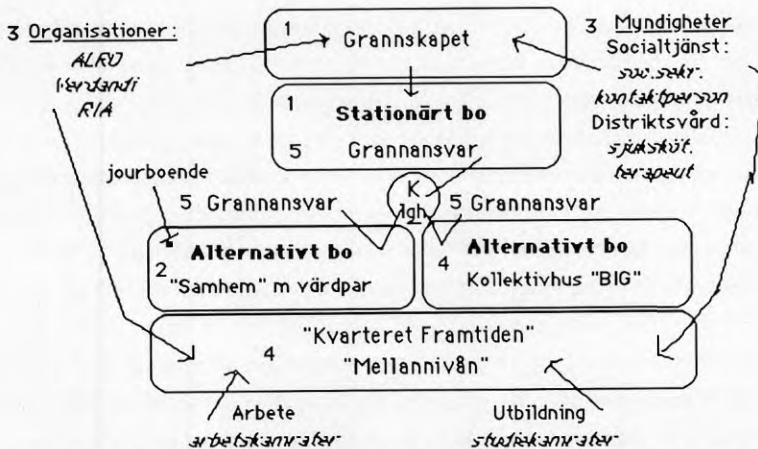
Ett integrerat boende innebär att kvinnorna hänvisas till hus eller bostadsområden med en heterogen befolkningssammansättning. Av de bostadslösa kvinnorna hade flera krav på att ej hamna i segregerade områden, där många andra missbrukare bor.

Viktigt för både trivsel i bostaden och rehabilitering till samhället är också kvinnornas inflytande över bostad och boende. Det gäller både i stationärt och alternativt boende. Om kvinnorna redan har bostad och vill byta den pga otrygghet, bör de få den tjänsten tillgodosedd av myndigheterna. Maria ville byta sin lägenhet, men hade inte tillräcklig handlingskraft att ombesörja bytet. Hon klagade tydligt sitt behov av stöd i den frågan. Om kvinnorna vill ha extra stöd i bostaden, bör de kunna få det, vilket Berit och Stella önskade och vill de bo kollektivt, som Hanna, Sanna och Berit, så bör möjlighet ordnas genom samverkan mellan bostadsföretag, socialtjänst och kollektivhusboende. De bostads- och hemlösa kvinnorna bör redan under institutionsvistelsen få delta i planeringen om hur och var de skall bo. Får de inflytande över boendet känner de säkert ansvar för bostaden. I ett tidigare efterlyst

förslag om samverkan mellan socialtjänst, bostadsföretag, arbets- och bostadsförmedling och den missbrukande kvinnan skulle kvinnorna kanske kunna få möjlighet till inflytande över och planering av sina liv efter institutionsboendet. Samtliga dessa relationer skulle kunna utgöra ett tillfälligt socialt nätverk, men skulle också kunna fungera mer långsiktigt. Villkoret är dock att representanterna för nämnda instanser, verkar som stödrelationer och inte som dominansrelationer för kvinnan. Bostaden är sedan en förutsättning för att upprätthålla och stärka det sociala nätverket.

De alternativa boendevisionerna handlar just om sådana relationer som främjar gemenskap. Samhem, Kvarteret Framtiden, Mellannivån och BIG bygger på gemenskap och i de befintliga alternativen, som bl a innefattar grannansvarsmodeller (Årsta, Lambohov) och kollektivhus med arbetsgemenskap, försöker man förverkliga något av den gemenskapen, dock oftast utan missbrukare (se kapitel 8). I nedanstående förslag har de en given plats.

Stöd i boendet

Figur 15. Exempel på stödrelationer för missbrukare i stationärt eller alternativt boende.

I figur 15 visas olika boendeformer med tänkbara stödrelationer för missbrukande kvinnor. Olika omgivningsnivåer (grannskap, kvarter) finns samt alternativt och stationärt boende. I mitten finns kvinnan i sin lägenhet. Siffrorna i figuren motsvaras av nedanstående tänkbara förslag på alternativa boendeformer.

1. *Stationärt boende med stödrelationer*, dvs i den egna integrerade bostaden kan kvinnan vid sidan av ett psykologiskt stöd vid ångest och rädsla också behöva ekonomiskt och praktiskt stöd exempelvis till heminredning. Stödet kan ske i samverkan mellan offentliga sektorn (socialsekreterare, kontaktpersoner, terapeuter etc) och informella sektorn, som finns i grannskapet. För att minimera kontrollen och inte riskera att bryta förtroenden bör den informella sektorn emellertid inte ha någon

informationsskyldighet till den offentliga sektorn. Stödet kan dels ske i kvinnans egen bostad om hon vill det, eller i lokaler i bostadshuset, där familjer kan finnas till hands för råd och service. En modell med samverkan mellan formella sektorn och den informella finns som bekant i Lambohov, där boende har engagerat sig.

2. *Alternativt boende* kan exempelvis bestå av temporärt *jour- eller korttidsboende*. Det kan vara en lokal eller lägenhet dit kvinnor kan vända sig och eventuellt bo några dygn vid återfall eller efter hot eller andra kriser, innan de flyttar tillbaka till sin bostad. Här skulle kvinnojourerna kunna bistå, om de ändrar inriktning och tar emot kvinnor med kända missbruksproblem. Ett annat alternativ är det dygnet runt öppna "*samhemmet*", som skulle kunna vara en önskvärd lösning, där boende och värdpar bistår en kvinnlig missbrukare i kris.

3. *Lokaler i bostadsområden och grannskap* som byggs och iordningsställs för samverkan mellan olika instanser är andra möjligheter. Hälso- och sjukvård samt socialtjänst och hemtjänst kan samverka och ge stöd och hjälp till boende med akuta, medicinska, sociala och praktiska behov utan att för den skull vara kontrollerande. Ett konkret exempel på en "mjuk" omsorgsmodell, med personal inom offentlig myndighet, som vinnlagt sig om mer tröst än kontroll är verksamheten i Årsta. Även klientorganisationer skulle kunna samverka i dessa lokaler i förebyggande och stödjande syfte.

4. "*Mellannivån*" och *kollektivhusboende* av BIG-modell bygger på arbetsgemenskap. I dessa boendeformer kan kvinnorna också få gemenskap med många andra boende. Det skulle kunna underlätta för dem att få delta i gemensamt arbete och gemensamma fritidsaktiviteter. I idén om "mellannivån" finns visionen att den informella omsorgssektorn ska innebära både rättigheter och skyldigheter för de boende, vilket skulle kunna ge möjlighet för missbrukare att vid behov få motta omsorg och när självförtroendet blivit tillräckligt starkt i sin tur kunna ge omsorg åt andra. En arbetslös eller förtidspensionerad missbrukare skulle också kunna få möjlighet att arbeta i den lokala produktionen och på så vis stärka självförtroendet. I "*Kvarteret Framtiden*" har också alla missbrukande kvinnor rätt till gemenskap i en integrerad bostad och i bostadsområdet finns arbete, service och kultur.

5. *Grannansvar*. Med grannansvar menas grannar som stödrelationer för f d missbrukande kvinnor som bor eller flyttar till stationärt eller alternativt boende. Förutom att stärka kvinnornas självförtroenden uppstår förmodligen behovet av stöd till en meningsfull fritid. Missbrukare har i regel varken haft tid, ork eller råd att ha några fritidsintressen eftersom missbruket har tömt krafterna. Detta bekräftas av bl a Maria och Karin. Flera av kvinnorna ville också ha väninnor att dela sorg och glädje med och riktig vänskap brukar vara livet ut. Vänskapen kanske kan inledas med att en granne vill dela en kolonilott, en annan ha sällskap i fjällen eller på segelbåten, en tredje vill följa med på bio eller konsert. Möjligheterna är många om intresse-

gemenskap finns. Grannansvaret skulle så småningom kunna bli *ömsesidigt* mellan kvinnan och de olika grannarna.

* * *

Avsikten med slutanalys och förslag har varit att visa, att interaktioner mellan människor och hur relationerna mellan dem utvecklas har betydelse för självförtroendets, missbrukets och boendets förändringar. Med stöd av positiva relationer behövs inga andra kategorier efter behandling på institution. Institutionsboendet skulle kunna minimeras. Med stödrelationer i bostadsområden skulle det mesta arbetet vad gäller missbruk också kunna förebyggas. Befintliga alternativa boendeformer skulle kunna utgöra ett permanent boende, om fler planeras och byggs och om möjligheter att få bo i dessa finns för de missbrukare. De visionära boendalternativen har ännu inte förverkligats, men om kollektivhus på arbetsgemenskapens grund (BIG) kunde genomföras, varför inte också idéer som "samhem", "mellannivån" etc, som har gemenskap, stöd och omsorg för *alla kategorier* som en förutsättning i boendet. Det viktigaste i nuvarande läge vore dock att stödet utvecklas i stationärt boende, eftersom det är vanligast förekommande och också det mest önskvärda av de missbrukande kvinnorna.

Ett problem med stödrelationer är emellertid att det är svårt att avväga mot kontroll. Det autonoma boendet minskar gradvis från stationärt boende utan stödrelationer i förhållande till andra boendeformer. Ju mer institutionaliserat och kollektiverat boendet blir desto mer kontroll och övervakning. Men den sociala kontrollen *kan* vara positiv om den mellan stödrelationen och den för missbrukande kvinnan är ömsesidig. Det är kvaliteten i relationen *mellan* dem som avgör förändringen och som kan påverka handlingsmöjligheterna. Stödrelationer kan därmed utgöra alternativ till hemlösheten.

Missbrukande kvinnor, men också män, måste ha rätt till eget boende, rätt till självbestämmande och integritet, men också rätt till gemenskap. Med stödrelationers hjälp och kvinnans eget inflytande över stationärt eller alternativt integrerat boende kanske hon så småningom kan skapa hemkänsla. Svårigheterna är dock att hitta den stödjande relationen och - i dagens läge - en bostad, dit hon kan gå ut ur hemlösheten in i hemkänslan.

EFTERORD

Kvinnorna, som denna studie handlar om, har bittra erfarenheter av verkligheten. I sökandet efter förankring och tak över huvudet går mycket energi åt. Det blir knappt om tid för drömmar.

Intervjuer, tolkningar och resultat visar att kvinnorna har ett ogynnsamt utgångsläge för att komma tillbaka i samhällslivet och de har få möjligheter till inflytande över sina livsvillkor pga strukturella begränsningar.

Bostads- och hemlöshet innebär att avstånd till grannskap och samhälle ökar. Bostadslöshet är en samhällelig utstötningsmekanism. *"Om en räv får ha en lya, varför får inte en människa ha en bostad?"*, uttryckte sig en bostadslös i ett TV-program. Kvinnornas bitterhet över att inte ha ett hem, den ständiga kampen mot missbruksberoende och kränkande behandling från beslutsfattare och män med bl a vårdnadstvister om barn, har förtagit mycket av det givna i livet; att känna sig uppskattad och behövd, att ha självrespekt. Därtill kommer de ekonomiska och materiella förlusterna, bristande arbetsmöjligheter och chans att förändra bostadssituationen.

För bostadslösa missbrukare - både män och kvinnor - skulle möjligheten att bli erbjuden en bostad innebära att få känna sig respekterade som samhällsmedborgare, trots att de är eller har varit drogberoende. Men samhället ställer krav på att missbrukarna ska ändra beteendet. Ibland försöker man åtgärda det med tvång. Missbrukare kontrolleras mer än andra medborgare, men de har inte rätten till en bostad - särskilt inte de som misslyckas.

Respekten för missbrukarnas människovärde och deras integritet kan visas genom att myndigheter och hyresvärdar öppnar dörrarna för dem, dörrar som de själva får stänga, där besökare tar för givet att knacka på. Dörrarna kanske öppnas - åtminstone på glänt.

SUMMARY

This dissertation focuses on the housing and living conditions of addicted women. One reason for studying the circumstances of addicted *women* is the dearth of knowledge of how this group exists, particularly their housing and living conditions. As a social group they are extremely marginalized and their lives and living conditions are very unstable. An addict's existence bears the stamp of insecurity, family fights, loneliness, rent debts, evictions, housing shortages, rooflessness and homelessness, as well as staying in an institution and poor aftercare. What is necessary to make life tolerable – housing, work, social contacts, economic stability – is usually lacking.

Background and Objectives

In Sweden the situation of addicts has altered in step with the state of the housing market in recent years. During the 1950s and 1960s there was a serious housing shortage and addicts were poorly provided with dwellings. In the mid-1970s the large cities had an excess of flats. Small run-down flats in older suburbs, or flats in newly erected buildings with high rents in the suburbs, then became available to roofless, addicted people. At the same time there was an increase in early retirement grants to addicts, which meant that more of them had access to economic reinforcement in the form of a municipal housing grant. In the 1980s the housing market contracted again. Greater demands were made on tenants. Evictions increased. In the early 1990s an insufficient number of dwellings was being built and housing shortages and homelessness was still increasing.

There are no reliable statistics on the extent of addiction and lack of housing. One report states that 40,000 people are roofless in the capital cities of the Nordic countries. In Stockholm it is estimated that there are between three and five thousand roofless men and between five hundred and one thousand roofless women. Most of them are, or have been, drug addicts or alcoholics. There is probably a sizable hidden number of roofless women with addiction problems, since they usually try to conceal their addiction as long as possible.

The main reason for increased rooflessness among addicts is that evictions have risen and continue to increase. Between 1970 and 1987 the number of evictions has doubled. Primarily rent arrears, but also disorderly conduct lead to the ejections. Both public utility and private housing companies evict tenants. The chances of acquiring a flat because of social priority or trial housing have also lessened. Even the possibility of more or less secure overnight accommodation is poorer for addicted roofless women than for men, since the number of beds for women in overnight hostels is quite inadequate. The alternative for women is thus to be ambulatory, staying with other addicts or living out of doors. One solution is to register in an institution,

particularly in the winter, but the resources for care are inadequate and the methods of treatment often irrelevant to women. Aftercare for women discharged from an institution is deficient and many are left to solve their housing problems on their own.

The object of this dissertation is partly to make visible and understand the life story and experiences of women addicts' housing and living conditions and partly to discuss housing and living solutions that meet their requirements. Other important factors in the lives of addicted women, like social networks and working life, are described and analyzed.

Theoretical basis and methods

Since the study spans several scientific fields, an interdisciplinary approach is required. Theory formation and empirical observation in womens' studies, social psychology, and research on housing and living conditions provide my source material.

Previous research on human problems has been dominated by the perspective of the natural sciences and positivism. Even in the social sciences these research ideals have predominated. In research on narcotics and alcohol, men have become the norm. Generalizations have been made on the basis of men's situation. Thus women addicts have been made invisible in two senses. The three primary tasks of *women's studies* are to make women visible, to focus on relations of dominance, and to contribute to social change in order to eliminate the oppression of women. Women's studies tend largely to use a hermeneutic or a marxist approach. My own scientific perspective is partly hermeneutic and partly in the critical research tradition, where emphasis is put on interaction and understanding.

Within social psychology I have drawn on *symbolic interactionism*. It has exerted an influence on several of the researchers to whom I refer in this dissertation, not only sociologists and psychologists, but also researchers of women's studies and housing.

Research on housing and living conditions in *building function analysis* is generally based on a user perspective. Users' demands and desires concerning the physical environment and the qualities associated with it should be taken into consideration, defended, and if possible, realized.

In brief, in this dissertation, on the basis of women's studies, symbolic interactionism as well as the housing and living research of building function analysis, I try to make women addicts visible, listen to their demands for housing, defend them and if possible try to help them to realize these by discussing possible solutions with them.

Two concepts recur throughout the dissertation: *identity* and *relations*.

Above all the changes in *social identity* are examined. I maintain that social identity is altered by the relations that addicted women have to others. In which

direction the identity changes depends on *how* the relationship develops *between* the parties, which in turn is relevant to which *strategies* they choose.

An *addict identity* can be adopted in relationships to other addicts or ended in relationships to non-addicted people. A *living identity* can be affected by changed housing and living conditions. *Self-esteem*, which is also a part of one's identity, is also influenced by relations to others. Research shows, for instance, that women addicts have lower self-esteem than addicted men and non-addicted women. This lower self-esteem depends partly on the different way that society deals with men and women addicts. More severe sanctions are directed at the women, who are more heavily stigmatized.

Power relationships between people have significance for identity development and *relations of dominance* can contribute to both *female* and *class oppression*. Relations of dominance can, however, function as *supportive relationships*. In this concept I include the intention to make the oppression visible, to abstain from the opportunity to dominate and to support the women psychologically, socially and practically. Supportive relationships can be formal, e.g. people in the social services, or informal, e.g. neighbours.

Some of the above concepts have matured during the work of research. In addition to *supportive relationships*, *living identity* can shift between *established*, *disrupted* and *chaotic*. The living identity of the women depends on how long and with whom they have lived. Other concepts, which have evolved, derive from the women's living careers/forms. These are *stationary* (residing for several years in the same dwelling with one's own lease); *oscillating* (moving from time to time between one's own dwelling and those of people with whom one has close relationships); and *ambulating* (continually moving one's residence).

A *qualitative* method has been used to approach the underlying factors affecting women's addiction and housing problems. The themes and the type of questions I wanted to pose required conversation and face to face contact.

Four different residential or treatment homes were strategically chosen, open to women suffering from alcohol or drug addiction. Two institutions only accepted women; one of these only pregnant women or ones with new born babies. In the other two institutions the sexes were integrated. There is an account of the different methods of treatment and activities at the four institutions in a Swedish report.¹

Because of the severity of the women's problems I did not want to select certain women, but left the choice of interviewees to the women themselves. Thus the number

¹ "Knacka på! Bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem" (Knock at the door! Housing and living conditions for women with addiction problems). Etapp III, A3:1990, Byggnadsfunktionslära, KTH, Stockholm (Grossman, 1990).

of women interviewed at each institution varied. A total of seventeen women were interviewed. Seven of these are in-depth interviews and three are group interviews. The description, interpretation and analysis of the interviews are primarily based on the women's view of their living conditions. In order to illuminate the problems and relations of addicted women in several ways, interviews have also been conducted with informants from the social services, the municipal housing authority, private housing agencies and housing companies (structural perspective).

The in-depth interviews were conducted during one week at a treatment centre. The aim was to learn the stories of the women's lives, with special emphasis on their housing and living histories. A hermeneutic approach was used to process these interviews. Analysis and interpretation was followed by criticism of what had happened to the women over a longer period, if it was possible to get access to this information. This empirical material is accounted for in an earlier report in the same series.²

At the other three institutions the women were interviewed in groups. The aim was to get a more concentrated picture of their housing and living situation. I also wanted to see whether group interviews would elicit other opinions and experiences than in-depth interviews. The group interviews were processed partly with regard to the themes that arose in the in-depth interviews so that comparisons between them could be made. The group interviews had the advantage that the participants inspired one another. The interaction that arose I tried to make tangible by quoting parts of the dialogue in the text.

I interviewed personnel in the social administration, the municipal housing authority, private housing agencies and in housing companies. Within the social services I interviewed staff at the four institutions and social administrators in five of the social service catchment areas in Stockholm. In addition, I conducted interviews by telephone with social administrators in another 16 social service districts. At the municipal housing authority in Stockholm, I conducted interviews with the staff at the priority bureau, which is responsible for the special allocation of priority and trial flats. Private housing agencies have also provided information. Finally, representatives of housing companies were interviewed by telephone. A total of 51 people were interviewed, including the 17 addicts. In all the interviews the mass of data was processed many times and divided into categories and dimensions, from which I have drawn important qualities and concepts. The chapter on method is concluded with a discussion of ethical questions.

2 "Öppna alla dörrar! Etapp II i projektet bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem" (Open all doors! Stage II in a project on housing and living conditions for women with addiction problems). Rapport R2:1987, Byggnadsfunktionslära, KTH, Stockholm (Grossman, 1987).

Results and Conclusions

Background on the women: The women's ages varied from 20 up to 60 years. Four of the women came from Finland. Ten were divorced, five unmarried, one was still married and one a widow. Six of the women abused alcohol, three narcotics, and eight had a mixed dependence, most often a combined abuse of alcohol and medication. Which drug a woman used was related to her age. Younger women were more frequently addicted to narcotics, older women to alcohol.

The women's housing and living relationships at the time of the interview: Three of the women had right of tenancy with their own leases and the married woman owned an apartment in a cooperative housing association. 13 of the 17 women were roofless. My definition of roofless entails that residents who do not have ownership, tenant-owner or tenancy rights are to be regarded as roofless. With regard to rights of tenancy the definition implies that those who do not have first-hand leases are roofless, since second-hand leases and sub-let rooms are insecure residential forms. Being roofless also implies not having any kind of roof over one's head.

The causes of rooflessness varied among the women. Some had never had a dwelling with a first-hand lease, others had had such a lease but had relinquished it, either voluntarily or due to persuasion. The majority of women, however, had to give up their dwellings when they were evicted. Abuse of narcotics and alcohol and the economic problems that follow were the main cause of the evictions.

Womens housing and living careers: The in-depth interviews indicate that there is a relationship between the conditions under which the women grew up and their patterns of moving and addiction. The more unstable their upbringing, the more they tend to move from place to place as adults and the poorer the prognosis for ending the addiction. The results of the interviews also show that the women had three different types of housing and living careers/forms: *stationary*, *oscillating*, and *ambulating*. The various types of housing and living forms affect the living identity. As a rule the stationary form of living corresponds to an established living identity. The oscillating form of living can lead to a disrupted living identity, while the living identity that corresponds to the ambulating form of living is chaotic.

The majority of the women lead an ambulatory existence and generally stayed with other addicts. In addition to the three forms of living, circulation between care and other institutions was extensive. Housing and living conditions for most of the women were, thus, unsatisfactory and insecure.

Conditions of work: Insecurity can also be linked to poor economy and unemployment. Twelve of the women were unemployed. Two had jobs to return to when they left the institution. Their sources of income were sickness benefits, disability grants, supplementary benefits or benefits from family insurance funds. Some of the

older women received either sickness or widows' pensions. Most of the women did, thus, not qualify for benefits related to income disbursed by the national social insurance system. The women who did receive supplementary benefits were severely controlled by society and lived at subsistence level.

The women who had been in gainful employment had primarily worked in the public sector. Some had held a number of jobs in the service sector, most often as cleaners, restaurant staff and assistants in several social care sectors.

At the time of the interview gainful employment was not important for most of the women. The first priority was to solve the housing problem. For women with infants a job was not an issue. Other women said working was not remunerative because of the expense incurred by living in an institution and the lack of influence over one's own income. Some women were reluctant to seek work while they were staying in an institution and did not know with what they wanted to work. A couple of women were actively looking for work but, because they were living in an institution, they were not regarded as satisfactory employee material.

Social networks and the need for support: The lives of the women, their residential and addiction histories were often affected by close relationships. The women were particularly affected by the men in their lives, who generally were also addicts. These relationships were often destructive, psychological and/or physical oppression was an experience common to the women. Their additional social networks were also very weak. In a number of cases their children had been taken into care by society but, nevertheless, several women said their children were the most meaningful parts of their lives. The results show that most of the women did not have a secure family circle to return to after their stay in the institution and less than half had contact with their parents or siblings.

Their friends consisted mainly of other addicts. Only two of the women had friends who did not abuse intoxicants. By breaking off contact with gangs of addicts, friends or addicted partners, the women experienced loneliness and emptiness. The lack of social networks outside the institution mean that all that is left is support from society, but the women's previous experience of care and staying in an institution was that no treatment, aftercare and continuous support was available.

At the time of the interview the women were strongly motivated to change their lives. They feared illness and death, but were simultaneously aware of the difficulties involved in kicking their addiction. Several of the women wanted support, not only to deal with their addiction but also to solve their housing problem, which was the most important issue for them. They wanted support both from social and private sources. They wanted contacts that could offer practical assistance and deeper, more continuous relationships. Many of the women did not, for instance, have any non-addicted women

friends with whom they could talk. Some of the women wanted to live together to provide support for each other. Others wanted to have access to several people when the addiction made itself felt.

The conclusion, drawn from the women's evidence and the interpretation, is that these women lack many of life's essentials: their own secure dwelling, an economic base and a social network.

Statements by *informants with a structural perspective* demonstrate that the authorities and companies have different opinions about housing for addicts. The housing companies regard it as their task to approve or reject a prospective tenant, depending on their ability to pay and whether any complaints have been noted. The housing authority must assign flats, but in certain cases must reject applicants for housing if they believe that landlords will refuse them a dwelling. In the social services different points of view of the housing problem exist. In certain cases, staff sometimes pay rent arrears so that an addict may retain her dwelling, and they look for a greater number of trial flats. In other cases, the social services play a role in the eviction of addicts and are more restrictive in searching for priority and trial flats. From the point of view of the women, the social services can either help them or turn their lives upside-down. The social services are, however, at a disadvantage in relation to both the housing authorities and the housing companies. The most powerful are the housing companies, the social services have the least power.

One conclusion drawn is that personnel in the social services regard the question of landlords who refuse to be of assistance as very worrisome. The landlords – both private and public utility companies – often reject priority referrals and also trial housing, even though the social services pay the rent. The social services also think that the housing authorities reject too many of the priority applications submitted on medical or social grounds.

Another conclusion is that there is a tendency for the women at the home for mothers to have a better chance of being allocated a dwelling and aftercare than the women at the other three institutions. When the women have a dwelling they must continue to live by trial and error, while remaining registered at the home. At the other institutions, the organization of housing for women is associated with major difficulties. The lack of housing in turn exacerbates the women's unemployment.

Addicted women thus have fewer opportunities to act and to choose to exchange or acquire new dwellings. Evicted women have virtually no chance of acquiring a new dwelling, even though they are highly motivated to give up their addiction. The women have also tried to find some place to live, but when expectations fall, passivity increases.

One proposal that follows from the results, that indicate the poor prospects for

housing and jobs for women after a stay in an institution, is a model for *cooperation* in which the social services, the housing authorities, the labour exchange *and* the addicted women together try to break the evil circle of rooflessness, homelessness and joblessness. Eventually this may lead to increased opportunities for choice of work and dwelling for former addicts and offer additional alternatives in a shorter time. Such cooperation *may*, however, increase control over the addicts. Personnel may, because of their powers, persuade addicts to accept housing and jobs that are unsuitable for them.

The women experience various forms of *control* to be obstacles to changing their housing and living conditions. Relationships to men, where oppression of women has played a role, have been major obstacles, but also the rules that apply both inside and outside the institutions. Some forms of control, which include support, *may* be experienced positively, as opportunities for change.

The opinions of the various categories of personnel depended on how they perceived human nature. Some informants recommended coercive measures; restrictiveness with, amongst other things, housing applications; institutional care and approved schooling for the group of addicts. They regarded the addict as an object. Others thought that voluntary out-patient care and their own flats were preferable. They regarded the addict as a subject (actor).

A perception that makes common cause with human nature, however, cannot affect the lack of housing and the women's or social services' opportunities to acquire housing. A study that reviewed available alternative housing and living forms with the possibility of social integration, support and a community for the group of addicts, shows that there is a dearth of such alternatives. There are, however, several types of dwelling forms linked to an institution. In certain housing areas some preventive and rehabilitative activities are available, but for access to these a precondition is that the addict *has* a dwelling. For the roofless, only an ambulating existence or a segregated type of semi-institutional living remain.

The difficulties experienced by addicted women on the housing market lead to questions on the significance of homelessness and what the concepts of home and dwelling mean to the women. I differentiate between being roofless, i.e. without a dwelling, and being homeless. I maintain that *homelessness* has a deeper significance than the lack of a physical dwelling. Homelessness can also entail psychological instability and a lack of social ties. One can lead a homeless existence in spite of having a dwelling. Homelessness may also entail a lack of a feeling of safety and security in a dwelling, a lack of an atmosphere of comfort and homeliness. The relations a person has to the people with whom she lives are also important to whether a dwelling feels like a home or not. A sense of homelessness can be based on childhood experiences.

Individuals, who have had a very insecure childhood and experienced early separations, can express homelessness in innumerable moves as adults. The concept of homelessness, of course, includes being roofless and total homelessness can encompass that: to be evicted; to have rent arrears, which make it impossible to get a new dwelling; to be unemployed; to have lost the custody of one's children; to have a destructive dependent relationship; and to be stigmatized as an addict. The results of this study showed that the majority of the women were homeless. The few women who did have dwellings felt insecure in them because of unreliable relationships or because of their previous experiences which entailed constant leave-takings. The lack of a dwelling meant that the lives of roofless women were badly shaken up, at the same time as they were homeless.

Research indicates that the significance of *home and dwelling* differs between men and women. A home is more important to a woman, while a man has more ties to the public sphere. A home is associated with family, intimacy and relationships, and women are more oriented towards relationships than men. For many women the home is the only place where they have any influence. To create a home from a dwelling becomes an important part of a woman's living identity. To lose one's dwelling, and thereby one's influence over the interior of the dwelling, is significantly more difficult for women than for men, since the home is the centre of a woman's existence. There is no place for women without housing to either develop ties or have a sphere of influence. Their living identity is characterized by chaos. Addicted women regarded the home as a symbol of security, enjoyment, creativity, positive relationships, closeness to the children and self-control. They wanted both a sense of community and integrity in the home for which they were longing.

Conceivable Solutions

The dissertation leads up to proposals for conceivable solutions, various alternative styles of living, to break the pattern of homelessness. Before their institutionalization, the actual housing and living conditions of the women may have been stationary, oscillating or ambulating. Into these, hypothetical changes are introduced after the entry of *supportive relationships* in their lives. Together with the women, supportive relationships may help to change the conditions of these women's lives by increasing their self-esteem, strengthening their motivation to resist a relapse into addiction (a change of addict identity), and by providing support in living (change in the living identity). The women might live in one of the *existing alternative housing and living forms*, i.e. housing collectives, communes, or service/care buildings, in cooperation with housing companies, authorities and residents, or where there are residents with responsibility for their neighbours. These forms of housing would be conceivable solutions for all women who feel lonely and isolated. A

precondition is that there are several supportive relationships in these forms of living. It would also be possible for them to live in as yet non-existing but *envisioned alternative living forms*, if they are realized. These ideas are based on support and community. The envisioned alternative forms of living are designed in such a way that all people, irrespective of gender, economic or social status, will be able to live in them. The last suggested form of living is the usual, *stationary* but with *supportive relationships*. The difference between stationary living with or without supportive relationships is that after the introduction of supportive relationships, the women are no longer either homeless or addicted. They have a social network. The women's identities appear stable. They have a stronger self-confidence and have social and other ties. These are, however, fictional pictures and reality appears to be different. My thesis is that, through the power of their own actions and with support from tangible social networks, the women will become able to change the conditions of their lives, including their housing and living conditions.

On the basis of the women's own demands, they desire, above all, a dwelling with their own lease. The best solution, therefore, ought to be *stationary integrated living with a first-hand lease and with supportive relationships* in the building, housing area and neighbourhood. The women may, in the meantime, have different chances of succeeding in living on their own. This may be related to whether their need for contact is greater than their problems with isolation. For isolated women with a great need for contact, or women who are unsure about their dependence on intoxicants, a conceivable solution may, therefore, be an *alternative, integrated living*. Three of the women in the study expressed a desire to live more collectively. In a housing collective women can participate in communal work and leisure activities. Addicts often cannot afford hobbies nor do they have the energy or time, since the addiction has drained their strength. Several of the women confirmed this and wanted friends with whom to share their joys and sorrows.

In addition to psychological and social support, the women may also need economic and practical support in their own dwelling. Such support can be offered in cooperation with the public sector (social services, contact persons, therapists) and the informal sector (new friends, neighbours, companions from work and studies). Temporary alternatives to emergency or short-term housing also offer a solution. They may be premises or flats with support relationships to which women may turn and perhaps stay for a few days after a relapse, threats or other crises. Another possibility is to have premises in the housing area where the health, medical and welfare services can cooperate with the home-help services and provide support and help to all the residents with acute medical, social and practical needs.

The interviews and the interpretation of the results demonstrate that the women have a poor starting point for a return to life in society and few opportunities to exert an influence over their living conditions because of structural limitations. They have to battle continuously against their addiction, which has robbed them of much that is self-evident in life: to feel appreciated and needed, to have self-esteem. In addition, there are economic and material losses, poor opportunities for work and difficulties in changing their housing situation.

Addicted women, and men, must have the right to their own dwellings, to take their own decisions, to retain their integrity and right to fellowship. With the assistance of supportive relationships as well as her own participation in stationary or alternative integrated living, a woman may, in time, be able to create a feeling of being at home. The difficulties are to find supportive relationships and, in the prevailing situation, to find a dwelling in which such a woman can exchange her feelings of homelessness for those of homeliness.

Translated by Madi Gray

REFERENSER

- Acker, Joan & Esseveld, Joke** (1982) "Problemstillinger i kvinneforskningen" ur *Kvalitative metoder i samfunnsforskning* (Holter & Kalleberg, red) s 55-77, Universitetsforlaget, Oslo.
- Albertsson, Monica & Edsjö, Elisabeth** (1986) "Nya boendeformer - behövs de?" i *I första hand en egen bostad. Rapport från en konferens från Bo85*, PM 126/86, Socialstyrelsen, Stockholm.
- Alfredsson, Björn, Sangregorio, Inga-Lisa & Svensson, Ronny** (1979), *Bostadspolitikkens sociala konsekvenser*, Socialstyrelsen, SOA-projektet, Utbildnings- produktion AB, Malmö.
- Allardt, Erik** (1981) *Att Ha Att Ålska Att Vara. Om välfärd i Norden*, Argos, Borgholm.
- Almqvist, Annika** (1989a) "Boendets roll i livsprojektet" ur Eneroth, B (red) *Kvinnor om boende och planering*, Meddelande M:27, Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Almqvist, Annika** (1989b) "Vem behöver mellannivån?" ur Eneroth B (red) *Kvinnor om boende och planering*, Meddelande M:27, Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Alternativt boende för missbrukare i Göteborg** (1988) Socialtjänst Göteborg, Majornadistriktet, 1988-04-06, Göteborg. Stencil.
- Andersson, Christina** (1986a) "Verksamheten på "Kvällsmottagningen för kvinnor med alkoholproblem på Södersjukhuset i Stockholm", ur *Kvinneforskning kring rusmedel 2*, s 144-151, NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Andersson, Christina** (1986b) *Om kvinnor, skam och alkohol - en litteraturstudie*, Uppsats i pedagogik, Lärarhögskolan, Stockholm.
- Andersson, Mats**, (1987) "Ett grundskott mot socialtjänsten", i *Socialt arbete* 4/87.
- Andersson, Sten** (1982) *Positivism kontra hermeneutik*, Korpen, Göteborg.
- Andersson, Torbjörn & Olsson, Enar** (1986) *Hitta hem. Sambandet mellan vuxnas bostadsval och deras uppväxtmiljö*. Formlära, Sektionen för Arkitektur, Tekniska Högskolan, Stockholm.
- Arngrim, Trine Bjørkbom** (1986) "Prognose og psykosociale forhold hos kvindelige alkoholmisbrugere", ur *Kvinneforskning kring rusmedel 2*, s 219-222, NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Asplund, Johan** (1987) *Det sociala livets elementära former*, Korpen, Göteborg.
- Bengtsson, Margot** (1985) "Identifikation, kön och klass", i *Kvinnevetenskaplig tidskrift* nr 1, s 35-48, 1985.
- Bengtsson, Margot** (1986) "Kvinnlighetens och manlighetens motsägelse - om kvinnlighet och manlighet som personlighetsstrategier", ur *Makt och kön*, s 31-50, JÄMFO, Delegationen för jämställdhetsforskning, Stockholm.
- Berg, Elly, Blomberg, Ingela, Cavallin, Kerstin** m fl (1982) *Det lilla kollektivhuset. En modell för praktisk tillämpning*, Byggnadsrådet T14:1982. Stockholm.
- Billings, Yvonne** (1986) "Alkoholprojektet i Glostrup", ur *Kvinneforskning kring rusmedel 2*, s 195-199, NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Bjerk, Elisabeth & Tollefsen, Nina** (1982) "*Nille*" *dricker også!*, Statens Institutt for alkoholforskning, Oslo.
- Bjerk, Elisabeth** (1983) "Den kvinnelige problemkariere: bruk - missbruk", ur *Kvinneforskning kring alkohol och droger*, s 84-102, NAD-publikation nr 8, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Björk, Mia** (1989) *Min tid är din - arbetsfördelningen mellan könen ur ett boendeperspektiv*, Meddelande M:30, Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Björling, Bam** (1986) "Att synliggöra kvinnor", ur *Kvinnor, alkohol och behandling - en nordisk antologi*, s 187-206, NAD-publikation nr 13, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Boendeservicedelegationen**, (1986-1990) *Service i samverkan* Bulletin nr 1 - 12, Bostadsdepartementet, Stockholm.
- BoFast** nr 11, 1988, "*Kompakt mörker i bostadskön*".
- BoFast** nr 14, 1988, "*Idealisten som kämpar för en rättvisare bostadsmarknad*".
- Bogdan, Robert & Taylor, Steven, J.** (1975) *Introduction to Qualitative Research Methods*, John Wiley & Sons, New York.

- Bohm, Kerstin** (1985) *Med- och motborgare i stadsplanering. En historia om medborgardeltagandets villkor*, Liber, Bygghörsningsrådet, Stockholm.
- Boklund, Ann** (1988) *Utan krus. Studie av en metod för fältförlagt socialt arbete i Årsta. Grannansvar*. Stockholms socialförvaltning, Forsknings- och utvecklingsbyrå, Socialt arbete, Rapport nr 92.
- Borchorst, Anette & Siim, Birte** (1987) "Women and the advanced welfare state - a new kind of patriarchal power?" in Sassoon, Anne Showstack (edit), *Women and the State*, Hutchinson, London.
- Borger-Bendegard, Lisbeth** (1975) *Öppet brev om kvinnor och sprit*, Forum, Lund.
- Bostadsförsörjning för särskilda brukargrupper** (1987) Rapport nr 17. Ett samarbetsprojekt mellan Göteborgs Socialförvaltning och Chalmers tekniska högskola, Göteborg.
- Bostadsstyrelsen** (1988) *Bo på egna villkor*, Värnamo.
- Bostadsstyrelsen & Socialstyrelsen** (1988) *Boende för gamla, handikappade och långvarigt sjuka*. Regeringsuppdrag H 1645/87 Rapport från bostadsstyrelsen och socialstyrelsen.
- Bostäder för grupper med särskilda behov. Program.** (1988), Remissupplaga 1988-06-28, Socialtjänst Göteborg, Utvecklingsbyrå för handikappfrågor och Chalmers tekniska högskola, Avd. Bostadsplanering, Göteborg.
- Boucht, Birgitta** (1985) *Öppna rum. Insyn hos en bostadslös*, Porte Aperte, Helsingfors.
- Brante, Thomas & Fasth, Eva** (1982) *Termer i sociologi. Innebörd och sammanhang*, LiberFörlag, Stockholm.
- Bygge og bo på kvinners villkår** (1979). Rapport fra en konferense, Kungälv 4-6 maj 1979. Nordiska kvinnors bygg- og planforum, Oslo.
- Bygga och bo på kvinnors villkor** (1981), Rapport fra konferense Rødhush Klit 27-30 August 1981, Nordiske kvinders bygge- og planforum.
- Bygga och bo på kvinnors villkor. Det nya vardagslivet.**(1985), Rapport från kvinno-konferens Grankulla, Finland 23-25 augusti 1985. Nordiske Kvinders Bygge- og Planforum.
- Bygga och förebygga - om drogförebyggande arbete i bostadsområden** (1985) Björkum, Svante (red), Socialstyrelsens nämnd för alkoholfrågor, Liber Tryck, Stockholm.
- Börjeson, Bengt** (1976) *Samtal med K - en bok om identiteten*, AWE/Gebers, Stockholm.
- Börjeson, Bengt** (1979) *Inre och yttre tvång*, Tidens förlag, Borås.
- Caldenby Claes & Walldén, Åsa** (1984) *Kollektivhuset Stacken*, Bokförlaget Korpen, Göteborg.
- Carlsson, Christina, Esseveld, Joke m fl** (1983) "Om patriarkat: en kritisk granskning", ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1/1983, s 55-68.
- Chodorow, Nancy** (1988), *Femininum Maskulinum. Modersfunktion och könssociologi*, Natur och Kultur, Borås.
- Christensen, Else & Hvidtfeldt, Kirsten** (1983) "Den traditionelle kvinderolle som ideologi", ur *Kvinnoforskning kring alkohol og droger*, s 51-63, NAD-publikation nr 8, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Christensen, Lone Rahbek** (1987) *Hver vore veje Livsformer, familietyper og kvindeliv*, Etnologisk forum, Odense.
- Christie, Vigdis** (1984) "Manns middel - og kvinnes - alternativ medicin, alkohol og psykofarmaka sett med manns- og kvinnekulturen som bakgrunn", ur *Kvinnors bruk av beroendeframkallende lækemedel*, s 47-65, NAD-publikation nr 11, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors .
- Cooley, Charles** (1981) *Samhället och individen*, Korpen, Uddevalla.
- Corrigan, Eileen, M.** (1980) *Alcoholic Women in Treatment*, Oxford University Press, New York/Oxford.
- Cuff, E.C & Payne, G.C.F** (red) (1982) *Samhällsvetenskapliga perspektiv*, Korpen, Göteborg.
- Cullberg, Johan** (1976) *Kris och utveckling*, Natur och Kultur, Stockholm.
- Dahlén, Uno** (1977) *Småhusbarnen. En studie av barns uppväxtvillkor i en modern småhusstadsdel*, LiberFörlag, Stockholm.
- Dahlerup, Drude** (1987) "Confusing concepts - confusing reality; a theoretical discussion of the patriarchal state " in Sassoon, Anne Showstack (edit), *Women and the State*, Hutchinson, London.

- Dahlgren, Lena** (1979) *Female Alcoholics, A Psychiatric and Social Study*, Department of Clinical Alcohol and Drug Research, Karolinska Hospital, Karolinska Institute, Stockholm.
- Dahlgren, Lena** (1981) "Kvinnor och alkohol - missbruket ökar", ur *Läkartidningen* nr 9, s 786-788.
- Dahlgren, Lena** (1982) "Behandling av kvinnliga alkoholmissbrukare, Litteraturoversikt" *Nordisk Psykiatrisk Tidskrift* 1982, s 21-27.
- Dalén, Ingrid** (1988) "För alla - utan undantag", i *Fira eller förverkliga? Kvarteret Framtiden 10 år*, Socialdemokratiska kvinnoförbundet SSKF, Stockholm.
- Davies, Karen & Esseveld, Johanna** (1989), *Kvalitativ kvinnoforskning*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Det nya vardagslivet, Forskargruppen för det nya vardagslivet* (1984) Nord, Kommittén för jämställdhetsfrågor.
- Droginformation 1/89**, Socialstyrelsens byrå för alkohol- och narkotikafrågor, Socialstyrelsen, Stockholm.
- dsf** (1985) *Planering för välfärd och jämlikhet - socialsektorns medverkan i samhällsplaneringen*, Delegationen för social forskning, Stockholm.
- Duckert, Fanny** (1983) "Kvinner med alkoholproblemer som avvikere i behandlingspreparatet", ur *Kvinnoforskning kring alkohol och droger*, s 103-116. NAD-publikation nr 8, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Duckert, Fanny** (1986) "Behandling av kvinnelige problemdricker", ur *Kvinnor, alkohol och behandling - en nordisk antologi*, s 155-187. NAD-publikation nr 13, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Duckert, Fanny** (1989) "The Treatment of Female Problem Drinkers" in Haavio-Mannila, Elina (edit) *Women, Alcohol, and Drugs in the nordic countries*, pp. 172-192, NAD-publication No 16, Nordic council for Alcohol and Drug Research, Helsinki.
- Duckert, Mona** (1986) "Kvinner i narkotikaomsorgen", ur *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, s.117-125, NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Duvander, Christina** (1981) *Att arbeta med misshandlade kvinnor på en social service-central*, Rapport nr 34, Metodbyrå 1, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- Eduards, Maud Landby** (1986a) "Myten om den goda modern", ur *Makt och kön*, s 87-99, JÄMFO, Delegationen för jämställdhetsforskning, Stockholm.
- Eduards, Maud Landby**(1986b) "Kön, stat och jämställdhetspolitik", ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3/86, s 4-14.
- Eduards, Maud, Landby & Manns, Ulla** (1987) "Om genus och genussystem" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 4, s. 61-64, 1987.
- Eduards, Maud, Landby** (1988) "Att studera politik ur ett könsperspektiv", *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr 3/1988, s 207-221.
- Ehn, Siv** (1987) *Grannar - behövs dom? Om samhörighet och splittring i modernt boende*. Rabén & Sjögren, Kristianstad.
- Ehn, Siv** (1990) *Att bo och leva i Rinkeby*, BFL Arbetshandling A1:1990, KTH-A, Stockholm.
- Eliasson, Rosmari** (1986) "Forskningsetik - vad är det?" ur *Socialt arbete* 8/86, s 14-15, Stockholm.
- Eliasson, Rosmari** (1987) *Forskningsetik & Perspektivval*, FoU-rapport 7A, Stockholms socialförvaltning, Stockholm.
- Eneroth, Bo** (1984) *Hur mäter man "vackert"? Grundbok i kvalitativ metod*, Akademi-litteratur, Stockholm.
- Erdmanis, Inara & Torsdotter, Anita** (1983) *Torsdagsåret*, SkeabFörlag, Stockholm.
- Ericsson, Ulf** (1988) "Kontrahent eller samarbetspartner?" i *Socialt arbete* nr 10/88.
- Eriksson, Mia** (1982) *Måla alla speglar svarta*, Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Esseveld, Joke** (1982) "Kvinnoforskning: i sökandet efter en metod" ur *Metoder och problem i kvinnoforskningen*. Rapport 82:1 från seminarium i Göteborg, Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning, Göteborg.
- Esseveld, Joke** (1986) "Möt en kritisk feminism", ur *Feminism och Marxism, En förälskelse med förhinder* (Ganetz m fl, red), s 83-110, Arbetarkultur, Stockholm.
- Esseveld, Johanna** (1988) *Beyond Silence. Middle-aged Women in the 1970's*, Department of Sociology, Lund University, Lund.

- Ethelberg, Eva** (1983) *Kvindelighedens modsigelse - om kvinders personlighedsstrategier overfor mandlig dominans*, Antropos, Danmark.
- Ethelberg, Eva** (1985) "Självkänsla kontra realitet - ett dilemma för psykologin och för kvinnorna", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1/85, s 4-15.
- Ettorre, Betsy** (1986) "Women and substance abuse I - exploring key issues", ur *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, s 3-16, NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- EWA** (1983) *The Karolinska Project for Early Treatment of Woman with Alcohol addiction*, Kartad-rapport del I, Magnus Huss klinik, Karolinska sjukhuset, Stockholm.
- Falk, Tommy, Elf, Gunilla & Östlund, Jeannette** (1984) *Kvinnor på inackorderingshem - beskrivning av ett projekt med samlad kvinnogrupp på Älvsjöhemmet i Stockholm, september 1981 - december 1983*, Stockholms socialförvaltning, Socialstyrelsen, Stockholm.
- Fastighetskontoret**, 850520.
- Fastighetskontoret**, 870410.
- Fillmore Middleton Kaye** (1984) "When Angels Fall": Womens Drinking as Cultural Preoccupation and as Reality" in *Alcohol Problems in Women* (Wilsnack & Beckman, edit), pp 7-3.
- Finstad, Liv** (1983) "Prostituerat - misbruker", ur *Kvinnoforskning kring alkohol och droger*, s 126-138. NAD-publikation nr 8, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Fira eller förverkliga? Kvarteret Framtiden 10 år** (1988), Socialdemokratiska kvinnoförbundet, SSKF, Stockholm.
- Flick, Uwe** (1989) *Triangulation of Data Sources and Methods: Strategy of or Alternative to Validation?* Paper presented at the 8th International Human Science Research Conference, Aarhus, Danmark, August 18-22, 1989, Berlin-W.
- Fog, Jette** (1982) "Om metode, sandhed og solidaritet", ur *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*, (Holter & Kalleberg, red), s 36-54, Universitetsforlaget, Oslo.
- Franér, Paul & Ågren, Gunnar** (1987a) *Hvilans planeringshem - ett härbärge för kvinnor -*, Forsknings- och utvecklingsbyrån, Rapport nr 68, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- Franér, Paul & Ågren, Gunnar** (1987b) *Hemlösa män, en kartläggning av gästerna vid Skarpnäcksgårdens H-hus*, Forsknings- och utvecklingsbyrån, Rapport nr 79, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- Franér, Paul & Ågren, Gunnar** (1987c) *LVM 1986 Tvångsvård, administrerad av Stockholms stad*, Forsknings- och utvecklingsbyrån, Rapport nr 77, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- Franér, Paul, Hansson, Kerstin & Ågren, Gunnar** (1988) *Härbärgessituationen i Stockholm*, Forsknings- och utvecklingsbyrån, Rapport nr 90, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- Franzén, Mats & Sandstedt, Eva** (1981) *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 17, Uppsala.
- Friberg, Tora** (1990) *Kvinnors vardag Om kvinnors arbete och liv Anpassningsstrategier i tid och rum*, Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner avhandlingar 109, Lund University press, Lund.
- Frithiof, Patricia** (1985) "Psykoanalytisk teori och kvinnors identitetsutveckling", ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1/1985, s 18-34.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar** (1986) *Den kultiverade människan*, LiberFörlag, Stockholm.
- Ganetz, Hillevi, Gunnarsson, Evy & Göransson, Anita** (red) (1986) *Feminism och marxism, En förälskelse med förhinder*, Arbetarkultur, Stockholm.
- Gemzöe, Lena, Holmqvist, Tove, Kulick, Don m fl** (1989) "Sex, genus och makt i antropologiskt perspektiv" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1, s. 44-53, 1989.
- Giesbrecht, Norman** (1987) "Drinking practices and attitudes to alcohol use, heavy drinkers & treatment - divergence and convergence by gender in a community survey" ur *Alkoholbruk och dess konsekvenser*, s 111-135, NAD-publikation nr 15, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Gilligan, Carol** (1985) *Med kvinnors röst*, Prisma, Stockholm.
- Gjertsen, Arild** (1976) "Kön, klass och familj", ur *Familjen i klassamhället*, (Holter m fl, red) s 11-139. Aldus, Malmö.

- Glaser, Barney G. & Strauss, Anselm L.** (1967) *The Discovery of Grounded Theory, Strategies for Qualitative Research*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Goffman, Erving** (1972) *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*, Rabén & Sjögren, Tema-serien, Halmstad.
- Goffman, Erving** (1973) *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*, Rabén & Sjögren, Tema-serien, Stockholm.
- Gough, Ritwa, Lindström, Lars & Stene, Lena** (1979) *Det är en konst att bo ensam*, Rapport nr 6 från Kruksverksamheten, Stockholm.
- Gould, Arthur** (1988) *Conflict & Control in Welfare Policy - the Swedish experience*, Longman, London.
- Grossman, Maj-Britt** (1982) *Svaga grupper i boendet*, BFL-rapport 1:1982, Tekniska Högskolan. A-sektionen, Avd för byggnadsfunktionslära, Stockholm.
- Grossman, Maj-Britt** (1985) *Bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem, Forskningsprogram*, BFL Arbetshandling A1:1985, Tekniska högskolan, A-sektionen, Avd för byggnadsfunktionslära, Stockholm.
- Grossman, Maj-Britt** (1986a) "Bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem", ur *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, s 133-140, NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Grossman, Maj-Britt** (1986b) *Identitet, Litteraturgenomgång och reflexioner från identitetens kärna till subidentitet*, Uppsats till forskarutbildningskursen "Kvinnoperspektiv på socialpolitiken", Stockholms universitet, Socialhögskolan (stencil).
- Grossman, Maj-Britt** (1987) *Öppna alla dörrar! Etapp II i projektet "Bostadsförhållanden för kvinnor med missbruksproblem"*, BFL-rapport R2:1987, Tekniska Högskolan, Arkitektur, Avd för byggnadsfunktionslära, Stockholm.
- Grossman, Maj-Britt** (1988) *Gruppboende för personer med missbruksproblem*. KTH, Arkitektur, Byggnadsfunktionslära. Stencil.
- Grossman, Maj-Britt** (1990) *Knacka på! Bostads- och boendeförhållanden för kvinnor med missbruksproblem, Etapp III*. KTH, Byggnadsfunktionslära Arbetshandling, A3:1990, Stockholm.
- Grossman, Maj-Britt & Vestbro Dick Urban** (1982) *Aktuella kollektiva bostadsprojekt*, BFL Rapport 8:1982, Tekniska Högskolan, A-sektionen, Stockholm.
- Gunnarsson, Evy** (1984) *Jämställdhet, det har vi inte tid med här!*, Rapport i socialt arbete 15, Socialhögskolan, Stockholm.
- Haavind, Hanne** (1980) "Kvinnelighet og frigjøring" ur *Teori og metod i kvindeforskning*. Rapport fra en konferens. NAVFs sekretariat for kvindeforskning, Norges almenvitenskapelige forskningsråd, Oslo.
- Haavind, Hanne** (1982) "Hvilke metoder vil vi stille til metoder for att de skal være egnet til å studere kvinners livssituation?" ur *Metoder og problem i kvindeforskningen*. Rapport 82:1 från seminarium i Göteborg, Forum för kvinnliga forskare och kvindeforskning, Göteborg.
- Haavind, Hanne** (1983) "Muligheter og blindspor i kvindeforskningen - Forskning om kvinner og rusmiddel brukt som eksempel", ur *Kvinnoforskning kring alkohol och droger*, s 4-27, NAD-publikation nr 8, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Haavind, Hanne** (1985) "Förändringar i förhållandet mellan kvinnor och män", ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3/85, s 17-27.
- Hagberg-Dyberg, Eva, Holmberg, Roger & Spångberg, Lisbeth** (1982) *Missbrukande kvinnor - en undersökning inom socialvården i Stockholm*, Metodbyrå 2, Rapport 21, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- Hammer, Torild** (1986) "Stoffmisbruk som socialt avvik hos kvinner", ur *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, s 178-194. NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Hartmann, Heidi** (1986) "Det olyckliga äktenskapet mellan marxism och feminism. För en mer utvecklingsbar förening" ur *Feminism och marxism* (Ganetz m fl red), s 16-59. Arbetarkultur, Stockholm.
- Henning, Cecilia & Krantz, Birgit** (1984), "Social omsorg och självförvaltning i en närmiljöstrategi" i *Det nya vardagslivet*, Forskargruppen för det nya vardagslivet, Nord, Kommittéen för jämställdhetsfrågor, Köpenhamn. s 228-248.

- Henning, Cecilia, Lieberg, Mats, Palm Lindén, Karin & Pedersen, Britt** (1983) *När-miljö, omsorg och sociala nätverk Del 1: Bostadsområdet Lambohov*, Rapport R1:1983, Byggnadsfunktionslära, Lunds universitet, Arkitektursektionen, Lund.
- Henning, Cecilia, Lieberg, Mats & Palm Lindén, Karin** (1987) *Boende, omsorg och sociala nätverk*, T-skrift T3:1987, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm.
- Hermerén, Göran** (1986) *Kunskapens pris, Forskningsetiska problem och principer i humaniora och samhällsvetenskap*, Brytpunkt, Stockholm.
- Hernes, Helga Maria** (1987) *Welfare State and Woman Power - Essays in State Feminism*. Norwegian University Press, Oslo.
- Hessle, Sven** (1984) "Att ifrågasätta det självklara", ur *Missbruk - omhändertaganden - misstag*, Riksförbundet för familjers rättigheter, Stockholm.
- Hirdman, Yvonne** (1988) "Genussystemet - reflexioner kring kvinnors sociala underordning" i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr 3, s. 49-63, 1988.
- Hjort, Bobo** (1983) *Var hör människan hemma?*, Avdelningen för formlära, Institutionen för arkitektur, Tekniska Högskolan, Stockholm.
- Hjärne, Lars** (1985) "Att bygga för gemenskap, en myt eller...? i *Forskare om samhälle, välfärd och boende*, Byggnadsrådet T5:1985, Stockholm.
- Hoel, Marit & Hvinden, Bjørn** (1982) "Om bruk av gruppediskussioner som samfunnsvetenskaplig forskningsmetode" i *Kvalitative metoder i samfunnsforskning* (Holter & Kalleberg, red) s 137-148, Universitetsforlaget, Drammen.
- Hogg, Michael A. & Abrams, Dominic** (1988) *Social Identifications, A social psychology of intergroup relations and group processes*, Routledge, London.
- Holgersson, Leif** (1981) *Socialvård. En fråga om människosyn med 1982 års socialtjänstlagar*, Samarbetskommittén för socialvårdens målfrågor/Tidens Förlag, Jönköping.
- Holmberg, Carin & Soidre-Brink, Tiiu** (1989) "Kvinnors brist på makt och inflytande - Litteraturgenomgång av sociologiska studier" i *Kvinnors makt och inflytande*, JÄMFO rapport nr 15, Stockholm.
- Holmberg, Roger & Malmström, Ulf** (1984) *Ett försök med alkoholrådgivning inom social-distrikt 4*, Projektet missbrukande kvinnor, Rapport nr 3, Stockholms socialförvaltning, Stockholm.
- Holmberg, Roger & Malmström, Ulf** (1985) *35 missbrukande kvinnor - en intervjuundersökning*, Forsknings- och utvecklingsbyrån, Missbruk 46, Stockholm.
- Holmberg, Roger & Malmström, Ulf** (1987) *Alkoholrådgivning för kvinnor*, FoU-byrån, rapport nr 75, Stockholms Socialförvaltning.
- Holter, Harriet** (1982) "Data, tolkning og sosiale relasjoner i forskning", ur *Kvalitative metoder i samfunnsforskning* (Holter & Kalleberg, red), s 9-18, Universitetsforlaget, Oslo.
- Honkasalo, Marja-Liisa** (1986) "Kvinnofyllan - finns den?" ur *Kvinnor, alkohol och behandling - en nordisk antologi*, s 100-122, NAD-publikation nr 13, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Honkasalo, Marja-Liisa** (1989) "Have the Wives over for a Sauna when I go out with the Men!", in Haavio-Mannila, Elina (edit) *Women, Alcohol, and Drugs in the nordic countries*, pp. 76-97, NAD-publication no 16, Nordic Council for Alcohol and Drug Research, Helsinki.
- HSFR** (1983) *Etik. Forskningsetiska principer för humaniora och samhällsvetenskap*, Humanistiska-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, Stockholm.
- Hvidfeldt, Kirsten** (1986) "Kvindens brug af alkohol - Lidt om hvad vi ikke ved og hvad der kunne være væsentligt at vide", ur *Kvinnor, alkohol och behandling - en nordisk antologi*, s 139-155, NAD-publikation nr 13, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Isaksson, Kerstin, Norman, Johan, Svedberg, Lars** (1978) *Överlevnadsstrategier bland hemlösa och socialt utslagna*, Tidens Förlag, Stockholm.
- Israel, Joachim** (1981) *Om relationistisk socialpsykologi*, Korpen, Göteborg.
- Jarlöv, Lena** (1982) *Boende och skaparglädje*, Chalmers Tekniska högskola, Göteborg.
- Jenner, Håkan** (1987) *Motivation hos missbrukare och behandlare*, Studentlitteratur, Lund.
- Jensfelt, Cecilia** (1989) *Omvandling av bostadsområden - fysisk, social och ekonomisk utvärdering av Formators omvandlingar, Förstudie i Huluäng i Jönköping*, Sammanfattande rapport, Formgruppen, KTH.
- Jeppe** nr 3/1988, "Bostad - en rättighet för alla. Genomgångsbostad med rätt att fastna".

- Jónasdóttir**, Anna, G. (1984) *Kvinnoteori - några perspektiv och problem inom kvinnoforskningens teoribildning*, Högskolan i Örebro, Skriftserien 32, Örebro.
- Jónasdóttir**, Anna, G. (1986a) "Kön, maktens kriterier och mansväldets legitimitet", ur *Makt och kön*, s 139-155, JÄMFO, Delegationen för jämställdhetsforskning, Stockholm.
- Jónasdóttir**, Anna, G. (1986b) "Kön, makt och politik", ur *Feminism och marxism*, (Ganetz m fl, red), s 147-169, Arbetarkultur, Stockholm.
- Jónasdóttir**, Anna G. (1988) "Does Sex Matter to Democracy?" in *Scandinavian Political Studies*, Vol 11, nr 4, p. 299-322.
- Jonasson**, Lennart, **Svedberg**, Lars (1979) *Vart tar gubbarna vägen?* Studentlitteratur, Lund.
- Järvinen**, Margaretha (1983) "Kvinnan i alkoholforskning - det mänskliga är manligt om ej annat anges", ur *Kvinnoforskning kring alkohol och droger*, s 29-40. NAD-publikation nr 8, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Järvinen**, Margaretha (1984) "Förord" ur *Kvinnors bruk av beroendeframkallande läkemedel*, s 2-4, NAD-publikation nr 11, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Järvinen**, Margaretha & **Olafsdóttir**, Hildigunnur (1986) "Kvinnors dryckesmönster", ur *Kvinnor, alkohol och behandling - en nordisk antologi*, s 79-99, NAD -publikation nr 13, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Järvinen**, Margaretha & **Olafsdóttir**, Hildigunnur (1989) "Drinking Patterns among Women in the Nordic Countries" in Haavio-Mannila, Elina (edit) *Women, Alcohol, and Drugs in the nordic countries*, pp. 47-76, NAD-publication no 16, Nordic Council for Alcohol and Drug Research, Helsinki.
- Kalleberg**, Ragnvald (1972) "En introduktion till Frankfurtskolans vetenskapsteori", ur *Positivism marxism, kritisk teori*, P A Norstedt & Söners förlag, Stockholm.
- Kan vi bo samman. Om bogemenskap i Norden**, (1988), Nordiska bokförlaget, Stockholm.
- Kaul**, Sigrun (1984) "Nærmiljø som utopi. Forholdet mellom nærmiljø og storsamfunn i lys av den likeverdige omsorgsrelasjonen" i *Det nya vardagslivet*, Forskargruppen för det nya vardagslivet, Nord, Kommittéen för jämställdhetsfrågor, Köpenhamn. s 170-196.
- Kvarteret Framtiden - bostadspolitiskt program**. (1978). Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund .
- Lagergren**, Märten, **Lundh**, Lena, **Orkan**, Minga & **Sanne** Christer (1982) *Tid för omsorg*, Sekretariatet för Framtidsstudier, Liber Förlag, Stockholm.
- Lange**, Anders & **Westin**, Charles (1981) *Etnisk diskriminering och social identitet*, Publica, LiberFörlag, Stockholm.
- Larsson**, Stig (1986a) "Strategiska problemområden vid behandlingen av kvinnliga alkoholmissbrukare", ur *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, s 99-117. NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Larsson**, Stig (1986b) "Strukturella processer och samhällsbyggets förutsättningar" ur *Social kunskap för fysisk planering*, T20:86, Byggnadsnämnden, Stockholm.
- Larsson**, Stig (1987) "Behandlingen av alkoholmissbrukare - några synpunkter på matchningshypotesens bristande tillämpning i aktuell svensk nykterhetsvård" ur *Alkoholbruk och dess konsekvenser*, s 217-229. NAD-publikation nr 15, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Larsson**, Stig (1989) "SoL kastade ljus över torkarna Men mörka resultat av behandlingen!" i *Social Forskning* nr 1/89.
- Lidmar Reinius**, Karin, **Rydberg-Mitchell**, Birgitta (1986) *Gruppboende för gemenskap och oberoende. Diskussion om utformning av kollektiva bostäder för service och vård*, Statens råd för byggnadsforskning, T8:1986, Stockholm.
- Lilja**, Elisabeth (1989) *Välfärdsskapandets dilemma. Om människan och hennes behov i kommunal socialvårdspraktik*. Nordplan, Stockholm.
- Liljeström**, Rita & **Dahlström**, Edmund (1981) *Arbetarkvinnor i hem- arbets- och samhällsliv*, Tidens förlag, Stockholm.
- Lindgren**, Gerd (1989) "I broderskapets skugga" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3-4/1989.
- Lindhardt**, Anne & **Garde**, Karin (1984) "Sammenhængen mellem brug af afhængighedsfremkaldende lægemidler og alkohol", ur *Kvinnors bruk av beroendeframkallande läkemedel*, s 66-79, NAD-publikation nr 11, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.

- Lindhardt, Anne & Garde, Karin** (1986) "Kvindens brug og misbrug af afhængigheds-skabende lægemidler - et problem af interesse eller?" ur *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, s 52-67. NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Lindholm, Stig** (1978) *Vetenskap verklighet och paradigm - om behovet av dialektik, hermeneutik och positivism inom samhällsforskning*, Pedagogiska institutionen, Stockholms Universitet, Rapport nr 10, Stockholm.
- Lisansky Gomborg, Edith S. & Lisansky, Judith M.** (1984) "Antecedents of Alcohol Problems in Women", s 233-260, in *Alcohol Problems in Women*, (Wilsnack & Beckman, edit) The Guilford Press, New York.
- Lock, Andrew** (1981) "Universals in Human Conception", in Heelas, Paul & Lock, Andrew (Edit.) *Indigenous Psychologies, The Anthropology of the Self*, Academic Press, London.
- "LVM-betänkande under debatt" (1988) i *Socialt arbete 2/88*.
- Makt och kön** (1986) Rapport från ett seminarium 17-18 oktober 1985, Rapport 2, JÄMFO, Delegationen för jämställdhetsforskning, Stockholm.
- Malmström, Ulf** (1987) "Ett projekt för kvinnor med alkoholproblem i Stockholm", ur *NADs nyhetsbrev 1:1987*, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Marklund, Staffan & Svallfors, Stefan** (1987) *Dual Welfare - Segmentation and Work Enforcement in the Swedish Welfare System*, research Reports no 94/1987, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- McCullum, Audrey T.** (1990) *The Trauma of Moving, Psychological issues for Women*, Sage Library of Social Research 182, Sage Publications Newbury Park.
- Mead, George, H.** (1976) *Medvetandet jaget och samhället*, Argos Förlag, Lund.
- Modig, Arne** (1985) *Grannrelationer i förort. En studie av socialt liv i bostadsområden med många problemhushåll*, Rapport 147:1985, Byggnadsnämnden, Stockholm.
- Molander, Bengt** (1983) *Vetenskapsfilosofi*, Norstedts, Stockholm.
- Myrdal, Gunnar** (1969) *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*, Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Mörck, Magnus, Andreasson, Håkan, Berg, Magnus** m fl (1986) *Livsmönster och boendekarriärer i tre generationer*, Rapport 74:1986, Byggnadsnämnden, Stockholm.
- NAD-publikation nr 8, (1983) *Kvinnoforskning kring alkohol och droger*, Rapport från ett Nordisk forskarseminarium 1982, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- NAD-publikation nr 11, (1984) *Kvinnors bruk av beroendeframkallande läkemedel*, Rapport från ett nordiskt forskarmöte 1984, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- NAD-publikation nr 13, (1986a) *Kvinnor, alkohol och behandling - en nordisk antologi*, Järvinen, Margaretha & Snare, Annika (red), Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- NAD-publikation nr 14 (1986b) *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, Rapport från ett nordiskt forskarseminarium 1986, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- NAD-publikation nr 16 (1989) *Women Alcohol and Drugs in the Nordic Countries*, Edited by Elina Haavio-Mannila, Nordic Council for Alcohol and Drug Research (NAD), Helsinki.
- Nilsson, Gunilla** (1989) *Kvarteret Fabriken - ett försök med integrerat boende i Jönköping*, FoU-rapport 1989:5, Hälsohögskolan, Jönköpings läns landsting, Jönköping.
- Nilsson Schönnesson, Lena** (1988) *Det sociala könet. Könrollsidentitetens betydelse för upplevelsen av äktenskapet*, JÄMFO, Delegationen för jämställdhetsforskning, Stockholm.
- Nordenstam, Kerstin** (1990) "Hur talar kvinnor och män till vardags?" Ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1, 1990, s 32-42.
- Nordström, Maria** (1988) "Hemmets psykologiska innebörder - några exempel" ur Ryd, H. (red). *Ett till ett - ett arkitekturpsykologiskt symposium*, Formlära, Arkitektur, Tekniska Högskolan, Stockholm.
- Nordström, Maria** (1990) *Barns boendeföreställningar i ett utvecklingspsykologiskt perspektiv*, Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Nygren, Pär** (1978) *Varför blir man knarkare?* Prisma, Stockholm.
- Nørve, Siri** (1984) "Ta tingene alvorligt! Identitet og materiell i hverdagslivet" i *Det nye vardagslivet*, Forskargruppen för det nye vardagslivet, Nord, Kommittén för jämställdhetsfrågor, Köpenhamn, s. 137-148.

- Olsson, Hanna & Månsson, Sven-Axel** (1981) "Det kärlekslösa patriarkatet" ur *Prostitution*, Kap 9, LiberFörlag, Stockholm.
- Orth-Gomér, Kristina** (1987) "Socialt stöd och hälsa i Sveriges befolkning" i *Social forskning* nr 1/87.
- Oscarsson, Lars** (1989) "Klienter i institutionell narkomanvård" i *Social Forskning* nr 4/89.
- Ottoson-Hindberg, Barbro** (1984) *Kvinnomisshandel*, Liber, Stockholm.
- Pascall, Gillian** (1986) *Social Policy - A Feminist Analysis*, Tavistock Publications, London.
- Pateman, Carole** (1988) "The Patriarchal Welfare State" in A Gutmann (edit) *Democracy and the Welfare State*, Princeton University Press, p. 231-260.
- Patton, Michael, Q.** (1982) *Qualitative Evaluation Methods*, Sage Publications, London.
- Pedersen, Britt** (1986) *Alternative living for elderly*, Lunds universitet, Byggnads-funktionslära (paper till konferens).
- Projektet social rehabilitering av kvinnor med missbruksproblem** (1984), Delrapport 1, 1983, Huddinge kommun/Socialstyrelsen, Stockholm.
- Prokop, Ulrike** (1981) *Kvinnors livssammanhang - begränsade strategier och omåttliga önsningar*, Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Qvarsell, Birgitta** (1988) "Samtal med skolbarn om fritid och masskultur" i Jensen, M K (red) *Interview med børn*, Socialforskningsinstituttet, Rapport 88:9, København.
- Ratzka, Adolf** (1984) *The Cost of Disabling Environments: A Cost Revenue Analysis of Installing Elevators in Old Houses*, Swedish Council for Building Research, Stockholm.
- Ratzka, Adolf** (1986) *Independent Living and Attendant Care in Sweden. A Consumer Perspective*, World Rehabilitation Fund Monograph No 34, New York.
- Regeringens proposition** 1987/88:147, *Tvångsvård av vuxna missbrukare, m.m.*, Stockholm.
- Reybekiel, Bebs & Sangregorio, Inga-Lisa** (1980) *Våga leva utan droger - en studie om kvinnor och missbruk*, LiberFörlag, Stockholm.
- Reynolds Whyte, Susan** (1979) "Kontroll över kvinnor - ett antropologiskt perspektiv" i Westman Berg, Karin (red.) *Gråt inte - forska!*, Prisma, Stockholm.
- RFHL** (1983) *Slå tillbaka*, RFHL:s drogpolitiska tidskrift, nr 4a.
- Riska, Elianne & Klaukka, Timo** (1984) "Sambandet mellan bruk av alkohol och psykofarmaka bland kvinnor och män", ur *Kvinnors bruk av beroendeframkallande läkemedel*, s 33-46, NAD-publikation nr 11, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Roberts, Helen** (1981) "Women and their doctors: power and powerlessness in the research process", in *Doing Feminist Research* (Roberts red) Routledge & Kegan Paul, London.
- Ronby, Alf** (1983) *Socialarbetets förklaringsmodeller*, Liber, Stockholm.
- Rybczynski, Witold**, (1988) *Boende och Trivsel sett i Historiens Ljus*, Bonniers förlag, Köping.
- SALBO-utredningen 1:1** (Nov 1977) *Nuvarande verksamheter för ensamstående bostadslösa och beskrivning av hemlösa klienter*, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- SALBO-utredningen 1:1** (Nov 1977) *Tabellbilagor*, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- SALBO-utredningen 1:3** (Sept 1979) *Slutrapport med medelsanalys och förslag till verksamhetsplan för 1980-1984 för populationen hemlösa klienter*, Socialförvaltningen, Planeringsavdelningen, Stockholm.
- Samrådsgruppen för socialtjänst och vårdpolitik** (1987), *Det meningslösa tvånget. Mot socialberedningens LVM-förslag, för den frivilliga missbruksvårdens utveckling*, Stockholm.
- Sandberg, Åke** (1980) *En fråga om metod*, Prisma, Stockholm.
- Sandmaier, Marian** (1980) *The invisible alcoholics, Women and alcohol abuse in America*, Mc Graw-Hill Book Company, New York.
- Sandstedt, Eva** (1991), *Att bo ensam. Om enboendeliv i Sverige*, Bygghörsningsrådet, T12:1991, Stockholm.
- Sangregorio, Inga-Lisa** (red), (1988) *Boplatsen. Idé och verklighet*. Bygghörsningsrådet, T9:1988, Stockholm.
- SCB** (1987) *Socialbidragstagarna. Levnadsförhållanden 1983-85*. Rapport 52, Sveriges officiella statistik, Statistiska centralbyrån, Stockholm.

- SCB** (1988) *Boendet i siffror 1988*, Statistiska centralbyrån, Stockholm.
- Schéele**, Annika von (1985) *Nya daghem i gamla grannskap. Mål, plan och verklighet. Barnomsorgsutbyggnaden i Örebro efter 1975*, Rapport R70:1985, Byggforskningsrådet, Stockholm.
- Schlyter**, Suzanne (1986) "Makt och kön i språklig interaktion", ur *Makt och kön*, s 51-68, JÄMFO, Delegationen för jämställdhetsforskning, Stockholm.
- Schur**, Edwin M. (1984) *Labeling Women Deviant - Gender, Stigma and Social Control*, Random House, New York.
- Silm**, Birte (1988) "Towards a Feminist Rethinking of the Welfare State" in Jones & Jónasdóttir (edit), *The Political Interests of Gender*, SAGE, London.
- Siksiö**, Ola & **Borgegård**, Lars-Erik (1989), *Privat hyresrätt i storstad. Att skaffa lägenhet i Stockholms innerstad*, Rapport R36:1989, Byggforskningsrådet, Stockholm.
- Sjöberg**, Gideon & **Nett**, Roger (1968) *A Methodology for Social Research*, Harper & Row Publishers Incorporated, New York.
- Sjodin**, Marion, **Franér**, Paul & **Ågren**, Gunnar (1990) *Bostad på prov. En undersökning av socialförvaltningens försökslägenheter i Stockholm*, Forsknings- och utvecklingsbyrån, FOU-rapport 140, Socialtjänsten i Stockholm.
- Sjöstrand**, Ingrid (1973) *Samhem*, Aldus aktuellt, Stockholm.
- Smedshammar**, Hans (1984) Inackorderingshem för vuxna psykiskt utvecklingsstörda - en jämförande studie av planeringsmodeller, BFL-rapport 1:1984, Tekniska Högskolan, A-sektionen, Avd för Byggnadsfunktionslära, Stockholm.
- Snare**, Annika (1986) "Inledande funderingar om kvinnor, alkohol och kontroll" ur *Kvinnor, alkohol och behandling - en nordisk antologi*, s 9-33. NAD-publikation nr 13, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Snare**, Annika (1989) "Women and control" in Haavio-Mannila, Elina (edit) *Women, Alcohol, and Drugs in the nordic countries*, pp. 133-153, NAD-publication No 16, Nordic council for Alcohol and Drug Research, Helsinki.
- Socialdepartementet** (1975) *Inackorderingshemmen för alkoholmissbrukare* Socialdepartementet DsS1975:8, Stockholm.
- Socialnytt** 4/1988, "Ramlösa boendekollektiv första steget mot egen bostad för missbrukare"
- Socialnytt** 1/1990, "Kvinnor tvångsvårdas oftare än män", Socialstyrelsen.
- Socialnytt** 2/1990, "Socialnämndernas passivitet vid vräkningar oacceptabel"
- Socialstyrelsen** (1976), *Alkoholmissbrukare i psykiatrisk vård*, Socialstyrelsen redovisar 1976:9, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1978) *Vården av alkoholmissbrukare. Problem och möjligheter*. Socialstyrelsen redovisar 1978:4, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1979) *Meddelandeblad* Nr 25/79, Socialstyrelsen, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1982a) *Hem för vård eller boende, definitioner, principer och bestämmelser*, Allmänna råd från Socialstyrelsen 1982:5, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1982b) *LVM, Lagen om vård av missbrukare i vissa fall*, Allmänna råd från Socialstyrelsen 1982:6, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1983) *Meddelandeblad* Nr 15/83, Socialstyrelsen, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1985) förteckning över hem för vård eller boende, Socialstyrelsen, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1987a) *Vård för kvinnliga missbrukare, verksamheter och erfarenheter*, Socialstyrelsen redovisar 1987:4, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1987b) *förteckning över hem för vård eller boende samt familjevårdsenheter*, Socialstyrelsen, Stockholm.
- Socialstyrelsen** (1989) *Remissammanställning angående förslag till allmänna råd om socialtjänsten i samhällsplaneringen*, SoS-rapport 1989:18, Stockholm.
- Socialstyrelsen & Bostadsstyrelsen** PM 1988:12, *Äldres boende*. Delredovisning av regeringsuppdrag.
- Socialstyrelsen & Bostadsstyrelsen** PM 1988:22, *Boende för gamla, handikappade och långvarigt sjuka*. Regeringsuppdrag H 1645/87, B 985/87.
- Socialstyrelsen & Boverket** PM 1988:47, *Bostadsförsörjningen för gamla, handikappade och långvarigt sjuka*. Underlagsrapport.

- Socialstyrelsen & Boverket** PM 1988:48, *Boende för äldre*. Forsknings- och utvecklingsarbete.
- Socialstyrelsen & Boverket**, PM 1988:49, *Boende för handikappade*. Underlagsrapport.
- Socialt arbete** 1/1987, "Vad håller socialberedningen på med?"
- Socialt arbete** 4/1987, "Ett grundskott mot socialtjänsten"
- Socialt arbete** 7/1987, "Ett skamlöst förslag"
- Socialt arbete** 2/1988, "LVM-betänkande under debatt"
- SOU** (1984) Statens offentliga utredningar 1984:78, *Bo på egna villkor. Om att förbättra boendet för gamla, handikappade och långvarigt sjuka*. Bostadsdepartementet, Göteborg.
- SOU** (1987) Statens offentliga utredningar 1987:22, *Missbrukarna, Socialtjänsten, Tvånget*, Betänkande av socialberedningen, Socialdepartementet, Stockholm.
- Stadig**, Ingela (1987) *Vart har kvinnorna från Ångshöjden tagit vägen?*, Stockholms socialförvaltning, FoU-byrån, Rapport nr 58, Stockholm.
- Stanley**, Liz & **Wise**, Sue (1983) *Breaking out: Feminist consciousness and feminist research*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Statistisk årsbok** 1982/1983.
- Stenberg**, Leif, **Svanström**, Leif & **Ahs**, Stig (1989) *Uteliggarna i välfärdssamhället*, Tidens förlag/Folksam, Kristianstad.
- Stenberg**, Sten-Åke (1987) "Hushåll i bostadssocial kris", ur *Social forskning* nr 1/87.
- Stenberg**, Sten-Åke (1988) "Svenska vräkningar 1913-1987", i *Socialt arbete* nr 10/88.
- Stenberg**, Sten-Åke (1990) *Vräkt ur folkhemmet. En studie av vräkningarna i Sverige under 1900-talet*, Carlssons, Helsingborg.
- Stockholms bostadsförmedlingskontor** (1988a) "Förturshushåll under 1987", Tjänsteutlåtande nr 14/1988.
- Stockholms bostadsförmedlingskontor** (1988b) "Verksamhetsberättelse för år 1987", Tjänsteutlåtande nr 16/1988.
- Stockholms kommun, Fastighetskontoret** (1984) "Störande grannar" Borgarrådet för fastighetsroteln, 21 februari 1984. Förslag till utredningsprogram, stencil.
- Stockholms Fastighetskontor** (1987) "Störande grannar - lägesrapport om genomförandet av åtgärdsförslagen i handlingsprogrammet", Tjänsteutlåtande 19870410, Stockholm.
- Stockholms Socialförvaltning** (1984) *Institutionsbyråns klienter 1983*, GIF Institutionsbyrån, 1984-10-31, stencil.
- Stockholms socialförvaltning** (1985) *Förvaltningsbok*, U 1 85-12, Kapitel 11, Bilaga 11:7, Stockholm.
- Stockholms socialförvaltning** (1986) *Institutionsbyråns klienter, sammanfattningstabeller för åren 1983-85*, Institutionsbyrån, Stockholms socialförvaltning, Stockholm.
- Strandberg**, Bertil (1984) "Gemensamt hänsynstagande", Ur *Jeppe* 1/84 s 14.
- Störande grannar** (1984) Stockholms kommun, borgarrådet för fastighetsroteln, 21 feb 1984. Förslag till utredningsprogram, Stockholms kommun, Fastighetskontoret, 19840319, stenciler.
- Störande grannar - ett handlingsprogram mot störningar i boendet** (1985) utarbetat av en ledningsgrupp tillsatt av fastighetsnämnden i Stockholm.
- Störningsjouren** (1987) *Störningsjourens verksamhet och organisation* PM 19871001, Stockholm.
- Tengvald**, Karin (1976) *Samhällets krav och de fattigas resurser*, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Thelander**, Anna-Lisa (1984) *Bostad efter behov. Jämlikhet och integration i boendet på 80-talets bostadsmarknad*, Rapport 26:1984, Byggnadsnämnden, Stockholm.
- Thiberg**, Sven (1975) *Människa-närmiljö, samhälle*, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm.
- Thunberg**, Karin (1980) *Dricker hon?* Prisma, TCO/TBV, Malmö.
- Torsdotter**, Anita (1984) "Att vara tjej och knarkare", ur *Kvinne, misbrukar - og mor*, Nordisk Ministerråd, Oslo.
- Toyama**, Tadashi (1988) *Identity and Milieu, A study of relocation focusing on reciprocal changes in elderly people and their environment*, Department for Building function analysis, The Royal Institute of Technology, Stockholm, Sweden.
- USK** (1990), *Bostadsbyggandet i Stockholm år 1989*, Stockholms stad, Utrednings- och statistikkontoret, Rapport nr S 1990:22, Stockholm.

- Vaglum, Sonja & Vaglum, Per** (1986) "Partnerrelasjoner og alkoholmisbruk i en gruppe kvinnelige alkoholmisbrukende psykiatriske pasienter - noen foreløpige resultater", ur *Kvinnoforskning kring rusmedel 2*, s 74-87. NAD-publikation nr 14, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Wallidén, Marja** (1985) "Boendesegregation och social miljö" i *Forskare om samhälle, välfärd och boende*, Byggnadsrådet T5:1985, s. 179-205, Stockholm.
- Watson, Sophie & Austerberry, Helen** (1986) *Housing and Homelessness - A feminist perspective*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Vefler til det nye hverdagslivet** (1987), Nordisk Ministerråd, Kommittén för jämställdhetsfrågor, Nord 1987:61, Stockholm.
- Verdandi** (1990) På verdandis 90-tal. Sammanfattning av verdandis framtidsprogram och verdandis grundregler...
- Werne, Finn** (1987) *Den osynliga arkitekturen*, Vinga Press AB, Lund.
- Werner, Karla** (1988) Mer än tak över huvudet. Storstadsungdomar om boendet, Byggnadsrådet, T2:1988, Stockholm.
- Vestbro, Dick Urban** (1979) *Kollektivhus i Sverige- mål, utformning, utveckling 1900-1980*, BFL Rapport 4:1979, KTH-A, Stockholm.
- Vestbro, Dick Urban** (1982) *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*, Byggnadsrådet, T28:1982, Stockholm.
- Westkott, Marcia** (1983) "Feministisk kritik av samhällsvetenskaperna" ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1/83 s 32-42.
- Widerberg, Karin** (1986) "Har kvinnoforskning med jämställdhetspolitik att göra?" ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 3/86, s 36-47.
- Wikander, Ulla** (1986) "Makt och arbetsdelningen mellan könen" ur *Makt och kön*, Rapport från ett seminarium 17-18 oktober 1985, s 117-126, JÄMFO-rapport nr 2, Stockholm.
- Wiktörin, Marianne** (1980) *Bostad åt alla. Om svaga grupper på bostadsmarknaden*, SIB, Liber Förlag, Stockholm.
- Wilsnack, Sharon C. & Beckman, Linda J.**, (Edit) (1984) *Alcohol Problems in Women*, The Guilford Press, New York.
- Woodward, Alison, Vestbro, Dick Urban & Grossman, Maj-Britt** (1989) *Den nya generationen kollektivhus*, T16:1989, Byggnadsrådet, Stockholm.
- Wærness, Kari** (1983) *Kvinnor och omsorgsarbete*, Prisma, Stockholm.
- Wærness, Kari** (1984) "Omsorgsarbete på kvinnors premisser: kan profesjonalismen begränsas utan att kvinnor låses ytterligare fast i den tradisjonelle husmorrollen?" i *Det nya vardagslivet*, Forskargruppen för det nya vardagslivet, Nord Kommittén för jämställdhetsfrågor, Köpenhamn, s. 148-170.
- Åkerberg, Hans** (1986) *Hermeneutik och pedagogisk psykologi. Premisser för tolkning och förståelse inom beteendevetenskap*, Norstedts, Stockholm.
- Åquist, Ann-Cathrine** (1990) "Vart tog patriarkatteorin vägen?" ur *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1, 1990, s 53-57.
- Ås, Berit** (1982) *Kvinnor tillsammans. Handbok i frigörelse*, Gidlunds, Malmö.
- Åström, Lissie** (1986) *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer*, Liber, Stockholm.
- Ödman, Per-Johan** (1979) *Tolkning förståelse vetande, Hermeneutik i teori och praktik*, AWE/Gebbers, Stockholm.
- Ögren, Kerstin** (1983) *Klyftan mellan ungdomar och beslutsfattare*, Avdelningen för Byggnadsfunktionslära, Sektionen för Arkitektur, KTH, Stockholm.

TIDNINGSARTIKLAR

- DN 19840221, "Byteskö hos Svenska Bostäder."
DN 19840223, "Störande grannar största bostadsproblemet just nu."
DN 19840229, "Beklämmande anser Verdandi."
DN 19840314, "Hulth borde vråkas."
DN 19850316, "Ungdomar utan bostad stora problemet."
DN 19860821, "Allmännyttans vänskapstjänster."
DN 19870408, "Fattighusstämpeln ska bort. Formator värnar om de starka."
DN 19870828, "Ny lag vållar politisk strid. Fler lägenheter från privat värd."
DN 19880309, "Bostadslösas pengar försvinner, Oseriösa förmedlare lurar kunder."
DN 19880315, "Fler vråks för störande beteende."
DN 19880908, "Stig Malm har missbrukat sin ställning."
DN 19881113, "Vräkningsvågen stoppas."
DN 19881123, "Färre bostäder till förmedling."
DN 19881129, "Kommunerna tappar greppet, För dyrt att bygga bostäder."
DN 19890110, "Allt färre bostäder förmedlas."
DN 19890221, "Bostadsakuten polisanmäls, Kunderna får varken bostad eller pengar åter."
DN 19891025, "Svenska Bostäders svarta lista, Inga kontrakt för socialfall."
DN 19891025, "Vräkta lämnas utan stöd."
DN 19891026, "Svenska bostäders VD försvarar svarta listan, Kraven till för skötsamma."
DN 19891027, "En livlina till samhället."
DN 19891115, "Fler tvångsvårdas."
DN 19891125, "1989 bottenår för byggande."
DN 19900118, "Bostadsförmedlare hade inga lägenheter. Polisanmäld av 160 personer."
DN 19900119, "Allt fler blir vräkta."
DN 19900201, "De hemlösa blir bara fler Problemet växer snabbt även i landsortsstäder."
DN 19900202, "Toaletten blir hans hem i natt - Svårt placera missbrukare."
DN 19900206, "Ett ljus i mörkret. Härbärgen i Norrköping vänder inte hemlösa ryggen."
DN 19900207, "Vi klarar inte välfärds målet. Ökade antalet hemlösa oroar biträdande socialministern."
DN 19900425, "Socialministern måste stoppa hiv-isoleringen."
DN 19900613, "Ingen tror en prostituerad narkoman."
DN 19910404, "Hårda krav för lägenhet. Sociala problem inget för Svenska Bostäder."
Expressen 19890408, "Statsråd ska inte behöva stå i kö."

Övrig litteratur

- Berglund, Edda & Ågren, Gunnar** (1987) *Uppföljningsprojektet: Behandlingshemmet Ekebylund, En studie av 157 gäster inskrivna januari 1984-juni 1985*, Forsknings- och utvecklingsbyrån, Rapport nr 78, Stockholms socialförvaltning, Stockholm.
- Brändefors, Jan-Ove, Lundberg, Ulf & Oscarsson, Vilgot** (1982) *De utstötta: Aktuella sociala problem. Alkohol och narkotika, kriminalitet, kriminalvård*, Moment 6, socialkunskap, Studentlitteratur, Lund.
- Carlén, Göran & Cars, Göran** (1990) *Förnyelse av storskaliga bostadsområden*, Byggnadsnämndens råd, R31:1990, Stockholm.
- Fahlberg, Gunnar & Magnusson, Nils** (1986) *Socialtjänstlagarna, bakgrund och tillämpning*, Liber, Stockholm.
- Hessle, Sven** (1977) *Att forska med utsatta - En etikdiskussion utifrån intervjuer med intervjuare*, Rapport 32, Barnbyn Skå, metodbyrå 1, Stockholms socialförvaltning, Stockholm.
- Kugelberg, Clarissa** (red) (1981) *Om kvalitativa metoder - forskning som skapande arbete*, Rapport från ett seminarium 1980, Del I, Meddelande M81:6, Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Liedman, Sven-Eric** (1972) "Marxism och vetenskapsteori", ur *Positivism, marxism, kritisk teori*, P A Norstedt & Söners förlag, Stockholm.
- Liljeström, Rita** (1977) *Uppväxtvillkor*, Publica, LiberFörlag, Stockholm.
- Liljeström, Rita** (1979) *Kultur och arbete*, Sekretariatet för framtidsstudier, LiberFörlag, Stockholm.
- Medhus, Asbjörn** (1974) *Kvinnliga alkoholmissbrukare - En longitudinell socialmedicinsk studie*, Institutionen för Socialmedicin, Lunds Universitet, Alkoholkliniken, Malmö Allmänna Sjukhus 1974:18, Lund.
- Milton, Pia** (1979) *Kvinnomissbruk*, Rabén & Sjögren, Stockholm.
- NAD**-publikation nr 15 (1987) *Alkoholbruk och dess konsekvenser*, Rapport från det nordiska samhällsvetenskapliga forskarmötet 1986, Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning, Helsingfors.
- Norman, Johan & Svensson, Birgitta** (1977) *Folk och bostadsräkning av hemlösa i Stockholm 1972-75*, Stencil, Stockholms Socialförvaltning, Stockholm.
- Nyberg, Elisabet** (1983) *Särvård - ett måste eller ett alternativ, Kvinnliga alkoholmissbrukares situation sett från ett könsrollsperspektiv*, C-uppsats, Sociologiska institutionen, Uppsala Universitet, Uppsala.
- Offentlighet och sekretess hos det allmänna* (1982), Information från Justitiedepartementet, Norstedts Tryckeri, Stockholm.
- Stenberg, Sten-Åke** (1984) *Vem vräks? Vräkningshotade hushåll i tre kronofogdedistrikt*, Meddelande 3, Institutet för social forskning, Stockholms Universitet, Stockholm.
- Tilander, Kristian** (1987) "Ett skamlöst förslag" i *Socialt arbete* 7/87.
- Tornstam, Lars, Odén, Birgitta & Svanborg, Alvar** (1982) *Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden, Del I Teorier och forskningsansatser*, LiberFörlag, Stockholm.
- Wallén, Göran** (1981) *Tvårvetenskapliga problem i ett vetenskapsteoretiskt perspektiv*, Institutionen för vetenskapsteori, Göteborgs Universitet, Rapport nr 130, Göteborg.

R52: 1991

ISBN 91-540-5378-1

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

Art.nr: 6811052

Abonnemangsgrupp:
X. Samhällsplanering

Distribution:
Svensk Byggtjänst
171 88 Solna

Cirka pris: 85 kr exkl moms